

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ISSN 2305-9389

Літопис Волині **Всеукраїнський науковий часопис**

Заснований у 2001 р.

Число 22

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 14 від 26 листопада 2020 р.)*

Редакційна колегія

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Бондаренко Геннадій Васильович, кандидат історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Антонюк Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник;
Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;
Бортнікова Алла Василівна, доктор політичних наук, професор;
Бубніс Арунас (Arunas Bubnys), кандидат історичних наук, директор департаменту дослідження геноциду і опору Центру вивчення геноциду і резистенції, м. Вільнюс, Литва;
Вацулік Ярослав (Jaroslav Vaculik), кандидат історичних наук, професор кафедри історії педагогічного факультету Масариківського університету, м. Брно, Чехія;
Добржанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор;
Дорош Леся Олексівна, кандидат політичних наук, доцент;
Онищук Світлана Василівна, доктор наук з державного управління, доцент;
Скакальська Ірина Богданівна, доктор історичних наук, професор;
Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор;
Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;
Ярош Ярослав Богданович, доктор політичних наук;
Ярош Оксана Богданівна, доктор політичних наук.

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

*Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.*

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ: Серія КВ № 4527 від 01.09.2000 р.

«Літопис Волині» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузі історичних, політичних наук та публічного управління (спеціальності 032 «Історія та археологія», 052 «Політологія», 281 «Публічне управління та адміністрування») відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3).

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus (Польща).

Формат 60×84/8. 13,74 обл.-вид. арк., 14,65 ум. друк. арк. Наклад 100 пр. Зам. 0221/67.

Видавничий дім «Гельветика», 65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Зміст

Історія Волині

Долженко Юрій

Чоловіча вибірка поховань XVI–XIX ст. з Волині (за даними краніології).....7

Історія України

Діденко Катерина

Діяльність дніпропетровських організацій захисту наукової інтелігенції у 1920-х – 1932 рр.....19

Житков Олександр

Формування суспільно-політичних поглядів українського кооператора
Миколи Левитського в період 1890-х – початку 1900-х років..... 25

Кізлова Антоніна

Чинні законовчителі київського інституту шляхетних дівчат у публікаціях
«Киевских епархиальных ведомостей» останньої третини XIX – початку XX ст..... 31

Чучалін Олександр

Монастирі Київської єпархії в умовах реалізації радянської моделі
державно-церковних відносин (1920–1930-ті роки).....36

Всесвітня історія

Balayeva Ellada Mamed

The role of “Elm” printing house in the publishing
of scientific books in 40–50s of the XX century.....41

Бондаренко Олег

Вплив Лівонської війни на встановлення самодержавної монархії
в Московській державі в другій половині XVI століття..... 45

Кузнець Тетяна

Повсякденне життя радянських міст 1920–1930-х років..... 51

Лизень Євген

Вплив миротворчих місій Антанти на перебіг
польсько-української війни (листопад – червень 1918–1919 рр.)..... 57

Набока Сергій

Особливості розвитку освіти в новітній час..... 62

Сокирська Влада

Відносини між РСФРР та УСРР в 1919–1929 рр.: від суверенітету до унітаризму..... 67

Політологія

Abdullaeva Fatima Namik

The Republic of Azerbaijan in the epicenter of geopolitical struggle in the South Caucasus.....72

Перфільєва Анастасія

Концепція турбулентності в політичній науці.....78

Стрелков Владислав Методологія дослідження технологій делегітимації президентської влади.....	83
---	----

Публічне управління

Гнатенко Валерій Застосування інформаційно-комунікаційних технологій у забезпеченні економічної безпеки держави.....	88
Грицишен Дмитрій, Прокопенко Жанна, Кочин Тетяна, Опанасюк Андрій Розвиток аудиту як інструменту протидії фальсифікаціям.....	93
Криничко Лілія Етапи реформування системи охорони здоров'я в незалежній Україні.....	104
Пінчук Віталій Виникнення корупційного складника в проходженні державної служби під час карантинних обмежень в органах Пенсійного фонду України.....	112
Щербак Наталія Міжнародні стандарти з питань гендерної рівності та їх упровадження в Україні (в умовах реформування державного управління).....	116

Contents

History of Volyn

Dolzhenko Yurii

Male sample of burials of the 16th–19th century from Volyn (according to craniology).....7

History of Ukraine

Didenko Kateryna

Activities of Dnipropetrovsk organizations for the protection of scientific intelligentsia in the 1920s – 1932 year.....19

Zhytkov Oleksandr

Formation of the social and political views of the Ukrainian cooperator Volodymyr Levytskyi in the 1890s – early 1900s.....25

Kizlova Antonina

Current religious teachers of Kyiv Seminary for Young Ladies in the materials of “Kyiv Diocesan Herald” (the last third of 19th – early 20th century).....31

Chuchalin Oleksandr

Kyiv Eparchy monasteries under the realization of the Soviet model of state-church relations (the 1920s – 1930s).....36

World history

Balaeva Ellada Mamed

The role of “Elm” printing house in the publishing of scientific books in 40–50s of the XX century.....41

Bondarenko Oleh

Influence of the Livonian war on the establishment of an autocratic monarchy in the Moscow state in the second half of the XVI century.....45

Kuznets Tetiana

Everyday life of Soviet cities in the 1920s – 1930s.....51

Lyzen Yevhen

The influence of Entente peacekeeping missions on the course of the Polish-Ukrainian war (November – June 1918–1919).....57

Naboka Serhii

Specific features of education development in the Modern Age.....62

Sokyrska Vlada

Relations between the RSFSR and the Ukrainian SSR in 1919–1929: from sovereignty to unitarism.....67

Political science

Abdullaeva Fatima Namik

The Republic of Azerbaijan in the epicenter of geopolitical struggle in the South Caucasus.....72

Perfilieva Anastasiia

The concept of turbulence in political science.....78

<i>Strelkov Vladyslav</i> Methodology of research of technologies of delegitimation of presidential power.....	83
--	----

Public administration

<i>Hnatenko Valeriy</i> The use of information and communication technologies in ensuring of the state economic security.....	88
<i>Hrytsyshen Dymytrii, Prokopenko Zhanna, Kochyn Tetiana, Opanasiuk Andrii</i> Development of audit as an anti-counterfeiting tool.....	93
<i>Krynnychko Lilia</i> Stages of reforming the healthcare system in independent Ukraine.....	104
<i>Pinchuk Vitaliy</i> The occurrence of the corruption component in the civil service during quarantine restrictions in the bodies of the Pension Fund of Ukraine.....	112
<i>Shcherbak Nataliia</i> International standards on gender equality issues and their implementation in Ukraine (in the context of the public administration reform).....	116

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.01>

УДК [572.71:904.5](477.82)«15/18»

Долженко Юрій,

магістр історії,

молодший науковий співробітник відділу біоархеології
Інституту археології Національної академії наук України

ЧОЛОВІЧА ВИБІРКА ПОХОВАНЬ XVI–XIX СТ. З ВОЛИНИ (ЗА ДАНИМИ КРАНІОЛОГІЇ)

У статті вводяться в науковий обіг нові краніологічні дані, дається загальна характеристика волинянам XVI–XIX ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи, визначається відстань між окремими чоловічими серіями XIV–XIX ст. за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу й з'ясовується місце волинян у системі краніологічних типів Східної Європи та фено-географічних антропологічних зон України.

Матеріал та методи. Антропологічні матеріали XVI–XIX ст., які зібрав автор, представлені переважно добре збереженими людськими черепами. Загалом колекція складається зі 144 одиниць, серед них 92 чоловічих та 52 жіночих черепів (м. Луцьк, м. Рівне, м. Острог, с. Підборці, с. Буяни, с. Клевань). У роботі розглядаються тільки чоловіки, поза-як жінки потребують окремого докладного дослідження. Черепи вимірювалися за повною краніометричною програмою з використанням стандартної методики Р. Мартіна, згідно з якою вказувалася нумерація ознак. Комп'ютерні програми для реалізації багатовимірного аналізу створили Б.О. та О.Г. Козінцеви (1991 р.).

Результати. Відповідно до середніх значень краніометричних ознак, чоловічу частину серії з Волині можна віднести до широколицього європеїдного варіанту, специфічного можна вважати брахікранну черепну коробку. Чоловіча збірна серія в середньому характеризується помірною довжиною, великою шириною та середньою висотою черепної коробки. У групі домінує брахікранний широколиций морфологічний варіант.

Висновки. У цілому чоловіча група відноситься до великої європеїдної раси з ознаками певної мінімальної метисації, яка проявилася в брахікранному показнику черепної коробки. За середніми квадратичними відхиленнями краніологічних ознак та їхніх індексів серія неоднорідна. За багатовимірним канонічним аналізом виявлено морфологічну та статистичну подібність досліджуваної чоловічої збірної групи XVI–XIX ст. з Волині до міської серії з м. Вінниця, а також до вибірки з київського Подолу, що вказує на ймовірну широку міграцію волинян до Поділля та Києва.

Ключові слова: антропология, українці, Волинь, краніометрія, міжгруповий аналіз.

Dolzhenko Yurii. Male sample of burials of the 16th–19th century from Volyn (according to craniology)

The article introduces new craniological data into scientific circulation, gives a general description of the Volynians of the 16th–19th cent. against the background of adjacent ethnic groups of Ukraine and Eastern Europe, the distance between individual male series of the 14th–19th cent. is determined with the help of multidimensional canonical and cluster analysis and the place of Volynians in the system of craniological types of Eastern Europe and pheno-geographical anthropological zones of Ukraine is clarified.

Material and methods. Anthropological materials of the 16th–19th cent., collected by the author, are represented mainly by well-preserved human skulls. In total, the collection consists of 144 units, including 92 male and 52 female skulls (Lutsk, Rivne, Ostrih, Pidbortsi, Buiany, Klevan). Only men are considered in the paper; because women need a separate detailed study. The skulls were measured according to a complete craniometric program using the standard method of R. Martin, according to which the numbering of signs was indicated. Computer programs for the implementation of multidimensional analysis were created by B. Kozintsev and O. Kozintsev in 1991.

Results. According to the average values of craniometric features, the male part of the series from Volyn can be attributed to the broad-faced Caucasian variant, the brachycranial cranium can be considered specific. The male united series is characterized on average by moderate length, large breadth and average height of the skull. The group is dominated by brachycranial broad-faced morphological variant.

Conclusions. In general, the male group belongs to a large Caucasian race with signs of a certain minimal crossbreeding, which manifested itself in the brachycranial index of the skull. The series is heterogeneous according to the standard deviations of craniological features and their indices. Multidimensional canonical analysis revealed morphological and statistical similarity of the studied male united series of the 16th–19th cent. from Volyn to the city series from Vinnytsia, as well as to a sample from Kyiv Podil, which indicates the probable wide migration of Volynians to Podillya and Kyiv.

Key words: anthropology, Ukrainians, Volyn, craniometry, intergroup analysis.

Антропологічний матеріал загалом є надійним історичним джерелом під час дослідження етногенезу й етнічної історії народів. Він дає змогу встановити характерні морфологічні особливості окремих племен або етнічних одиниць і на цьому ґрунті виявити їх генетичну близькість, територію розселення та зв'язок з етносом. Це, своєю чергою, допомагає виявити питому вагу тих чи інших етнічних груп у загальному етногенетичному процесі [1, с. 5–6].

Украї важливо, простежуючи етногенез українців як сформованої нації, починати дослідження окремих етнічних¹ територій. У нашому дослідженні йтиметься про Волинь (рис. 1) – історичну область на північному заході сучасної України в басейні південних притоків Прип'яті та верхів'ях Західного Бугу (його правих притоків) [2].

Етнокультурні регіони стали складовою частиною ідентичності населення України-Русі з XI ст. Про перші з них згадується в давньоруських літописах, де виокремлено із загальної спільності Русь, Галицьку землю, Холмщину (Забужжя), Підляшшя (Підлісся), Перемишлянщину, Надросся, Переяславщину, Надпоріжжя, Підкарпатську Русь. Згодом у XII–XIII ст. історичні документи зафіксували й такі утворення: Червону Русь, Покуття, Поділля, Волинь, Чернігівщину, Чернігово-Сіверщину, Полісся, а пізніше, з XIV до XVI ст., – Запорожжя, Бессарабію, Північне Причорномор'я, Берестейщину, Любарці, у XVII–XVIII ст. – Донщину, Гетьманщину, Задунайську Січ, Таврію, Кубань тощо.

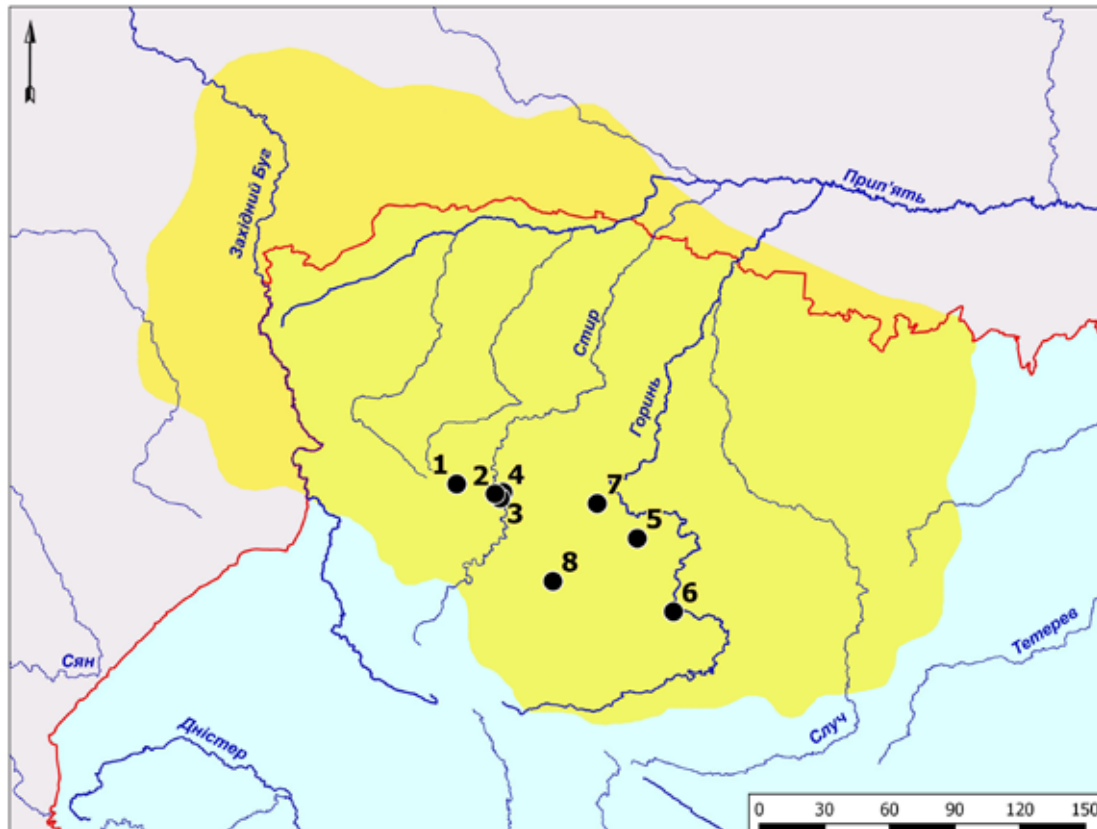

Рис. 1. Історична територія Волині й розташування серій (у межах Волинської височини), задіяних у роботі²

1 – с. Буяни; 2 – м. Луцьк (Хрестовоздвиженська церква); 3 – м. Луцьк (Костел Петра і Павла); 4 – м. Луцьк (Костел та монастир Бернардинів); 5 – м. Рівне (вул. Шкільна, № 69, за 20 м на схід від будівлі колишнього костелу Святого Антонія (нині – Будинок камерної та органної музики); 6 – м. Острог; 7 – смт Клевань (Благовіщенський костел); 8 – м. Дубно (Підборецький монастир).

¹ «Етнічні українські землі» вживається для означення тих територій, де в різні історичні періоди формувалася український етнос. Одвічно українськими вважаються землі Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Волині, Поділля, Галичини, Буковини Північної, Закарпатської України, Холмщини, Лемківщини, Посяння. В XVII ст. українці почали активно колонізувати Слобідську Україну. У XVIII ст. здійснювалася народна і державна колонізація т. зв. Дикого поля – території, частина якої згодом дістала назву Новоросійського краю (Херсонська губ., Катеринославська губ. і Таврійська губ.), а решта – Облaсті Війська Донського [3].

² Графічні оформлення виконав Андрій Бардецький.

Ставлячи чергові завдання для антропологічного вивчення українського народу ще в далекому 1960 р., В.В. Бунак [4, с. 14] відзначав: тільки антропологічні дослідження допоможуть установити, наскільки одноманітний фізичний тип населення країни, який зв'язок різних антропологічних елементів із типами сусідніх країн, інакше кажучи, встановити шляхи складання окремих груп і походження народу в цілому. Чи відповідають діалектологічним особливостям груп антропологічні відмінності? Чи розрізняються за антропологічними ознаками області розселення стародавніх племен волинян, тиверців, уличів тощо [4, с. 14]. На ці питання можна відповісти, опрацювавши за даними краніології вибірки з Волині не тільки за X–XIII ст. [5, с. 12–29; 6, с. 91–110; 7, с. 165–190], а й XVI–XIX ст. [8, с. 8–16].

Початок антропологічних досліджень українців, як і інших європейських народів, припадає на 1860-ті роки. Одним із перших до них звернувся польський дослідник Ізідор Коперницький, який на сторінках наукової збірки Київського університету навів підсумки вимірів 47 черепів слов'янських народів: українців, поляків, росіян та лужичів.

У радянський період антропологічні дослідження невеликих груп населення Волині й Поділля за даними соматології провели М. Ткач [9, с. 70–104; 10, с. 107–147] і А. Носов.

З іноземних досліджень слід відзначити надруковану у 1926 р. працю про українців Волині австрійського антрополога Хелу Пех [11], яка за даними В.В. Бунака [4, с. 15] опрацювала групу мешканців із Волині, котрі за багатьма ознаками відрізняються від описаних у інших антропологів груп тих самих районів. За даними В.Д. Дяченка [12, с. 21], Х. Пех хоча й спиралася на відносно нечисленні спостереження, виділила серед досліджених мешканців кілька антропологічних типів [11].

За даними соматології, значний за обсягом матеріал з Волині зібрав чеський дослідник В. Сук [13], який навів дані про будову голови та обличчя й пігментацію очей і волосся 1 800 чоловіків, жінок та дітей. На підставі зібраних даних він зробив висновки про переважання в названому регіоні низькорослого й широколицього лапоноїдного типу, генетично пов'язаного з давніми балтами [13]. Водночас на терені сучасного Рахівського району В. Сук виділив високий зріст, вузько- та довголиций динарський тип [14, с. 17].

У 1960 р. В.В. Бунак також відзначав (щоправда, для соматології), що антропологічні дослідження мають відбуватися вибіркоким способом, але пункти для них слід вибирати за певними історико-етногенетичними завданнями. Завдання не в тому, щоб рівномірно охопити всю територію країни, а в тому, щоб вивчити зони, які обіцяють дати найбільший матеріал для вирішення проблеми походження українського народу. За його припущенням, зрозуміло, що антропологічні дослідження в Херсонській, Дніпропетровській обл. або Донбасі менш значущі для з'ясування таких проблем, аніж дослідження на Волині, Поділлі, Галичині, Буковині [4, с. 16].

У 1932 р. В.В. Бунак [4, с. 16] запропонував власну класифікацію народів Східної Європи, виокремивши в межах України чотири територіальні варіанти, один з яких – волинський, поширений у верхів'ях Горині, який характеризується середнім зростом (168,0 см) і помірним значенням головного покажчика (82,0) [4, с. 16].

В.П. Алексєєв [15] показав, що краніологічний матеріал із пізніх могильників вносить багато нового в розуміння генезису сучасних антропологічних типів і є міцним мостом від давнини до сучасності, дає багато цінного для етнічної історії, проявляє її нові аспекти, які залишилися невідомими до розроблення та використання краніологічних даних. Дослідник стверджував, що потрібно й надалі збирати матеріал із пізніх цвинтарів, позаяк краніологічні дані по деяких групах неостаточні [15].

Мета роботи – ввести в науковий обіг нові краніологічні дані, дати загальну характеристику волинянам XVI–XIX ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи, визначити відстань між окремими чоловічими серіями XIV–XIX ст. за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу й з'ясувати місце волинян у системі краніологічних типів Східної Європи та фено-географічних антропологічних зон України.

Матеріали і методика. Антропологічні матеріали XVI–XIX ст., які зібрав автор, представлені переважно добре збереженими людськими черепами. Загалом колекція складається зі 144 одиниць, серед них 92 чоловічих та 52 жіночих черепів. У цій роботі розглядаються тільки чоловіки, позаяк жінки потребують окремого докладного дослідження. Комп'ютерні програми PCCOMP, PCDEGNU і CANON для реалізації багатовимірного аналізу створили Б.О. та О.Г. Козінцеви 1991 р. [16].

Чоловіча збірна вибірка складається з таких могильників:

1) м. Луцьк – із крипти Хрестовоздвиженської церкви (Луцького братства) – 21 поховання [17; 18]; із печер під кафедральним костелом Петра і Павла – 22 поховання [19, с. 7–25]; із комплексу монастиря та костелу Бернардинів (сьогодні – Свято-Троїцький кафедральний собор) – три поховання [20];

- 2) м. Рівне – 14 поховань: вул. Шкільна № 69, за 20 м на схід від будівлі колишнього костелу Святого Антонія (нині – Будинок камерної та органної музики) [21];
- 3) м. Острог – 2 поховання [22, с. 28–31];
- 4) с. Клевань – 10 поховань князівської родини Чарторийських у римо-католицькому Благовіщенському костелі [23];
- 5) с. Підборці Дубенського р-ну – 18 поховань [24];
- 6) с. Буяни – 2 черепа [25].

Індивідуальних даних із роботи В.П. Алексеєва [26, с. 38–42] по серії західних українців, у яку входить і певна кількість черепів ХІХ ст. із Волині, на разі знайти не вдалося, позаяк вони не були опубліковані.

Статевікові визначення скелетних останків було зроблено за кількома методиками [27–33], антропологічний матеріал вимірювався як в Інституті археології НАН України, так і в Луцькому обласному краєзнавчому музеї та печерах під кафедральним костелом свв. Петра і Павла. Комплексно за ознаками на черепі, зубах, довгих кістках, встановлювався вік [34; 35]. Черепа вимірював Ю.В. Долженко за повною краніометричною програмою з використанням стандартної методики Р. Мартіна [36], за якою вказувалася нумерація ознак (табл. 1). Назомалярний та зигмаксилярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [37, рис. 14, с. 55]. У таблиці лінійні розміри вказано в міліметрах, кути – у градусах. Для оцінювання вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г.Ф. Дебец [37]. Стаття похованих визначалася за особливостями будови черепа, а також залучалися тазові кістки та інші відділи посткраніального скелета. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах та довгих кістках встановлювався вік похованих [30; 37]. У табл. 1 лінійні розміри вказано в міліметрах (мм), кути – у градусах (°). Параметри позначено так: n – кількість випадків, M – середня арифметична величина, $m(M)$ – похибка середньої арифметичної, σ – середнє квадратичне відхилення, ms – похибка середнього квадратичного відхилення.

Для міжгрупового канонічного аналізу використано 13 краніологічних ознак та один індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

Краніологічний аналіз. Чоловіча збірна серія в середньому характеризується помірною довжиною, великою шириною та середньою висотою черепної коробки (табл. 1). У цілому за поперечно-поздовжнім індексом (81,4) серія помірно брахікранна. У ній виявлено 5 доліхокранних (6,8%), 17 мезокранних (23,2%) та 51 брахікранний (69,8%) черепи. У 15 випадках (20,5%) не вдалося встановити черепний індекс у зв'язку з фрагментарністю матеріалу. Вушна висота й довжина основи черепа помірні. Лоб широкий і має помірний нахил.

Чоловічі черепа мають великий діаметр вилиць (137,2 мм) і малу верхню висоту обличчя, тому верхньолицьовий індекс (49,5) указує на широке обличчя загалом (еурієн). Вертикальний профіль лица ортогнатний. Загальнолицьовий індекс помірний (мезопрозопія). Горизонтальне профілювання обличчя в середньому сильне як на верхньому, так і на середньому рівні (табл. 1).

Мала висота (на межі з середніми категоріями) та помірна ширина орбіт зумовлюють помірний орбітний індекс (78,1), що вказує на відносно середньоширокі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та висотою, носовий індекс (48,2) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). За світовим масштабом чоловіча серія характеризується сильним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (29,8°) на межі з помірними категоріями. Перенісся помірно високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом (табл. 1).

Для встановлення рівня однорідності вибірки було вираховано середні квадратичні відхилення краніологічних ознак та їхніх індексів [37, табл. 12–14, с. 123–127]. За межею середніх стандартних величин опинилося 37 із 54 ознак (68,5%), та їхніх індексів, які перевищують квадратичні відхилення, що вказує на те, що серія не є однорідною (табл. 1).

Міжгруповий аналіз. Порівняльна характеристика антропологічних особливостей похованих на Волині чоловіків. Щоб виявити основні напрями етнічних зв'язків популяції з Волині, яка географічно представляє Східну Європу, та визначити її місце в системі антропологічних типів населення Східної Європи ХІV–ХІХ ст. (окрім Кавказу та м. Кенігсберг), проведено міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного [38, с. 212–230] та кластерного [38, с. 230–276] аналізу в програмах Б.О. та О.Г. Козінцевих 1991 р. [16].

Таблиця 1

**Середні статистичні морфологічні дані чоловічої краніологічної серії
з поховань XVI–XIX ст. етноregionу України – Волині**

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		М	n	σ	m(M)	ms	min	max
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Поздовжній діаметр	180,7	75	5,6**	0,65	0,46	161,0	202,0
8	Поперечний діаметр	147,0	75	6,2*	0,71	0,50	123,0	162,0
17	Висотний діаметр	135,6	62	6,3*	0,80	0,57	119,0	154,0
5	Довжина основи черепа	102,8	62	3,5**	0,44	0,31	91,0	110,0
9	Найменша ширина лоба	99,6	81	4,7*	0,52	0,37	89,0	112,0
10	Найбільша ширина лоба	124,7	63	5,7*	0,72	0,51	109,0	137,0
11	Ширина основи черепа	129,1	49	6,0*	0,86	0,61	115,0	145,0
12	Ширина потилиці	111,6	56	5,1*	0,69	0,49	100,0	125,0
45	Виличний діаметр	137,2	63	5,0	0,63	0,45	125,0	149,0
40	Довжина основи обличчя	98,2	54	4,9	0,67	0,47	87,0	109,0
48	Верхня висота обличчя	68,0	64	4,3	0,53	0,38	60,1	79,0
47	Повна висота обличчя	118,5	29	7,4	1,37	0,97	104,0	132,0
43	Верхня ширина обличчя	107,6	54	4,1*	0,56	0,40	97,1	118,0
46	Середня ширина обличчя	97,0	53	5,2*	0,71	0,50	87,7	111,0
55	Висота носа	51,9	65	2,8	0,35	0,24	46,5	58,0
54	Ширина носа	24,9	65	2,0*	0,25	0,18	20,0	28,9
51	Ширина орбіти	42,5	69	1,5**	0,19	0,13	39,0	47,1
52	Висота орбіти	33,1	69	2,2*	0,27	0,19	27,0	36,7
20	Вушна висота	116,6	55	4,5*	0,60	0,43	107,0	125,0
SC (57)	Симотична ширина	10,1	68	2,2*	0,26	0,18	6,0	13,0
SS	Симотична висота	4,6	66	1,3*	0,16	0,12	1,7	8,2
MC (50)	Максифронтальна ширина	20,4	64	2,6	0,33	0,23	13,2	25,5
MS	Максифронтальна висота	8,2	62	1,5	0,20	0,14	5,0	13,7
DC (49a)	Дакріальна ширина	25,4	65	2,2	0,28	0,19	21,0	33,0
DS	Дакріальна висота	13,4	64	2,3*	0,29	0,20	9,0	19,0
FC	Глибина іклової ямки	-5,7	55	1,7*	0,23	0,16	-1,0	-8,5
32	Кут профілю лоба від nas.	86,6°	29	3,5	0,66	0,46	78,0°	94,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	78,1°	29	5,0*	0,93	0,66	66,0°	87,0°
72	Кут загально лицьовий	86,3°	29	3,1	0,58	0,41	80,0°	94,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	87,8°	29	3,6*	0,67	0,47	80,0°	96,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	79,2°	29	7,1*	1,32	0,93	60,0°	93,0°
75(1).	Кут випинання носа	29,8°	60	6,0*	0,77	0,55	16,0°	41,0°
77.	Назомалярний кут	135,8°	64	4,9*	0,61	0,43	126,0°	149,0°
∠Zm.	Зигомаксиллярний кут	128,0°	57	5,4	0,72	0,51	114,0°	142,0°
	Надперенісся	2,1	81	0,7	0,08	0,06	1,0	3,0
	Надбрівні дуги	1,8	81	0,4	0,04	0,03	1,0	2,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	524,2	59	13,1**	1,71	1,21	493,0	559,0
Індекси								
8:1	Черепний	81,4	73	4,0*	0,47	0,33	71,3	94,4
17:1	Висотно-поздовжній	74,9	62	3,5*	0,45	0,32	66,1	85,6
17:8	Висотно-поперечний	92,7	61	5,7*	0,73	0,51	81,5	109,0
9:8	Лобно-поперечний	68,1	70	3,5	0,42	0,30	61,3	82,4
20:1	Висотно-поздовжній	64,4	55	2,4	0,33	0,23	59,4	70,7
20:8	Висотно-поперечний	79,7	54	3,6*	0,48	0,34	71,6	90,3
10:8	Коронарно-поперечний	85,3	68	3,6*	0,43	0,31	70,5	95,9
9:10	Широтний лобний	79,7	71	4,3*	0,51	0,36	72,4	101,0
45:8	Поперечний фіціо-церебральний	93,4	60	3,3**	0,42	0,30	87,2	108,0
48:17	Вертикальний фіціо-церебральний	49,9	54	3,3	0,44	0,31	54,0	44,2
9:45	Лобно-виличний	73,1	61	3,5	0,45	0,32	63,5	80,1

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
10:45	Коронарно-вличний	91,0	56	4,6*	0,61	0,43	74,3	99,3
40:5	Випинання обличчя	95,4	54	4,5*	0,61	0,43	85,3	104,0
47:45	Загальний лицьовий	86,4	28	5,4	1,01	0,72	75,4	97,7
48:45	Верхній лицьовий	49,5	57	3,3	0,43	0,30	42,0	57,9
54:55	Носовий	48,2	64	3,9	0,49	0,35	37,5	54,9
DS:DC	Дакріальний	53,1	64	9,6*	1,20	0,85	35,2	73,2
SS:SC	Симотичний	46,0	66	11,9	1,47	1,04	18,9	74,5
MS:MC	Максифронтальний	40,6	63	9,9	1,24	0,88	19,9	76,1
52:51	Орбітний	78,1	68	4,1**	0,50	0,35	70,9	89,1
63:62	Піднебінний	79,7	49	6,0**	0,85	0,60	70,2	98,2
61:60	Щелепно-альвеолярний	118,1	47	8,0*	1,16	0,82	102,0	143,0

* перевищує стандартні величини середнього квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини середнього квадратичного відхилення

Було залучено серії з території України: Вінниця [38, с. 212–230; 39, с. 305–310; 40, с. 384–387; 41, с. 0–0]; Лютецька XVII–XVIII ст. [42, с. 487–507]; київський Поділ (збірна серія) XVI–XVIII ст. [43, с. 249–254; 44, с. 3–17]; київський Арсенал [45, с. 169–171; 46; 47, с. 11–17; 48, с. 118–134; 49, с. 88–110]; Ратнів XIV–XV ст. [50, с. 11–22]; м. Жовнино (Желні) XVI–XVIII ст. [51, с. 119–132; 52, с. 43–50]; Батурин XVII–XVIII ст. [53, с. 40–56]; м. Білгород на Слобожанщині [54, с. 104–120]; с. Стайки у Київській обл. [55, с. 166–171; 56, с. 125–139]; Чигирин XVI–XVII ст. [57, с. 170–171]; київський Михайлівський монастир XV–XVIII ст. [57, с. 179–180]; Вишгород XVII ст. [57, с. 185]; Меджибіж XIV–XVI ст. [57, с. 129–130]; Могильник біля слободи Каламіта (Крим) XIV–XVII ст. [58, с. 144] та черепи з Курської губернії XVIII–XIX ст. [59, с. 311–336].

Територія Російської Федерації: єдине село Козіно (*Козино*) XVIII ст. [60, с. 433–440]; міста – Новгород XVI–XVIII ст. [61, с. 176–192]; Орловська губ., Себеж, Стара Ладога-1 [59, с. 311–336]; Стара Ладога-2 [62, с. 390–399]; Ярославль XVII ст., Дмитров XII–XVI ст. [63, с. 205–206]; Псков XIV–XVI ст. [64, с. 14–15]; Поріци (*Порицы*) [65, с. 408–421].

Територія Білорусі – збірна сільська серія білорусів [66, с. 202–205].

Країни Балтії. Латиші представлені трьома серіями XVII–XVIII ст., які дослідила Р.Я. Денисова: Леймані [1, с. 241–243], Пургайлі XVIII ст. [1, с. 255–258], Мартинсала XIV–XVII ст. [1, с. 223–228]; трьома групами XVIII–XIX ст., котрі опрацював В.П. Алексєєв: Латиші-1, Латиші-2 і Латиші-3 [59, с. 226–231], та однією – Г.В. Зариня – Орманькалнс (*Ormaņkalns*) XIX ст. [67, с. 117]. Литовці [59, с. 234–235]. П'ять серій естонців: Отепя (*Otepää*) XIV–XVI ст. [68, с. 221–223], Кабіна (*Kabina küla*) XVII ст. [68, с. 221–223], Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*) XVII–XVIII ст. [68, с. 221–223], Арду [62, с. 71–79]; Варбола (*Warbole*) XIV–XVII ст. [68, с. 191–192, 221–223]; село Йіуга (*Jõuga*) в парафії Алутагузе [68, с. 191–192, 221–223] та фіні (*suomalaiset*).

Молдавани представлені двома вибірками: Варатік (*Văratice*) (XVII–XIX ст.) і Старий Орхей (*Orheiul Vechi*) (XIV–XV ст.) [69, табл. 85, с. 144–145]. З Німеччини – м. Кенігсберг (*Königsberg*) XVII–XIX ст. [70, с. 872]. Усього – 50 чоловічих серій.

Міжгруповий канонічний аналіз. На розташування чоловічих серій за першим канонічним вектором (КВ I) припадає 24,5% загальної мінливості (табл. 2). Чоловіча збірна група з Волині з великими від'ємними значеннями КВ I (–1,239) опиняється в лівій стороні координатного поля (рис. 2) й подібна до вибірки черепів з Вінниці (–1,256). На розподіл чоловічих серій за цим КВ найбільше вплинули такі краніометричні ознаки: поздовжній та поперечний діаметр черепної коробки, вличний діаметр, висота обличчя, назомалярний і зигомаксиллярний кути обличчя (табл. 2).

За КВ II (17,9% загальної дисперсії) можна відзначити подібність досліджуваної групи, також з від'ємними, але вже з малими значеннями вектора (–0,116) до м. Батурина (–0,111) та повторно – до Вінниці (–0,137). Для розподілу серій у координатному полі найбільш значущими виявилися: ширина орбіти, носа, симотичний індекс (додатні значення) та кут випинання носових кісток (від'ємні значення).

За КВ III (14,9% загальної дисперсії) чоловіча вибірка з Волині з помірними додатними значеннями вектора (0,490) певною мірою подібна до латишів (0,524) та Вінниці (0,227) (рис. 3). Під час розподілу серій найбільш значущими для даного КВ виявилися висота черепної коробки, орбіт, носа та найменша ширина чола (табл. 2).

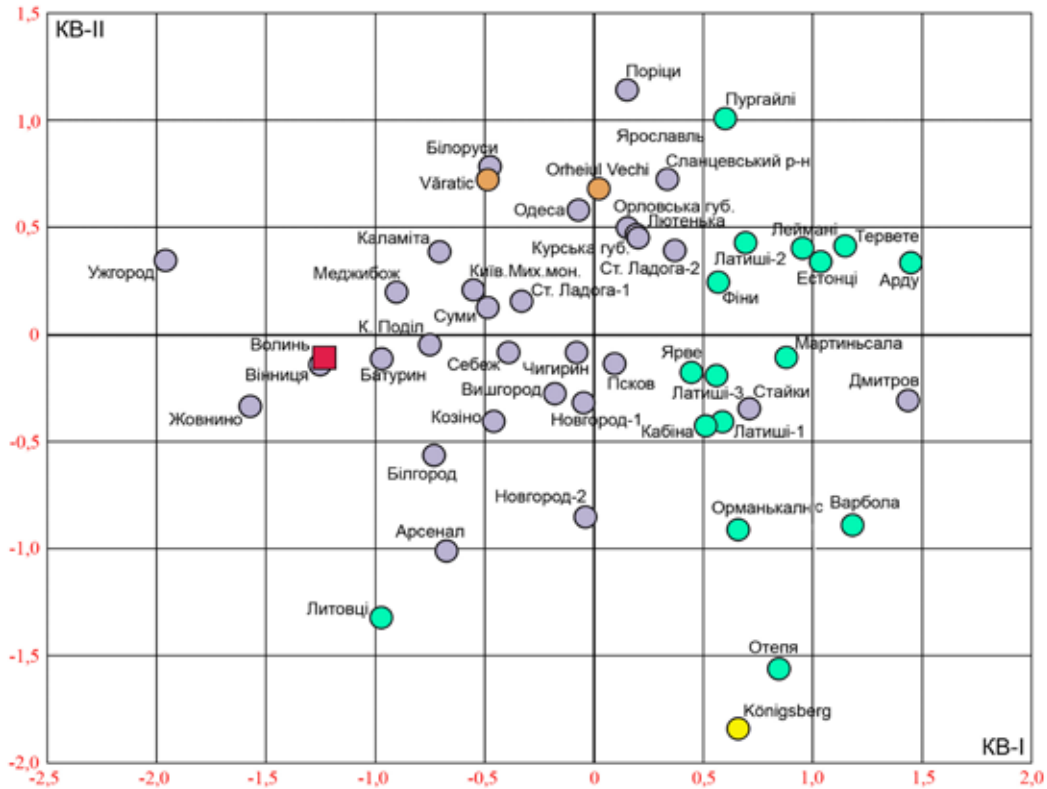

Рис. 2. Розташування 50 чоловічих серій у двовимірному просторі KV I та KV II за даними краніометрії

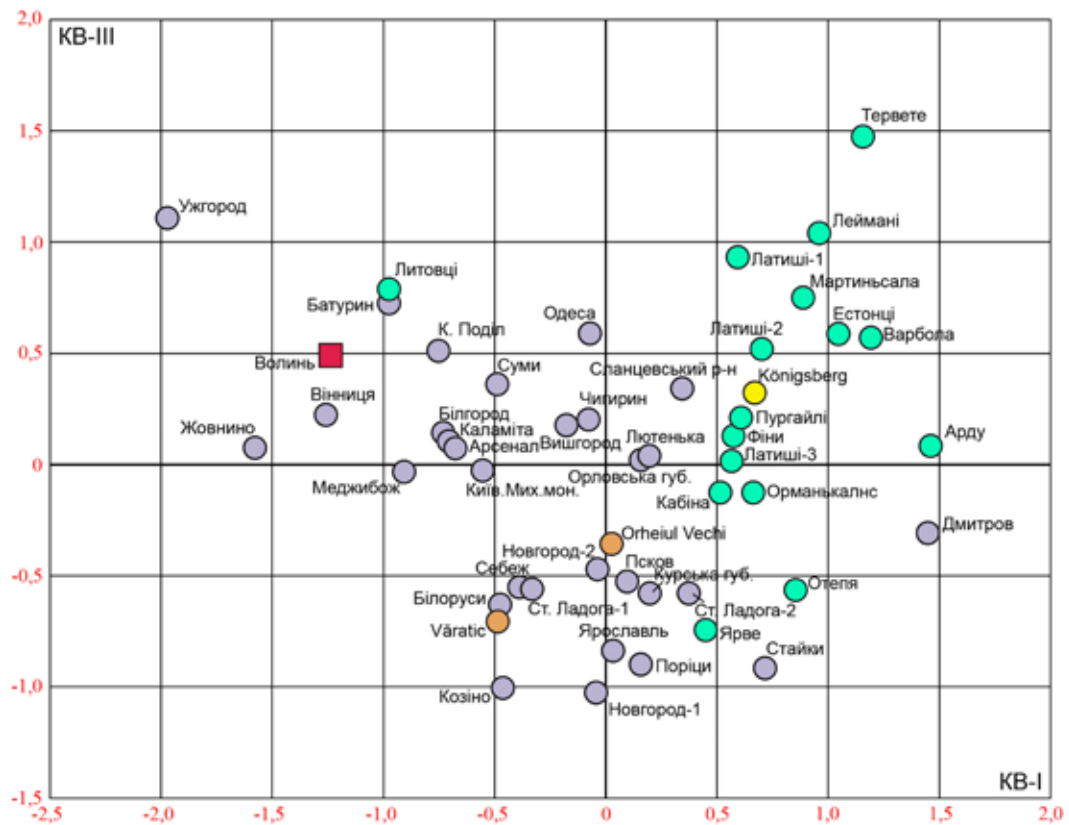

Рис. 3. Розташування 50 чоловічих серій у двовимірному просторі KV I та KV III за даними краніометрії

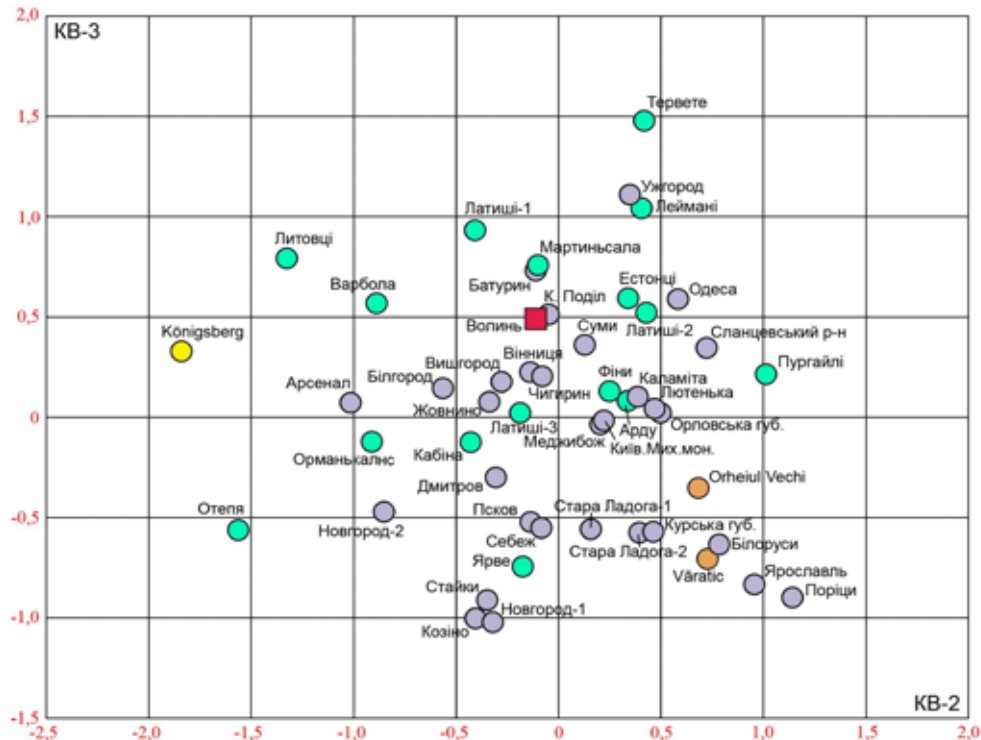

Рис. 4. Розташування 50 чоловічих серій у просторі KV II–III за даними краніометрії (Orheiul Vechi – Ст. Орпей; Vāratīc – Варатік)

Таблиця 2

Коефіцієнти кореляцій I–III KV серед 50 чоловічих груп XIV–XVIII ст.

Ознака	KV I	KV II	KV III
1. Поздовжній діаметр	0,691	-0,166	0,321
8. Поперечний діаметр	-0,550	0,063	0,058
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	-0,124	0,182	-0,392
9. Найменша ширина лоба	0,149	-0,031	0,188
45. Виличний діаметр	-0,287	0,039	0,050
48. Верхня висота обличчя	0,588	0,152	-0,319
55. Висота носа	-0,104	-0,069	0,322
54. Ширина носа	0,018	0,383	-0,043
51. Ширина орбіти	0,251	0,710	0,404
52. Висота орбіти	0,095	0,185	0,461
77. Назо-малярний кут	0,573	0,023	-0,340
$\angle Zm.$	0,120	0,100	0,061
SS:SC. Симотичний індекс	-0,299	0,516	-0,104
75(1). Кут випинання носових кісток	-0,105	-0,344	0,430
Внесок у загальну дисперсію (%)	24,515	17,920	14,933

За кластерним багатовимірним аналізом, де також залучалися вже описані ознаки, на п'ятому кроці кластеризації з 50 простежується подібність досліджуваної групи до м. Батурина (дистанція 0,426 із 8,038). Така морфологічна подібність історично обґрунтована й описана в нашій статті про краніологію батуринців [53, с. 40–56]. Уній ми згадували прізвища відомих нам із праць С. Павленка [71] вихідців з Волині: генерального осавула Івана Ломиковського, що був фактично другою людиною у гетьманаті І. Мазепи; полковника Дмитра Васильовича Чечеля, який був одним із найвіданіших гетьману серед сердюцької старшини [60, 77–78; 71, с. 47]. Про князя Гедеона Святополка-Четвертинського (луцько-острозький владика), емігранта з Волині до лівобережного гетьманату, що був сватом гетьмана Івана Самойловича, знаходимо у праці Н.М. Яковенко [72, с. 433].

У цілому візуально та за морфологією (окрім випинання носових кісток) можна спостерігати подібність досліджуваної чоловічої групи до міської серії з м. Вінниця та до київського Подолу (рис. 2–4).

Таблиця 3

Значення трьох КВ для 50 чоловічих груп (дистанція між серіями)

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
1	Волинь (збірна група)	-1,239	-0,116	0,490
2	Вінниця	-1,256	-0,137	0,227
3	Ужгород	-1,966	0,347	1,112
4	Арсенал (Київ)	-0,676	-1,010	0,072
5	Жовнино (Желні)	-1,576	-0,335	0,077
6	Батурин	-0,973	-0,111	0,732
7	Білгород	-0,733	-0,562	0,146
8	Суми	-0,488	0,127	0,363
9	Люгенька	0,194	0,468	0,042
10	Поділ (Київ)	-0,753	-0,046	0,515
11	Меджибіж (Межибож)	-0,905	0,201	-0,032
12	Михайлівський монастир (Київ)	-0,553	0,210	-0,025
13	Чигирин	-0,079	-0,081	0,207
14	Вишгород	-0,179	-0,276	0,177
15	Стайки	0,713	-0,345	-0,913
16	Білоруси (збірна серія)	-0,475	0,783	-0,629
17	Лагиші-1 (Дурбе (<i>Durbe</i>))	0,589	-0,405	0,936
18	Лагиші-2 (західні)	0,698	0,429	0,524
19	Лагиші-3 (східні лагиші з Лудзи (<i>Ludza</i>))	0,562	-0,187	0,021
20	Орманкаліс	0,662	-0,909	-0,123
21	Литовці	-0,975	-1,321	0,791
22	Курська губернія	0,197	0,465	-0,575
23	Одеса	-0,071	0,581	0,591
24	Орловська губернія	0,155	0,497	0,025
25	Ярославль	0,031	0,953	-0,835
26	Стара Ладога-1	-0,332	0,159	-0,558
27	Стара Ладога-2	0,373	0,395	-0,573
28	Себеж	-0,391	-0,080	-0,548
29	Варагік (<i>Vāratic</i>)	-0,486	0,727	-0,705
30	Тервете	1,153	0,416	1,477
31	Леймані	0,955	0,404	1,045
32	Пургайлі (<i>Purgaiļi</i>)	0,603	1,010	0,215
33	Мартинсала	0,883	-0,105	0,754
34	Кабіна (<i>Kabina küla</i>)	0,512	-0,426	-0,124
35	Отеля (<i>Otepää</i>)	0,849	-1,560	-0,563
36	Варбола (<i>Warbole</i>)	1,189	-0,888	0,573
37	Кохтла-Ярве (<i>Kohtla-Järve</i>)	0,448	-0,175	-0,739
38	Козіно	-0,461	-0,403	-1,004
39	Псков	0,095	-0,135	-0,522
40	Орманькаліс (<i>Ormankalns</i>)	0,662	-0,909	-0,123
41	Новгород-1	-0,045	-0,318	-1,024
42	Новгород-2	-0,038	-0,850	-0,469
43	Кенігсберг (<i>Königsberg</i>)	0,665	-1,835	0,328
44	Естонці (<i>eestlased</i>)	1,041	0,340	0,593
45	Фіни (<i>suomalaiset</i>)	0,572	0,245	0,133
46	Дмитрів (Дмитров) РФ	1,443	-0,306	-0,306
47	Старий Орхей (<i>Orheiul Vechi</i>)	0,022	0,680	-0,352
48	Сланцевський р-н.	0,338	0,722	0,345
49	Каламіта	-0,708	0,387	0,104
50	Арду	1,456	0,336	0,084
51	Поріци (Порицы) РФ	0,154	1,143	-0,896

Регіон досліджений нерівномірно, тому в майбутньому після археологічних розкопок перспективним буде звернути увагу на Житомирщину, Ковель, Шепетівку та Новоград-Волинський, територію Білорусі, не представлені в даному аналізі у зв'язку з відсутністю відкритих поховань XVI–XIX ст. Також у наступних публікаціях буде доцільним провести внутрішньогруповий аналіз досліджуваної групи.

Висновки. У цілому чоловіча група відноситься до великої європеїдної раси з ознаками певної мінімальної метисації, яка проявилася в брахікранному показнику черепної коробки. Виявлено морфологічну та статистичну подібність досліджуваної чоловічої збірної групи XVI–XIX ст. з Волині до міської серії м. Вінниця, а також до вибірки з київського Подолу, що вказує на ймовірну широку міграцію волинян до Поділля та Києва. Виявлено певну неоднорідність чоловічої серії.

Література:

1. Денисова Р.Я. Этногенез латышей (по данным краниологии). Рига : Зинатне, 1977. 360 с.
2. Історія Волинського краю. URL: <https://cutt.ly/Ch0u9eh>.
3. Романцов В.О. Етнічні українські землі. *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е-Й. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с.
4. Бунак В.В. Сучасний стан і чергові завдання антропологічного вивчення Української РСР. *Матеріали з антропології України*. 1960. Вип. 1. С. 14–17.
5. Долженко Ю.В., Прищепка Б.А. Краниологічні матеріали з давньоруського міста Дорогобужа. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. Вип. 2. Ч. 1. С. 12–29.
6. Долженко Ю.В., Прищепка Б.А. Антропологічні матеріали X–XIII ст. з Пересопниці. *Вісник Інституту археології Львівського університету*. 2016. Вип. 11. С. 91–110.
7. Долженко Ю.В., Прищепка Б.А. Антропологічні матеріали X–XIII ст. погоринських міст Дорогобужа і Пересопниці. *Матеріали дослідження археології Закарпаття і Волині*. 2016. Вип. 20. С. 165–190.
8. Долженко Ю.В., Прищепка Б.А. Два черепи XVI–XVII ст. з Пересопниці. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2017. Вип. 1. Ч. 1. С. 8–16.
9. Ткач М. Антропологічні поміри людності села Бондарево, на Шевченківщині. *Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка*. 1928. Т. VI. С. 70–104.
10. Ткач М. Матеріали до антропології України. Українці Шевченківської округи. *Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка*. 1930. Т. VI. 1931. С. 107–147.
11. Poesch H. Beiträge zur Anthropologie der Ukrainischen Wolhiner // Mitt, der Antrop. Geselsch, in Wien. Bd. 55–56.
12. Дяченко В.Д. 1960.
13. Suk V. Anthropologie Podkarpatske Russi. *Spisy vydavane prirodoveckou facultet Masarykovy Universitetu*. Brno, 1932. S. 3–28.
14. Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. Київ, 2001. 256 с.
15. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы. Москва : Наука, 1969. 324 с.
16. Санкина С., Моисеев В. Александр Григорьевич Козинцев. *Антропологический форум*. 2006. № 5. С. 459–462. URL: <https://tinyurl.com/yxqwhrd6>.
17. Бірюліна О., Долженко Ю. Історико-антропологічний нарис про похованих у крипті луцької Хрестовоздвиженської (Братської) церкви. Старий Луцьк. *Матеріали Х ювілейної наукової конференції «Любартівські читання», присвяченої 585-й річниці з'їзду європейських монархів у Луцьку*. Луцьк, 2014. С. 111–123.
18. Бірюліна О., Долженко Ю. Ciało moje grzeszne w cerkwi ma być pogrzebione u pochowane: історико-антропологічний нарис про похованих у крипті луцької Хрестовоздвиженської братської церкви. *Zamojsko-Wolynskie zeszyty muzealne. Zamosko-Wolynskie muzejni zozhiti*. 2014. № VI. С. 35–52.
19. Долженко Ю.В. Краниологія похованих під Кафедральним костелом Св. Петра і Павла у Луцьку в XVII–XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 7–25.
20. Долженко Ю.В., Мазурик Ю.М. Краниологія населення Луцька XVII–XX ст. *Український історичний збірник*. 2015. Вип. 18. С. 368–386.
21. Долженко Ю.В., Прищепка Б.А. Краниологія похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст. *Археологічні студії Межибіж. Науковий щорічник*. 2015. Вип. 4. С. 7–16.
22. Долженко Ю.В., Прищепка Б.А. Череп XVII–XVIII ст. з Острога: біоархеологічне дослідження. *Міжнародна науково-практична конференція «IV Міждисциплінарні читання»* : тези. Київ, 2015. С. 28–31.
23. Войтюк О.П., Долженко Ю.В. Роботи у крипті Римо-католицького Благовіщенського костелу в селищі Клевани. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. 2020. Вип. XVIII. С. 21–25.
24. Долженко Ю.В., Пшеничний Ю.Л., Бардецький А.Б. Чоловіча вибірка поховань XVIII–XIX ст. з урочища Острів Дубовець поблизу Дубна. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи* : матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 22 травня 2020 р. Київ : Арт Економі, 2020. С. 6–9.
25. Долженко Ю.В., Верба Т.В. Археологічно-антропологічні дослідження некрополя XVI–XVII ст. в с. Буяни на Волині. *Археологічні зошити з Пересопниці*. 2018. Вип. 6. С. 163–178.
26. Алексеев В.П. Матеріали до антропологічної характеристики українського народу. *Матеріали з антропології України*. 1971. Вип. 5. С. 30–54.

27. Пашкова В.И. Определение пола и возраста по черепу. Ставрополь, 1958. 24 с.
28. Никитюк Б.А. Определение возраста человека по скелету и зубам. *Вопросы антропологии*. 1960. Вып. 3. С. 118–129.
29. Ubelaker D.H. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Chicago, IL : Aldine Publishing, 1978. 116 p.
30. Buikstra J., Ubelaker D. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey. Research Series*. 1994. № 44. 206 p.
31. Brůžek J. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia. *Antropologia Portuguesa*. № 13. P. 93–106.
32. Bruzek J. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*. 2002. Vol. 117. P. 157–168.
33. Bruzek J., Santos F., Dutailly B., Murail P., Cunha E. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human Os Coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*. 2017. № 164. P. 440–449.
34. Vallois H.V. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*. 1937. № 47. P. 499–532.
35. Brothwell D.R. Digging up Bones. London, 1972. 194 p.
36. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. II: Kranilogie, Osteologie. Jena : Gustaf Fisher, 1928. 1062 S.
37. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва : Наука, 1964. 128 с.
38. Дерябин В.Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. Москва, 2008. 332 с.
39. Долженко Ю.В., Потехіна І.Д. Аналіз краніологічної серії з поховань XVIII–XIX ст. у Вінниці. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ : ІА НАН України, 2020. С. 305–310.
40. Долженко Ю.В., Потехіна І.Д. Антропологічні матеріали з розкопок у старому місті, Вінниця. *Археологічні дослідження в Україні 2017.* Київ : ІА НАН України, 2019. С. 384–387.
41. Виноградська Л. І., Потехіна І. Д., Долженко Ю. В. Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII–XVI ст.) й антропологічними (XVIII–XIX ст.) матеріалами // *Сторінки Історії*. Вип. 51. 2020. С. 24–52.
42. Долженко Ю.В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютенська. *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка)*. Луганськ, 2012. С. 487–507.
43. Нові дані щодо могильника приходської Введенської церкви Києва / С. Тараненко та ін. *Krolowe i biskupi, rycerze i chlopi – identyfikacja zmarłych. Poznan*, 2014. С. 249–254.
44. Долженко Ю.В. Краниология населения Київського Подолу 16–18 ст. (могильник по вул. Юрківська, 3). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія». 2016. Вип. 2. Ч. 3. С. 3–17.
45. Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005–2007 років. *Лаврський альманах, Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. Київ, 2008. С. 9–23.
46. Антропологічні дослідження поховань з території Арсеналу в м. Києві у 2007 р. / О.Д. Козак та ін. *Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007.* Київ, 2008. С. 169–171.
47. Долженко Ю.В. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського арсеналу XVII–XVIII ст. *Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. Вип. 25. С. 11–17.
48. Долженко Ю.В. Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського арсеналу XVII–XVIII ст. *Болховітіновський щорічник*. Київ, 2010. С. 118–134.
49. Долженко Ю.В. Краниология похованих у Вознесенському некрополі (Київський арсенал). Історична пам'ять. 2017. Вип. 37. С. 88–110.
50. Долженко Ю., Златогорський О. Антропологічні матеріали XIV–XV ст. з розкопок у с. Ратнів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 11–22.
51. Dolzhenko Yu.V. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science – Moderni věda*. 2014. № 4. S. 119–132.
52. Долженко Ю.В., Прядко О.О. Історико-антропологічний нарис поховань XVII–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 44. С. 43–50.
53. Dolzhenko Yu.V. Craniological characteristics of the Baturyn's population in 17–18 centuries. *Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'ятокознавства. Серія «Пам'ятокознавство Північного регіону України»*. 2014. № 60. Вип. 18(21). 2014. С. 40–56.
54. Безбородых В.И., Долженко Ю. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII–XIX вв. *Антропологический форум – online*. (<http://anthropologie.kunstkamera.ru/07/>). *Физическая антропология: методики, базы данных, научные результаты*. Санкт-Петербург, 2014. С. 104–120.
55. Потехіна І.Д. До антропологии козацької доби: могильник Стайки. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей присвячується світлій пам'яті Д.Я. Телегіна*. 2016. Вип. 25. С. 166–171.
56. Потехіна І.Д. Краниологічний комплекс мешканців містечка Стайки XVII ст. і його походження. *Історична антропология та біоархеология України*. 2020. Вип. 2. С. 125–139.
57. Рудич Т.О. Населення середнього Подніпров'я I–II тисячоліття: за матеріалами антропологии. Київ : Спілка археологів України, 2014. 298 с.
58. Соколова К.Ф. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини. *Археологічні пам'ятки УРСР. Т. XIII. Стародавні пам'ятки Інкерманської долини*. Київ, 1963. С. 124–159.

59. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы. Избранное. Т. 4. Москва, 2008. 343 с.
60. Евтеев А.А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская область): внутрigrупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анали за. *Археология Подмосковья* : материалы научного семинара. Т. 7. 2011. С. 433–440.
61. Евтеев А.А., Олейников О.М. Археологические и палеоантропологические исследования на Даньславле улице в Великом Новгороде. *Российская археология*. 2015. № 1. С. 176–192.
62. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии / В.Г. Моисеев и др. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г.* Санкт-Петербург, 2012. С. 71–79.
63. Гончарова Н.Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник антропологии*. 2011. Вып. 19. С. 202–216.
64. Санкина С., Моисеев В. Александр Григорьевич Козинцев. *Антропологический форум*. 2006. С. 459–462. URL: <https://tinyurl.com/yxqwhrd6>.
65. Ширококов И.Г., Верховцев Д.В. Данные краниологии к вопросу о происхождении Ижоры. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 г.* Санкт-Петербург, 2016. С. 408–421.
66. Саливон И.И. Сельское население Белоруси XVIII–XIX вв. Краниология и остеометрия. Глава 6. *Палеоантропология Беларуси*. 2015. С. 189–266.
67. Зариня Г.В. Антропологический состав населения Аугшесме XVI–XIX вв. *Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы*. Рига, 1990. С. 109–123.
68. Марк К.Ю. Палеоантропология Эстонской ССР. *Балтийский этнографический сборник трудов Института этнографии АН СССР*. 1956. Т. 32. С. 170–227.
69. Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. Москва, 1975. 284 с.
70. Березина Н.Я. Антропологические особенности населения Кенигсберга XVIII–XIX вв. *Человек и древности. Памяти Александра Александровича Формозова (1928–2009)*. Москва, 2010. С. 867–875.
71. Павленко С.О. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. Київ : Києво-Могилянська академія, 2009. 268 с.
72. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Критика, 2006. 584 с.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.02>

УДК 94(477.63)»1920/1932

Діденко Катерина,

викладач кафедри всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ДІЯЛЬНІСТЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗАХИСТУ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У 1920-Х – 1932 РР.

У статті досліджено досвід взаємодії державної влади та інтелігенції у 1920-х роках. Доведено, що формування радянською владою нового суспільства спричинило втрату науковою інтелігенцією свого статусу, майна та елементарних засобів до існування. Для поліпшення матеріального та морального становища українських науковців було видано низку нормативних актів та створено організації. Установлено, що відсутність уваги з боку радянської влади до проблем і становища представників інтелектуальної праці змушувала останніх до самоорганізації із захисту своїх прав та інтересів. Майданчиками для вирішення матеріально-побутових проблем науковців стали ВУКСУ, секції наукових працівників та будинки вчених. Створенням ВУКСУ влада намагалася показати псевдотурботу про збереження науковців для подальшого їх залучення до соціалістичного будівництва.

Питаннями поліпшення матеріального становища науковців у регіонах та організацією їхньої діяльності займалися секції наукових працівників. На прикладі Дніпропетровської секції наукових працівників досліджено їхню організаційну структуру, завдання та результати діяльності. Першочерговими на порядку денному стали завдання матеріально-побутового забезпечення науковців, організації відпочинку та дозвілля. З'ясовано, що Дніпропетровська секція наукових працівників виступила ініціатором створення у місті Будинку вчених. Ключовим питанням у роботі правління Будинку вчених була турбота про перетворення установи на епіцентр наукового життя регіону.

Із часом фактично через ВУКСУ, секції наукових працівників та будинки вчених радянська влада намагалася здійснювати «ідеологічне оздоровлення» науковців та сприяти їх радянзації. У зв'язку з політичними подіями кінця 1920-х років основний напрям роботи Будинку вчених починає змінюватися з культурно-освітнього на масово-політичний.

Ключові слова: УСРР, радянська влада, інтелігенція, ВУКСУ, Дніпропетровська секція наукових працівників, Будинки вчених.

Didenko Kateryna. Activities of Dnipropetrovsk organizations for the protection of scientific intelligentsia in the 1920s – 1932 year

The article examines the experience of interaction between state power and the intelligentsia in the 1920s. It is proved that the formation of a new society by the Soviet government caused the scientific intelligentsia to lose its status, property, and basic means of subsistence. Several laws and regulations have been issued, organizations have been established to improve the material wealth and moral integrity of Ukrainian scientists. It has been established that the lack of Soviet authorities' attention to the problems and position of representatives of intellectual labor forced them to self-organize to protect their rights and interests. VUKSU, the Section of Researchers, the House of Scientists have become platforms for solving scientists' problems of material standards and living conditions. By creating VUKSU, the authorities have tried to show pseudo-concern for the scientists' support and their further involvement in the establishment of socialism.

The Section of Researchers has had to cope with the issues of improving the financial situation of scientists in the regions and the organization of their activities. With the help of the analysis which was made on the example of Dnipropetrovsk Section of Researchers, it has been illustrated its organizational structure, tasks, and results of its activity. The tasks of material security and living conditions support of scientists, organization of their recreation and leisure time have been top of the agenda. It is found out that the Dnipropetrovsk Section of Researchers initiated the creation of the House of Scientists in the city. The key issue in the work of the board of the House of Scientists has become the concern for the transformation of the institution into the center of scientific life in the region.

Over time, owing to the VUKSU, the Section of Researchers, and the House of Scientists, the Soviet government have tried to implement "ideological rehabilitation" of scientists and contribute to their "Sovietization". Due to the political events of the late 1920s, the main direction of the House of Scientists activity began to change from cultural and educational to mass and political.

Key words: USSR, Soviet authorities, intelligentsia, VUKSU, Dnipropetrovsk Section of Researchers, House of Scientists.

Серед пріоритетних завдань, що сьогодні стоять перед урядами переважної більшості країн світу як у довгостроковій, так і в короткостроковій перспективі – створення ефективної системи соціального захисту населення, здатної вирішувати нагальні та перманентні соціальні проблеми. Потреба соціального захисту населення в незалежній Україні набуває особливої актуальності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку нашої держави та військового конфлікту на Сході. Особливо гострою є необхідність переосмислення підходів держави до питань щодо найбільш уразливих категорій населення, до яких відносимо й науковців.

Трансформація суспільно-політичних відносин, що має місце на переломних етапах історії, завжди негативно відбивається на найбільш уразливих верствах суспільства. Сьогодні варта уваги трагедія передової частини інтелігенції, яка тривалий час готувала революцію в Російській імперії й опинилася непотрібною для нової радянської влади. Боротьба з «буржуазною інтелігенцією» вилилася в її масові репресії. І якщо найкращі представники російської інтелігенції стали жертвами профілактично-педагогічної акції під умовною назвою «філософський пароплав» та підлягали висланню за кордон, то найкращі представники української інтелігенції через страх чекістів перед можливістю інтелектуального посилення зарубіжних центрів української політичної еміграції опинилися у віддалених губерніях РСФРР. Тому важливим є вивчення досвіду взаємодії державних інституцій та інтелігенції на таких переломних етапах розвитку держави й суспільства і винесення уроків від такої взаємодії.

Падіння Російської імперії та встановлення більшовицької радянської влади з її лозунгами будівництва соціалістичної держави стали ключовими за своїми наслідками подіями світової історії ХХ ст. Вони започаткували грандіозний експеримент партії більшовиків зі створення нового суспільства, відносини в якому повинні були відповідати «споконвічним сподіванням трудящих», визначити вектор розвитку світової цивілізації. Усі ці події спричинили втрату науковою інтелігенцією статусу, майна і засобів до існування. Ця категорія людей в один момент опинилася поза межею бідності. Пайки, які вони отримували від радянської держави, були нижчими від голодної норми.

Ключовою фігурою у перемовинах з очільниками радянської влади щодо вирішення катастрофічного становища, в якому опинилися науковці, виступив пролетарський письменник М. Горький. Саме завдяки його закликам у переписці з головою Ради Народних Комісарів РСФРР В. Леніним та Народним комісаром просвіти А. Луначарським усіма силами сприяти зближенню науковців з радянською владою, уряд 23 грудня 1919 р. прийняв декрет, яким для діячів науки встановлювався спеціальний посилений пайок, що відносився до третьої категорії (В) [1, с. 922].

У цей же самий день виконком Петроградської ради прийняв постанову про створення Петроградського комітету поліпшення побуту вчених (ПетроКУБУ), який очолив М. Горький. Дозволено було також створювати будинки вчених, що ставали центрами порятунку науковців після лихоліть війни та революцій. Вони з'явилися у той час, коли науковці опинилися поза увагою нової влади.

Історія створення та діяльності будинків вчених і секцій наукових співробітників в УСРР не отримала комплексного дослідження, зустрічаються лише поодинокі наукові напрацювання. Так, створення та діяльність Київського будинку вчених висвітлено у статтях с. Білоконя [2], А. Калініної та О. Луговського [3]. Діяльність Дніпропетровського будинку вчених частково висвітлено у дослідженні О. Луговського [4]. Автор цієї статті ставить за мету на прикладі діяльності Дніпропетровського будинку вчених та Секції наукових працівників місцевого окружного відділу дослідити взаємовідносини органів радянської влади та науковців, проаналізувати більшовицьку державну політику щодо наукової інтелігенції у 1920–1930-х роках. Методологічну основу дослідження становили загальнонаукові та історичні підходи і принципи, застосовано загальнонаукові, спеціальні та міждисциплінарні методи дослідження.

Зі встановленням радянської влади в Україні складним стало матеріальне становище й її наукової інтелігенції. На кошти, які отримували науковці за свою працю від нової влади, не можна було купити навіть фунт хліба на день. Щоб вижити і прогнати свої сім'ї, науковці змушені були залишати роботу в містах та переїздити в села, де займалися учительством або сільським господарством [5, с. 98]. Обійтися без інтелектуальних кадрів влада не могла, тому мала вживати хоча б елементарних заходів для забезпечення нормального фізичного стану науковців. Для того щоб хоча б якось поліпшити ситуацію і зберегти науковий потенціал радянської республіки для подальшого соціалістичного будівництва, розвитку народного господарства і культури, РНК УСРР 31 жовтня 1920 р. видала Декрет «Про поліпшення становища вчених спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва» [6, с. 3]. Цей документ хоча і носив досить формальний характер, однак вселяв хоч якусь надію на увагу з боку держави.

У другій половині 1921 р. РНК УСРР було прийнято низку нормативних актів, якими намагалися поліпшити соціальне становище науковців. На підставі спеціального Положення, прийнятого Радою Народних Комісарів УСРР 31 жовтня 1921 р., був створений Всеукраїнський комітет сприяння вченим

(ВУКСУ), що складався з 21 особи [7, арк. 7]. До компетенції ВУКСУ входили облік і кваліфікація наукових працівників, сприяння підвищенню їхнього матеріального рівня, поліпшення умов проживання, преміювання, видачі додаткового академічного забезпечення тощо. Усе це владою пояснювалося як крайня необхідність «...збереження наукових сил і особливо цінних працівників науки, мистецтва і літератури, необхідних для соціалістичного будівництва, розвитку народного господарства і культури, а також для дієвого забезпечення потреб робітничо-селянської оборони» [8, арк. 4].

Місцеві відділення ВУКСУ створювалися у великих містах із розвиненою науково-освітньою, художньо-мистецькою інфраструктурою. Вони діяли при виконкомах і включали представників органів влади, професійних спілок і закладів вищої освіти. У малих містах Комітет мав своїх уповноважених [9, с. 100]. Фактично ВУКСУ, як і секції наукових робітників, що діяли по лінії Всеросійської центральної ради професійних спілок при губкомах, мали завданням разом із матеріальною підтримкою та оздоровленням інтелектуальної еліти держави здійснювати й ідеологічне оздоровлення та сприяння її радянській. Засобами реалізації політики стосовно інтелігенції були будинки вчених, які мали сприяти організації наукової спільноти навколо основних проблем соціалістичної реконструкції народного господарства і культурної революції; створювати необхідні умови для обговорення окремих наукових проблем, обміну досвідом і досягненнями; організувати різні форми культурного відпочинку для членів Будинку вчених; сприяти укріпленню наукових зв'язків радянських вчених із колегами з-за кордону [10, арк. 66].

Питаннями поліпшення матеріального становища науковців регіону та організації їхньої діяльності займалися губернський відділ профспілки «РОБОС» та Секція наукових працівників, створена при ньому у грудні 1921 р. Такі секції були організовані і діяли у найбільших містах України. На початку лютого 1925 р. на Першому всеукраїнському з'їзді наукових працівників було створено Всеукраїнське центральне бюро Секції наукових працівників на чолі з академіком Д. Багалієм. За даними статистики, кількість членів секцій наукових працівників постійно зростала і станом на 1 жовтня 1927 р. секції наукових працівників діяли у 16 містах України та налічували у своєму складі 3 559 осіб, що становило 79,8% науковців республіки [11, с. 92].

Дніпропетровська секція наукових працівників об'єднувала у своїх лавах 304 науковців гірничого, медичного інститутів та Інституту народної освіти, а також співробітників технікумів, робітничих факультетів та дослідницьких кафедр. Штатними співробітниками Секції були голова, його заступник та секретар. 9 грудня 1927 р. на загальних зборах членів СНП було обрано Бюро Секції у складі 12 дійсних членів та двох кандидатів. Майже всі члени Бюро входили до складу семи постійно діючих робочих комісій: кваліфікаційної, тарифно-економічної, культурно-освітньої, з організації роботи їдальні, з розподілу академічного забезпечення, курортної та житлової. Двічі на місяць Бюро проводило пленарні засідання, на яких обговорювалися питання заробітної плати науковців, вирішувалися їхні житлові проблеми, призначення матеріальної допомоги, розподілялися путівки до санаторії та будинків відпочинку тощо [12, арк. 2].

Виходячи з того, що переважна більшість науковців була працівниками закладів вищої освіти, Секція наукових працівників мала там свої осередки та уповноважених. Уповноважені обиралися на загальних зборах наукових співробітників закладу і були представниками інтересів науковців в органах влади регіону. Вони регулярно запрошувалися на засідання Бюро СНП, мали доручення виносити на обговорення Бюро питання, що стосувалися матеріальних та правових інтересів науковців конкретних навчальних закладів, а також виконували завдання Бюро та виносили на обговорення окремих колективів питання, що піднімалися на засіданнях СНП. Загалом це були питання, що стосувалися організації роботи закладів вищої освіти: погодження навчальних планів, бюджетів, виборів деканів факультетів, обговорювалися колективні договори тощо [12, арк. 3].

Важливими були питання, що стосувалися матеріально-побутових умов учених. Воно набувало особливої актуальності у зв'язку зі змінами нормативно-правової бази регулювання питань житла та забезпеченням у цих питаннях інтересів науковців. Члени житлової комісії СНП брали активну участь у засіданнях комісій міської ради із цих питань, подавали свої пропозиції щодо визначення розмірів додаткової житлової площі для науковців. Незадоволення темпами вирішення цих питань породжувало низку конфліктів між міськрадою та Бюро СНП, що змушувало останніх звертатися до виконкому, прокуратури, житлової спілки тощо. Пробуксовування у вирішенні питання житла для науковців змусило членів СНП шукати альтернативні шляхи розв'язання проблеми та взятися до організації житло-будівельного кооперативу. Однак пророблена велика організаційна робота із цього питання, пошуки земельної ділянки під забудову та коштів для реалізації проекту бажаного результату так і не принесли.

Дніпропетровська секція наукових працівників стала ініціатором створення у місті Будинку вчених. 26 січня 1925 р. на загальних зборах СНП було сформовано комісію з організації Будинку вчених. До її складу увійшли професори П. Рубін (голова), Ю. Фохт, В. Маковський, А. Рейнгард, І. Огієвецький, А. Джевецький. Було сформовано план роботи на перший квартал 1925 р. Голові Комісії професору П. Рубіну доручалося скласти проєкт статуту і кошторис Дніпропетровського будинку вчених [13, арк. 77].

Зміна з часом керівного складу Бюро Секції наукових працівників Катеринославського губвиконкому прискорила роботи з організації діяльності і Будинку вчених. Уже 21 липня 1925 р. на засіданні бюро СНП було повідомлено про надання місцевою владою приміщення та виділення коштів на його облаштування. Однак відсутність належного фінансування певною мірою плани зводила нанівець. Доводилося обмежитися організацією читальні, облаштуванням приміщень для проведення лекцій та інших культурно-освітніх заходів [14, арк. 9].

У 1926 р. робота зі створення Будинку вчених посилилася. На початку березня Секція наукових працівників направила доповідну записку до керівництва профспілки «РОБОС», ВУКСУ та ВУЦВК із проханням сприяти організації Будинку вчених у Дніпропетровську як центра культурного і наукового життя. Наголошувалося на значній культурній роботі, яка проводилася Бюро СНП серед науковців і членів їхніх родин: по «понеділках» влаштовувалися лекції, доповіді, творчі вечори, дискусії тощо, які відвідували від 60 до 350 осіб; працювала читальня, для якої виписувалися російські та іноземні журнали; організовувалися радіокурси та лекторські бюро [4, с. 104].

До доповідної записки додавалися проєкт статуту Будинку вчених, кошториси на обладнання та на утримання співробітників. Передбачалися видатки в сумі 9 570 крб. і прибутки – 8 000 крб. На утримання штату Будинку вчених було виділено 1 082 крб. Із них на утримання персоналу: завідувача Будинку (0,5 ставки) – 30 крб. на місяць, канцелярського працівника – 50 крб., служителя-прибиральника – 28 крб. На інші витрати: поповнення бібліотеки, переплетення книг та дрібні бібліотечні трати – 170 крб. на місяць; випуску журналів для читальні – 50 крб. на місяць; влаштування наукових доповідей, лекцій, вечорів, екскурсій, концертів – 100 крб. [14, арк. 36–37 зв.]. Для облаштування Будинку вчених планувалося купівля меблів, більярду, концертного роялю, обладнання кімнат для співробітників та обслуговуючого персоналу [14, арк. 38 зв.].

На засіданнях комісії з організації Будинку вчених у березні 1926 р. були доопрацьовані проєкт статуту Будинку вчених, кошторис на обладнання та утримання. Була складена і розіслана ще одна доповідна записка з проханням сприяти створенню Будинку вчених до ВУКСУ, Українського центрального бюро СНП, Катеринославського окрввідділу профспілки «РОБОС», Катеринославського окрвиконкому [4, с. 103]. Однак лише у грудні 1927 р. було отримано згоду на відкриття у Дніпропетровську Будинку вчених. 9 грудня 1927 р. на загальних зборах обрали його правління, що складалося з дев'яти постійних членів та двох кандидатів. До складу правління входили відомі науковці: П. Рубін, с. Шарбе, І. Новосильцев, С. Циммерман, Н. Руновський, с. Сагредо, А. Похвиснев, А. Джевецький, М. Малов, Б. Вексер. 16 грудня 1927 р. на першому засіданні правління Дніпропетровського будинку вчених його головою обрали професора І. Новосильцева, секретарем – А. Похвиснева, казначеєм – С. Сагредо. При правлінні було створено комісії: ревізійну, художню, бібліотечну та ін. [15, арк. 4].

На перших етапах своєї роботи правлінню довелося провести значну організаційну роботу щодо залучення наукових робітників до відвідування Будинку вчених. Зарахування проводилося на підставі заяви учасника Секції наукових працівників про бажання бути членом Будинку вчених. До 1 січня 1928 р. було видано 237 квитків членам Секції та 330 вхідних квитків для членів сімей наукових працівників. Бюро СНП відраховувало до каси Будинку вчених членські внески із сум, що сплачували наукові робітники до спецфонду Секції. Окрім того, кошторис Будинку вчених формували асигнування ВУКСУ, Наркомпросу УСРР, з місцевого бюджету та допомога з-за кордону [16, арк. 110].

Будинок учених перебував у підпорядкуванні бюро СНР професійної спілки «РОБОС», яка контролювала планування та виконання ним роботи, кошториси, затверджувала керівний склад. Організація роботи Будинку вчених здійснювалася відповідно до «Статуту Будинку вчених у м. Катеринославі». Органами управління Будинку вчених були загальні збори його членів та правління. Загальні збори були черговими, які скликалися не менше трьох разів на рік, та надзвичайними. Рішенням загальних зборів обиралися члени правління, затверджувалися плани роботи, кошториси, розміри членських внесків, звіти, правки до Статуту. Надзвичайні збори скликалися за письмовою пропозицією не менше 1/10 кількості членів Будинку вчених або за постановою правління Будинку вчених, ревізійної комісії й бюро СНР. Членами клубу Будинку вчених могли бути всі науковці, зареєстровані у СНР і ВУКСУ, які зробили вступний і членські внески [16, арк. 110].

Упродовж 1928 р. правлінням Будинку вчених було проведено 15 засідань, на яких розглядалися питання різного характеру: кошторис, планування роботи, звітувалися за проблеми тощо. Основними напрямками роботи Будинку вчених були організація творчих вечорів, концертів, читання тематичних лекцій, організація роботи різних секцій та гуртків [16, арк. 111]. Ключовим питанням у роботі правління Будинку вчених була турбота про перетворення установи на епіцентр наукового життя регіону. Члени Дніпропетровського будинку вчених ставали ініціаторами організації різного роду наукових товариств. Тут також проводили свої збори Акушерсько-гінекологічне товариство, Наукове товариство любителів світознавства, Товариство краєзнавства і Товариство сприяння музичній освіті. Керівництво турбувалося про виділення коштів на організацію кімнат готельного типу для приїжджих науковців з інших міст України та Союзу РСР [16, арк. 110].

Особливо успішною була робота бібліотеки. Уже на початок 1928 р. її абонентами стали 237 осіб. Цей чинник був урахований правлінням Будинку вчених, тому було збільшено фінансування бібліотеки, придбано 1 786 книг і виписано на цілий рік 12 журналів російською мовою та п'ять – українською. Підбором книг, які лягали на полиці бібліотеки Будинку вчених, займалася спеціально створена бібліотечна комісія. Вона вивчала інтереси читачів, потурбувалася про створення куточку книг для дітей. Щоденно бібліотеку відвідувало до 30 осіб. Проте позбавлення права самостійно підтримувати контакти із закордонними виданнями, переказувати кошти на їхні рахунки та замовляти літературу створили заборгованість Будинку вчених перед іноземною фірмою, яка припинила надсилати журнали [16, арк. 111].

Серед пріоритетів діяльності Будинку вчених у Дніпропетровську стала організація різних гуртків. Такий вид організації пізнавального дозвілля тільки починав зароджуватися і вже ставав популярним. У числі інших тут активно розпочав свою роботу гурток українознавства, який нараховував 30 осіб. Члени гуртка збиралися регулярно, двічі на тиждень, і працювали за певною програмою. На стадії створення були гуртки з вивчення іноземних мов, гри в шахи, більярд, секції для дітей тощо [17, арк. 27].

Проте з 1929 р. у зв'язку з політичними подіями («шахтинська справа», «процес СВУ», гоніння на інтелігенцію) в Україні основний напрям роботи Будинку вчених починає змінюватися з культурно-освітнього на масово-політичний. Змінюються склад та керівництво Будинку вчених. Станом на 3 квітня 1931 р. його правління налічувало 14 осіб, серед них були Б. Векснер, А. Смоленський, В. Дикарьов, В. Ходак, П. Фукс, П. Езау, Ф. Баб'є та ін. [4, с. 107]. У зв'язку зі змінами в роботі Будинку вчених, а також зростанням чисельності членів СНП (майже вдвічі) зростали й витрати адміністративно-господарські і на культурно-політичну роботу. Проте фінансування цих заходів не передбачалося кошторисами, тому гроші на нього не виділялися. Іншою причиною браку коштів була проблема передачі Будинку вчених до ВУКСУ, адже механізму передачі напрацьовано не було. Кошторис витрат на 1932 р. встановлювався у сумі 353 361 крб. 50 коп. На зарплату передбачалося 5 700 крб., на адміністративно-господарські витрати – 2 360 крб., на культвитрати – 20 800 крб., на обладнання та ремонт – 5 750 крб. [18, арк. 14–14 зв.].

Проблеми на цьому не закінчувалися. Під час організації Дніпропетровської області та її адміністративного апарату в лютому 1932 р. Будинку вчених та Дніпропетровську секцію наукових працівників було виселено з приміщення, що знаходилося за адресою: вулиця Леніна, 2. Там було розміщено міське комунальне господарство. Майно Будинку вчених та бібліотеку, що налічувала понад 15 тис томів, у тому числі й таку цінну для регіону іноземну технічну літературу, було перевезено у невелику кімнату при клубі залізничників.

До порятунку ситуації долучився Обласний комітет сприяння вченим. Його керівництво неодноразово зверталось до обласних органів влади, голови ВУКСУ, Комісії сприяння вченим при уряді СРСР про забезпечення членів Дніпропетровського будинку вчених приміщенням та порятунку бібліотеки. У зв'язку з таким становищем та чиновницькою бездіяльністю Дніпропетровський будинок вчених та Секцію наукових працівників було поставлено на межу повної ліквідації. Лише втручання обласної прокуратури змусило чиновників переглянути своє рішення і з часом виділити приміщення для Будинку вчених [19, арк. 4].

Отже, відсутність уваги з боку радянської влади до проблем і становища представників інтелектуальної праці змушувала останніх до самоорганізації із захисту своїх прав та інтересів. Майданчиками для вирішення матеріально-побутових проблем науковців стали ВУКСУ, секції наукових працівників та будинки вчених. Діяльність цих структур та ставлення до них місцевих органів влади можемо прослідкувати на прикладі Секції наукових співробітників та Будинку вчених Дніпропетровська.

Література:

1. Ноздрачев А.Д., Петрицкий В.А. Первый в России Дом ученых. *Вестник Российской Академии наук*. 1993. Т. 65. № 10. С. 922–930.
2. Білокін С. Київська вчена корпорація (20–50-ті роки ХХ ст.). Київ : Наукова думка, 2003. С. 288–289.
3. Калініна А., Луговський О. Розумні розваги для науковців та їхніх родин. З історії Київського будинку вчених НАН України. *Вісник Національної академії наук України*. 2009. № 1. С. 23–28.
4. Луговський О.Г. З історії заснування Дніпропетровського будинку вчених (1925–1932 рр.). *Вісник Дніпропетровського університету*. 2009. № 1/2. Вип. 17. С. 102–108.
5. Звонкова Г.Л. Академія наук України як центр наукових досліджень. 1920-ті роки. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. *Історія науки і техніки*. № 64. С. 52–63.
6. Вісті ВУЦВК. 1920. 14 вересня. № 220. С. 3.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 331. Оп. 1. Спр. 4. 53 арк.
8. ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 5. 18 арк.
9. Коляструк О.А. Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим у 20-ті роки ХХ ст. *Інтелекція і влада*. 2008. Вип. 13. С. 97–111.
10. ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 366. 104 арк.
11. Двірна К.П. Створення та організаційне становлення профспілки РОБОС у першій половині 20-х років ХХ ст. *Політика, історія, культура*. 2009. № 3. С. 91–93.
12. ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 296. 78 арк.
13. ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 198. 189 арк.
14. ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 249. 86 арк.
15. ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 334. 54 арк.
16. ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 347. 167 арк.
17. ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 416. 97 арк.
18. ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 513. 28 арк.
19. ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 468. 65 арк.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.03>

УДК 908(477.65)«18»(092).Левитський

Житков Олександр,
доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка

ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТОРА МИКОЛИ ЛЕВИТСЬКОГО В ПЕРІОД 1890-Х – ПОЧАТКУ 1900-Х РОКІВ

У статті аналізується проблема формування соціально-економічних та політичних поглядів громадського діяча, відомого українського кооператора Миколи Васильовича Левитського (1859–1936). Зважаючи на внесок у розвиток теорії кооперації та міжнародний кооперативний рух, практичну діяльність зі створення кооперативів у Херсонській губернії Російської імперії, сучасники називали М. Левитського «кооперативним батьком».

Автором акцентується увага на вивченні впливу на свідомість Миколи Левитського окремих викладачів Златопільської прогімназії Чигиринського повіту Київської губернії, які дотримувалися прогресивних суспільних поглядів, висвітлюється його спілкування з видатними представниками українського письменства, такими як Іван Франко, Леся Українка, Іван Карпенко-Карий.

На основі аналізу наукової літератури та архівних джерел автором публікації обґрунтовано думку, що суспільно-політичні погляди М. Левитського розвивалися у середовищі української інтелігенції м. Єлисаветграда, яка сповідувала народницькі ідеали. Знання, здобуті в прогімназії, самоосвіта юнака, особливо щоденне спостереження за трансформаціями селянського господарства у пореформеному українському селі, дали поштовх до практичного застосування набутих М. Левитським теоретичних знань. Домінантою його діяльності у «єлисаветградський період» було обґрунтування економічної доцільності й необхідності створення місцевими селянами виробничих кооперативів із метою протистояння експлуатації селянського дрібного господарства в умовах формування капіталістичного ринку.

Зазначаються здобутки й невдачі «артільного батька» у створенні перших кооперативних об'єднань, розкривається ставлення до цієї справи селян, висвітлюються оцінки внеску М. Левитського у розвиток українського кооперативного руху в Наддніпрянщині на межі XIX–XX століть.

Ключові слова: Микола Васильович Левитський, громадська справа, українофіли, селянство, виробнича кооперація, кооперативна діяльність, м. Златопіль, м. Єлисаветград, Херсонська губернія, Російська імперія.

Zhytkov Oleksandr. Formation of the social and political views of the Ukrainian cooperator Volodymyr Levytskyi in the 1890s – early 1900s

The paper dwells on the issue of the social, economic and political views formation with an outstanding Ukrainian cooperator and public person Mykola Levytskyi (1859–1936) whose contemporaries believed him to be “the father of cooperative movement” because he started the cooperative movement in the Kherson Province of the Russian Empire and made a considerable input in the cooperation theory development as well as international cooperative movement.

The author also highlights the influence of some teachers Mykola Levytskyi had when he studied in Zlatopol Progymnasium of the Chigirin District in the Kiev Province, particularly of those ones who promoted progressive social views. Mykola Levytskyi's communication with famous Ukrainian writers such as Ivan Franko, Lesia Ukrainka and Ivan Karpenko-Karyi has also been given attention to.

The author covers and analyses considerable scholarship as well as archival sources to claim that social and political views of Mykola Levytskyi developed in the Ukrainian intellectual environment of Yelisavetgrad where Narodnik ideals were cherished. The knowledge he acquired in the Progymnasium, self-education and everyday observation of the rural economy transformations in the countryside after the land reform allowed Mykola Levytskyi to apply his theoretical knowledge in practice. Its dominants in the “Yelisavetgrad period” of his life were to establish economic feasibility and necessity of production cooperatives which could be an alternative to peasants' homestead economies under conditions of the capitalist market formation.

The “artels' father” success and failures in cooperative movement creation have been thoroughly analysed, the peasantry public opinion on it has been covered, and estimates of the impact Mykola Levytskyi had on the development of the Ukrainian cooperative movement formation in Central Ukraine at the brink of the 19th and 20th centuries have been provided.

Key words: Mykola Levytskyi, public activity, Ukrainophilia, peasantry, production cooperation, cooperative movement, Zlatopol, Yelisavetgrad, Kherson Province, Russian Empire.

Постановка проблеми та її значення. Соціально-економічні погляди Миколи Левитського вітчизняні дослідники характеризують як ліберально-народницькі [1, с. 125], а його партійну приналежність на момент обрання членом Української Центральної Ради у квітні 1917 року пов'язують із «селянською» партією українських есерів-соціалістів – УПСР, яку він представляв у Малій Раді. З листопада 1917 року М. Левитський працював на керівних посадах у Генеральному секретарстві земельних справ урядів Центральної Ради [2, с. 114]. Однак слід звернути увагу той факт, що ідеї соціалізму, які сповідував «артільний батько» у молоді роки, ні на йоту не наблизили його до розуміння специфіки марксизму російського штибу. Споглядальне ставлення російських марксистів до «умов народного життя», чим, зокрема, хибувала політична платформа Г. Плеханова, вирок дрібному господарству в умовах ринкової трансформації економіки, який лідер більшовиків В. Ульянов-Ленін виголосив у праці «Розвиток капіталізму в Росії» (1899 р.), відкидалися М.В. Левитським [3, с. 48]. Він мав тверде переконання, сформоване на основі власного досвіду, у тому, що кооперація була на той час єдиною можливою формою організації та забезпечення економічних інтересів дрібного виробника сільськогосподарської продукції – селянина та водночас одним із напрямків розвитку економічних відносин у сільському господарстві Російської імперії доби формування капіталістичних відносин [4, с. 29]. Позицію М. Левитського уточнює аналіз його публічних виступів. Зокрема, долучившись до дискусії з представниками російських марксистів, яка відбулася у Петербурзі 1898 року за ініціативи керівництва «Вільного економічного товариства», Микола Васильович висловив думку, що розуміння проблеми модернізації російського суспільства пореформеної доби полягає у тому, щоб віднайти свій шлях розвитку села, «...міряти цивілізацію (мався на увазі розвиток економічних відносин у сільському господарстві. – *Авт.*) кількістю ідей, а не витоптаних личаків» [5, с. 40].

Варто вказати на актуальність висновків сучасних учених, які відзначали, що накопичений науковцями масив фактів з історії громадської діяльності Миколи Васильовича не зменшив, а, навпаки, збільшив інтерес до його наукової біографії [6, с. 125–128]. Спираючись на висновки класичних праць Б. Мартоса [7], І. Витановича [8], матеріали новітніх досліджень вітчизняних істориків Є. Костика [9], І. Фаренія [10], В. Масненка [11], С. Шкірчака [11], розвідки краєзнавців В. Боська [12], Л. Куценка [13], С. Шевченка [14], а також віднайдені архівні документи й матеріали публікацій про діяльність М. Левитського у місцевій пресі, маємо можливість поглибити розуміння тих процесів, які мали значний вплив на формування суспільно-політичних поглядів українського кооператора у другій половині 1890-х – початку 1900-х років.

Мета наукового дослідження. Визначити ключові чинники формування світогляду М. Левитського в роки навчання в Златопільській прогімназії; проаналізувати матеріали, які дають змогу дослідити характер взаємовідносин «артільного батька» з відомими представниками українського письменства Л. Косач, І. Франком, І. Тобілевичем; здійснити короткий огляд його кооперативної, громадської та літературно-публіцистичної діяльності у повітовому місті Єлисаветграді зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу. Вихований у родині православного священика на основі шанування традицій «народного життя», юнак обґрунтував ідею самопомочі та реалізації економічних інтересів 80% українців через створення виробничих об'єднань селянських господарств у формі кооперативних товариств. Погляди М. Левитського у молоді роки формувалися під впливом викладачів Златопільської прогімназії, до якої, згідно із заявою батька, поданою на ім'я інспектора навчального закладу, він був зарахований у серпні 1869 року [15, арк. 525 зв.]. У різний час у прогімназії викладали статистик О. Русов, літератор Г. Грушевський, історик і географ К. Успенський, математик В. Іванов [16, с. 53]. Помітний вплив на гімназиста М. Левитського, за даними краєзнавців, мав учитель латинської мови, «дійсний студент Київського університету Святого Володимира» Гаврило Стрижевський. Його захоплення природою Лісостепу, любов до українства, передалися Миколі Левитському [10, с. 68]. На жаль, про особистість самого Г. Стрижевського історикам відомо надто мало. У віднайденому нами у фондах Державного архіву Кіровоградської області (далі ДАКО) циркулярному листі попечителя Київського освітнього округу, відправленому на службову адресу директора Златопільської прогімназії, повідомлялося, що Г. Стрижевський тривалий час перебував під наглядом адміністрації Київського університету Святого Володимира з тієї причини, що «був діяльною особою та мав негативний вплив на світогляд багатьох своїх товаришів» [17, арк. 5].

Дослідження джерел особового походження та архівних документів, які зберігаються у фондосховищах ДАКО, показало, що М. Левитський напружено займався самоосвітою. На основі засвоєних теоретичних знань у галузі економічної науки він виробив власну світоглядну позицію «практичного соціалізму», яка адаптувала селянське господарство до умов капіталістичних трансформацій на засадах кооперативної праці. У зрілому віці згадував: «Я ще в сьомому класі гімназії обрав собі кооперативний шлях» [Цит. 10, с. 68].

Із плином часу практична мета життя й діяльності «артільного батька» не змінювалася. Однак методи її реалізації залежали від багатьох причин, зокрема загострення соціально-економічного становища на Півдні України у 1890-х роках. Окрім того, помітний вплив на соціальну сферу буття російської провінції мало посилення визвольного руху в українських землях. Громадсько-політичні настрої у віддаленому від губернського центру повітовому містечку Єлисаветграді у другій половині 1880–1890-х роках, за свідченнями Арсена Тарковського, визначалися активною діяльністю загально-російських партій та організацій народницького спрямування. Серед поширюваної у місті політичної літератури у той час часто зустрічалися видання «Громади» М. Драгоманова, випуски журналу «Вперед» П. Лаврова, які знаходили своїх читачів, зокрема у сільській місцевості [18]. Ідеї «громадівського соціалізму» Михайла Драгоманова мали у Єлисаветграді доволі обмежене число прихильників. Лише з появою у місті члена Київської громади Опанаса Михалевича у 1878 році, якого було направлено для підсилення українства, громадівський рух дещо поживався. Як непересічна особистість він згуртував навколо себе місцевих чиновників, земців, освітян. Так, відомий український громадський діяч і меценат Євген Чикаленко згадував в одному ряду з І. Тобілевичем, М. Кропивницьким, М. Садовським, які брали активну участь у роботі гуртка О. Михалевича, ім'я «висланого з Московського університету поповича з Александрійського повіту Миколи Левитського». Гуртківці вивчали праці М. Драгоманова, займалися перекладом українською мовою творів А. Сміта, поширювали серед місцевих селян народницьку літературу [19, с. 98].

Краєзнавець Л. Куценко ввів до наукового обігу дані про обговорення на декількох засіданнях гуртка О. Михалевича питань, що стосувалися організації кооперативних об'єднань селянських господарств в Єлисаветградському й Олександрійському повітах Херсонської губернії за участі земського статистика О. Русова, на якому, ймовірно, був присутнім М. Левитський [20, с. 93]. За допомогою таємного інформатора поліція дізналася про склад гуртківців, вивчила характер діяльності кожного учасника. У грудні 1888 року О. Михайлевича та ближнє коло його товаришів за вироком Одеської судової палати було ув'язнено на п'ять років заслання до Іркутської губернії у сфальшований місцевою владою справі єлисаветградців як «організаторів державного перевороту». Свого часу, вказуючи на цей прикрий факт, дослідниця Н. Бракер відзначала, що гуртківців, головним чином, звинувачували у поширенні серед населення забороненої та дозволеної літератури на «малоросійском наречии». Очевидно, слідчими було взято до уваги звернення О. Михайлевича та його товаришів у 1880 році до російського літератора, співробітника журналу «Вісник Європи» О. Пипіна з проханням обговорити на сторінках цього ж видання питання про становище української мови у Російській імперії [21].

Як свідчать матеріали місцевої преси, після повернення в 1892 році із сибірського заслання до Єлисаветграда О. Михайлевич не відмовився від своїх життєвих принципів та переконань, активної просвітницької та благодійницької діяльності [22]. Дослідник історії міста Єлисаветграда дореволюційної доби Сергій Шевченко зазначав, що О. Михайлевич, який користувався великим авторитетом у колах української народницької інтелігенції, мав у той час значний вплив на формування поглядів відомих в Україні громадських діячів: М. Лашенка, Й. Шевченка, Є. Чикаленка, М. Левитського, О. Волошина, А. Грабенка, Т. Василевського, Д. Марковича, В. Менчиця, О. Тарковського [23, с. 28].

Діяльність М. Левитського не обмежувалася участю у народницькому гуртку О. Михайлевича. Так, один з організаторів Революційної Української партії (РУП) Ю. Коллард згадував про його активну участь у публічних заходах, які проводила Студентська громада міста Харкова. Зокрема, наприкінці 1898 – у першій половині 1899 року Микола Левитський неодноразово брав участь у засіданнях Харківської громади. Він розповідав громаді про труднощі створення кооперативів на Херсонщині, поширював у студентському середовищі ідеї заснування на селі національних організацій. У своїх виступах М. Левитський характеризував кооперативну артіль як українську національну економічну структуру, яка водночас об'єднує («гуртом батька бити легше») та захищає селянина-українця від проявів експлуатації [24, с. 52].

Не втратила актуальності полеміка, пов'язана з висвітленням реакції урядових та політичних кіл Російської імперії на створення кооперативів в Україні. Відомо, що вона знайшла відображення на сторінках столичної (петербурзької) преси 1890-х років як «єлисаветградська артільна епопея Левитського». Розбіжність позицій її учасників пояснюється не лише значенням земельного, селянського питання, а й ставленням до кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. Увага авторів акцентувалася здебільшого на оцінках кооперативної праці М. Левитського. Зазначалися здобутки й невдачі «артільного батька» у створенні виробничих кооперативних об'єднань, розкривалося ставлення до цієї справи селян [25]. Однак за межами дискусії залишився засвідчений фактом появи чисельних публікацій організований на Півдні Росії кооперативний рух, який мав значний суспільний резонанс,

привернув увагу видатних українців. Сам Микола Васильович у 1913 р. залишив теплі спогади про відвідини Лесею Українкою північних повітів Херсонщини. Зокрема, він детально описав її приїзд до села Аджамки, де успішно діяли селянські кооперативні об'єднання. Наголосив на тому, «...з яким щирим і живим зацікавленням віднеслася Леся Українка до спілкової справи, як вона розпитувала про господарство й життя спілок узагалі і цікавилася подробицями спілкової організації» [26, арк. 1]. М.В. Левитський зазначав, що «симпатії до кооперації – це дуже характерна і відрадна риса душі наших видатних людей» [26, арк. 2]. Серед відомих прихильників кооперативної справи, «...які дуже цікавилися і завжди з великою симпатією відносилися до кооперації», він називає імена відомих українців, що «словом й ділом» підтримували його у найскрутніші часи в нелегкій роботі: М. Кропивницького, І. Карпенко-Карого, Т. Рильського, Б. Грінченка, В. Антоновича, М. Лисенка і М. Коцюбинського [26, арк. 2]. У зазначеному контексті нового звучання набувають системні дослідження епістолярної спадщини М. Коцюбинського, І. Франка, Л. Українки. Зокрема, у згадуваному нами дописі краєзнавця В. Боська, а також фахових публікаціях істориків С. Шевченка [27] та Є. Босої [28] містяться вибіркові дані стосовно реакції названих осіб на практичну діяльність Миколи Васильовича Левитського. На нашу думку, ретельне вивчення матеріалів, акумульованих в особовому фонді М.В. Левитського № 327 Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського, який налічує 2 117 одиниць зберігання, а також фондів обласних архівів, дасть змогу розширити коло адресатів «артільного батька» [29]. Дослідження архівної спадщини М. Левитського, здійснене В. Вовченко, засвідчило, що серед епістолярію кооператора згадуються листи до таких відомих в Україні громадських діячів, як М. Ковалевський, В. Дурдуківський, М. Токаревський, В. Антонович, Є. Максимов, В. Краснов, О. Амчиславська, М. Слабченко, К. Скаржинська. На жаль, листування М. Левитського із зарубіжними діячами та кооперативними установами були назавжди втрачені під час пограбування його будинку 1922 року в м. Єлисаветграді [30, с. 9].

На окрему увагу заслуговує висвітлення діяльності «присяжного-повіреного М.В. Левитського» у якості «дійсного члена Єлисаветградського Товариства поширення грамотності й ремесел». Це громадське об'єднання, створене 1873 року, утримувало на балансі професійно-освітнє училище з жіночим і чоловічим відділеннями, Народну бібліотеку (з 1895 р.), володіло дарованими меценатами будівлями й літнім садом «Альгамбра». Товариство формувало свою матеріальну базу через отримання дарчих та заповітів на володіння нерухомим майном. Його казна поповнювалася завдяки пожертвуванням заможних містян, за рахунок відсотків від процентних ставок грошових переказів благодійників, а також придбання ними лотерейних білетів, виручки від організації виставок, читання лекцій, інших видів громадської діяльності [31, с. 6]. Керівний орган – Рада Товариства, який переобирався щорічно, очолювався бургомістром, іншими представниками міської влади або відомими підприємцями, землевласниками. Наприклад, у звітний період 1894–1895 рр. список почесних членів Ради Товариства поширення грамотності й ремесел очолював міський голова Єлисаветграда Олександр Пашутін. До складу Ради неодноразово обиралися почесний громадянин міста Єлисаветграда підприємець Роберт Ельворті, освітянин, багаторічний директор Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища Микола Федоровський, інші відомі містянам особистості [32, с. 91, 143]. Збережені у фонді ДАКО документи висвітлюють створення та функціонування Єлисаветградського товариства поширення грамотності і ремесел. Аналіз текстів щорічних звітів, фінансових документів, протоколів засідань Ради уможливило вивчення причетності М. Левитського до цієї громадської організації. Зокрема, у 1895 році у складі Тимчасової комісії він здійснював аналіз матеріально-фінансового стану забезпечення навчально-виховного процесу в Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищі та брав участь у засіданнях тимчасових комісій. Опублікований у місцевій пресі звіт громадської комісії про занедбаний стан будівель, розміщених на території міського парку «Альгамбра», переданого купцем С. Остроуховим у користування ремісничо-грамотному училищу, свідчить про принципову позицію М. Левитського, інших членів названої комісії у розв'язанні питання, пов'язаного з використанням купецького спадку на користь громади міста [33]. Оскільки Микола Васильович був у складі опікунської ради згадуваного училища, у 1890-ті роки його нерідко залучали до проведення експертиз технічного забезпечення навчальних майстерень, з'ясування причин невиконання заробітної платні робітникам та майстрам закладу, розв'язання інших проблем [34, с. 74, 155]. За даними архівних документів, у жовтні 1904 року М. Левитський в останнє перебував у складі дійсних членів Товариства, обраних на щорічний період його діяльності [35, с. 5].

Невгамовна душа Миколи Васильовича знаходила відпочинок у віршованих творах, темою яких була доля України. Вони публікувалися у різний час в єлисаветградській друкарні братів Шполянських,

київських друкарнях у вигляді «кишенькових книжечок», які автор роздавав друзям. Зазначимо, що окремі зразки поетичного доробку «артільного батька» аналізувалися дослідниками, але стверджувати, що ця тема є «остаточно вичерпаною», здається, немає підстав. На нашу думку, призабуті науковцями прозові твори М. Левитського. У цьому зв'язку пригадаємо, що Олександр Семененко, який знав Миколу Васильовича зі студентських років, писав, що «...Левитський був ... символом народолюбного, ідеалістичного, чесного світу» [36, с. 25]. Саме такий образ «артільного батька» формують спостереження «народного життя», що видавалися Миколою Левитським у місцевій газеті «Голос Юга». Окремі з них мали громадське, педагогічно-виховне спрямування. Зокрема, у статті «До майбутнього студентського вечора», опублікованій у грудні 1915 року, автором мовилося про нехтування у студентському середовищі повітового міста Єлисаветграда українською мовою, культурою, історією. У м'якій формі, але рішуче й послідовно, М. Левитський обстоював право місцевого селянства на створення кооперативних об'єднань, проводив просвітницьку роботу серед молоді, публікував витримки з текстів історичних документів про колонізацію Російською імперією козацьких земель т. зв. «дикого поля» [37].

Висновки і перспективи дослідження проблеми. Аналіз здобутків вітчизняних науковців, вивчення змісту архівних документів та матеріалів періодики дає змогу стверджувати, що суспільно-політичні погляди М. Левитського формувалися у середовищі, де панували народницькі ідеали. Знання, здобуті в гімназії, самоосвіта юнака, а особливо щоденне спостереження за станом селянського господарства у пореформеному українському селі, дали поштовх до практичного застосування ним теоретичних знань. Домінантою професійної та громадської діяльності М. Левитського в «єлисаветградський період» є обґрунтування економічної доцільності і необхідності створення місцевими селянами виробничих кооперативів із метою протистояння експлуатації селянського дрібного господарства в умовах розвитку капіталістичних відносин на Півдні України, зокрема Херсонській та Катеринославській губерніях.

Участь М. Левитського в студентському русі, громадській роботі справила великий вплив на його свідомість. Микола Васильович не відмовився від планів поліпшення соціально-економічного становища українського селянства, які зародилися ще у гімназійні роки, але з плином часу та теоретичним опрацюванням досвіду доповнив останні практичними викладками, низкою принципових положень про перспективи розбудови української кооперації.

Література:

1. Костик Є.П. Дискусії навколо діяльності М.В. Левитського. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 125–128.
2. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ : Б. в., 1998. 254 с.
1. Фареній І.А. Політичні погляди та «закон історичної перспективи» Миколи Левитського. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2010. Вип. 192. С. 47–52.
2. Фареній І.А. Соціалізм і кооперація в поглядах «артільного батька» Миколи Левитського. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2015. Вип. 29(362). С. 28–33.
3. Гелей С. Кооперація і національне відродження української державності *Вісник НТШ : інформаційне видання / Світова рада наукових товариств імені Шевченка*. Львів, 2013. Число 49. С. 40.
4. Костик Є.П. Дискусії навколо діяльності М.В. Левитського. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 125–128.
5. Мартос Б. Теорія кооперації. На правах рукопису. Падебради, 1923. 246 с.
6. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк : Б. в., 1964. 624 с.
7. Костик Є.П. Микола Левитський – організатор кооперативного руху *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 48–51.
8. Фареній І.А. «Артільний батько» Микола Левитський: молоді роки *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2011. Вип. 212. С. 67–73.
9. Шкірчак С. Кооперативний рух як елемент громадянського суспільства в історії української суспільно-політичної думки першої чверті ХХ ст. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2013. Вип. 25. С. 49–54.
10. Босько В. Єлисаветградська епопея «артільного батька». *Народне слово*. 1998. 21, 23, 28 липня.
11. Куценко Л. «Народу самосійні діти...» Українська доля дикого поля. Кіровоград : Б. в., 2005. С. 92–98.
12. Шевченко С. Єлисаветградський період у життєпису родини Шульгиних (1894–1899). *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2010. Вип. 13. С. 372–379.
13. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 499. Оп. 1. Спр. 52. 525 арк. зв.
14. Затока В.В. Златопільська гімназія. Сторінки історії. Кіровоград ; РВГ ІЦ КДПУ, 1998. 130 с.
15. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 499. Оп. 1. Спр. 43. 5 арк.
16. Тарковский А. Очерк революционного движения 80-х годов в Елисаветграде. Єлисавет. 1992. 16 вересня.
17. Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія наук у США, 1955. 504 с.
18. Куценко Л. «Народу самосійні діти». Українська доля «дикого поля». Кіровоград : Б. в., 2005. 119 с.
19. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич (1848–1925 рр.). Єлисавет. 1992. 8 липня.
20. Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления. 26 февраля 1895 г.

21. Шевченко С.І. Шульгини: Інгульська сторінка. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 145 с.
22. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1898–1906. Торонто : Срібна сурма, 1972. 223 с.
23. Босько В. Єлисаветградська епопея артільного батька. *Народне слово*. 1998. 21, 23, 28 липня.
24. Державний архів Кіровоградської області. ДАКО ДІФ. Колекція спогадів. Інв. № 622. 1–2 арк.
25. Шевченко С. «Інтересна звістка Каменяреві» від «артільного батька». *Народне слово*. 2006. 1 серпня.
26. Боса Є. Леся Українка і «артільний батько». *Народне слово*. 2009. 12 березня.
27. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 327.
28. Вовченко В.Б. Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М.В. Левитського (1859–1936): історія, реконструкція, зміст : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007. 19 с.
29. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 9, 6 арк.
30. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 56. Оп. . Спр. 9, 91, 143 арк.
31. Ведомости Єлисаветградського городського общественного управління. 1895. 26 февраля.
32. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 9, 74, 155 арк.
33. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 15, 5 арк.
34. Семененко О. Харків, Харків ... Харків – Нью-Йорк : Березиль, 1992. 240 с.
35. Голос Юга: Газета политическая, экономическая и литературная. 195. № 302.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.04>

УДК 94(477)«1875–1914»

Кізлова Антоніна,
доктор історичних наук,
доцент кафедри історії
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ЧИННІ ЗАКОНОВЧИТЕЛІ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ У ПУБЛІКАЦІЯХ «КИЄВСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ» ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті визначено особливості згадування чинних законовчителів Київського інституту шляхетних дівчат (офіційна назва в указані роки – Київський жіночий інститут імені Миколи I) на сторінках офіційного друкованого органу єпархії, обов'язкового для передплати в усіх її парафіях, зокрема київських, – журналу «Киевские епархиальные ведомости» за останню третину ХІХ – початок ХХ ст. (до Першої світової війни). Опрацьовано публікації в офіційній і неофіційній частинах усіх випусків окресленого періоду, протягом якого, за висновком Г.Ю. Калініч, котра присвятила просопографії викладачів Закону Божого при київських навчальних закладах статтю, законовчителі виділилися в окрему спеціалізовану й самоорганізовану групу священства, натомість низивши активність в органах єпархіального управління (крім Київської єпархіальної училищної ради). Якщо залишити осторонь публікації офіційної частини, зміст котрих мало залежав від редколегії (втім, по-своєму працював на імідж законовчителів Київського інституту шляхетних дівчат), можна зробити такі висновки. Ф. Хорощунов для того, аби подати до часопису матеріали, або шукав якийсь неординарний інформаційний привід, або реалізовував можливість оприлюднити власні студії про заклад, де займав посаду. І. Артинський писав про наболіле, ймовірно, вже не в змозі тримати думки при собі. Тож подання авторських робіт до «Киевских епархиальных ведомостей» звичним для всіх законовчителів Інституту не було. Нечасто останні потрапляли до кола головних персонажів публікацій, а не поставали суто співслужителями архієреїв чи членами товариств. Помітно, що про цих законовчителів писали перш за все тоді, коли ті підготували високоякісну друковану працю чи усну проповідь/промову. Матеріалів про негативні вчинки інститутських законовчителів розміщено не було.

Ключові слова: Київ, остання третина ХІХ – початок ХХ ст., законовчитель, публікація, журнал.

Kizlova Antonina. Current religious teachers of Kyiv Seminary for Young Ladies in the materials of “Kyiv Diocesan Gerald” (the last third of 19th – early 20th century)

The article identifies the features of mentioning the current religious teachers of Kyiv Seminary for Young Ladies (official name in mentioned years – Kyiv Women's Institute named after Nicholas I) on the pages of the official press organ of the diocese, required for subscription in all its parishes, including Kyiv – the magazine «Kiev Diocesan Gerald» related to the last third of the 19th – early 20th cent. (before the World War I). The author studied the publications in the official and unofficial parts of all issues of the outlined period, during which, the teachers of the Law of God at Kyiv educational institutions separated into a specialized and self-organized group of priests, instead reducing activity in the diocesan administration (except for the Kyiv eparchial school council), according to H. Kalinich, whose article deals with the prosopography of those religious teachers. Leaving aside the materials of the official part, the content of which depended little on the editorial board (however, in its own way it worked on the image of the legislators of the religious teachers of Kyiv Seminary for Young Ladies), it is possible to make the following conclusions. In order to submit materials to the magazine, F. Khoroshunov either looked for some extraordinary informational reason or realized the opportunity to publish his own studies about the institution where he held the position. I. Artynsky wrote about his spiritual pain, probably no longer able to keep his thoughts to himself. Therefore, the submission of author's works to the «Kiev Diocesan Gerald» was not usual for all religious teachers of the Institute. It is not often that these teachers fall into the circle of the main characters of publications, and do not become only co-bishops or members of societies. It is noticeable that these legislators were written about first of all when they prepared high-quality printed work or oral sermons/speeches. There were no materials about the negative actions of the Institute religious teachers.

Key words: Kyiv, last third of the 19th – early of 20th cent., religious teacher, publication, magazine.

В останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. у вивченні Закону Божого відбулися численні зміни. Постали нові програми й підручники. 1910 р. на підставі рішень Всеросійського з'їзду законовчителів середніх навчальних закладів 1909 р. Синод стандартизував обов'язковий курс зі згаданої дисципліни (вона мала складатися з вивчення священної історії, Старого й Нового Завітів, літургії, розгорнутого катехізису й історії Церкви) [1, с. 210]. У цей період викладачі Закону Божого при київських навчальних

зкладах виділилися в окрему спеціалізовану й самоорганізовану групу священства, натомість знизивши активність в органах єпархіального управління (окрім Київської єпархіальної училищної ради) [2, с. 169]. Тож діяльність та імідж законовчителів цього періоду потребують окремого вивчення, щоб можна було поглибити розуміння їхньої ролі як у розвитку освіти, так і в соціальних взаємодіях на рівні міста зокрема єпархії загалом.

Київський інститут шляхетних дівчат вирізнявся тим, що там навчалися переважно православні, а римо-католичок і протестанток було мало. Його навіть характеризували як «руско-православное завѣденіе» [3, с. 452]. Тож хоча викладання в жіночих школах різних рівнів та настоятельство при їх домових церквах уважалося в окреслений період менш престижним, аніж виконання тих самих обов'язків щодо чоловічих закладів [2, с. 167; 4, с. 94–95], досвід інститутських законовчителів важливо простежити докладно.

Місцю законовчителів у структурі київського білого духовенства в названий період присвятила статтю Г. Калініч [2, с. 167–170], яка згадала про них у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук [4, с. 94–95], але, згідно зі своїми завданнями, без конкретизації обставин у кожному закладі освіти.

Мета статті – визначити особливості згадування чинних законовчителів Київського інституту шляхетних дівчат (Київського жіночого інституту імені Миколи I) на сторінках офіційного друкованого органу єпархії, обов'язкового для передплати в усіх її парафіях [5], зокрема київських, – журналу «Киевские епархиальные ведомости» за останню третину XIX – початок XX ст. (до Першої світової війни).

У випуску за 1 травня 1885 р. було розміщено «Слово», яке 6 квітня виголосив в інститутській церкві до тисячоліття смерті св. свт. Мефодія Ф. Хорошунов. Окрім характеристики діянь угодника та його сподвижника св. свт. Кирила, публікація містить недеталізовану згадку про те, що урочистості з названої нагоди проходять у всіх православних слов'ян [6]. 30 травня 1884 р. вийшла перша частина історичної розвідки Ф. Хорошунова, присвяченої Інституту, з деталізацією згадок про його церкву св. цариці Олександри [4]. Сам заклад його законовчитель назвав одним із солідних у Києві, підкреслив, що Закон Божий уважається тут головним серед предметів, підбір яких загалом відповідає найсуворішим вимогам середньої освіти, з поглибленим вивченням іноземних мов [4, с. 452–453]. Загалом було опубліковано три частини статті про створення й розвиток Інституту і його храму в 1838–1884 рр. з характеристикою різних етапів їх становлення, ключових персоналій, подій, описом сучасного авторові стану [4; 7; 8]. Ф. Хорошунов навів і дані про себе: те, що був призначений на поточну посаду 18 серпня 1883 р., місце народження, навчання, перелік попередніх місць служіння, посаду за сумісництвом [8, с. 711], позаяк мав на меті надати хоча б короткі біографічні довідки про всіх законовчителів Інституту. Той самий законовчитель подав до випуску за 15 листопада 1886 р. новину про те, як 19 жовтня 1886 р. в Олександринській церкві приєднав до православ'я з римо-католицизму вчителя музики Інституту й інших закладів, композитора та піаніста К. Дуду (з переліком свідків процедури, короткою довідкою про новонаверненого, згадкою його нового імені) [9]. Ще один законовчитель І. Артинський 1910 р. підготував для «Киевских епархиальных ведомостей» досить розлогі, хоча і позбавлені конкретних прикладів, роздуми про те, як має чинити православний душпастир, коли все навколо «находится въ волненіи, въ кипѣніи, подобному морскому» [10, с. 244], тобто пропагуються свобода віросповідання й совісті (зокрема й атеїзм), право на індивідуальність, нормальність орієнтації на потреби «плоті». Зокрема, радив остерігатися впливу економічного матеріалізму, закликав єднатися навколо взаємної довіри, сердечності, ідеалізму, щирості [10], палати вогнем «ревности о славѣ Божіей» [10, с. 247]. Висловлював надію, що духовне піднесення посприє тому, що «драма современной пастырской жизни потеряет свою остроту, свою жгучесть боли...» [10, с. 247]. Тож редколегія визнавала праці законовчителів відповідними до вимог видання.

У записці Г. Преображенського про Київську духовну семінарію в 1882–1883 навчальному році на сторінках випуску за 15 грудня 1883 р. підкреслено, що деякі її викладачі понад свої прямі обов'язки займали інші посади. Зокрема, священник М. Поторжинський викладав Закон Божий у Київському інституті шляхетних дівчат і церковну історію в духовному училищі для дівчат, без уточнення, яке місце роботи було основним [11, с. 473]. Тож автор (викладач грецької мови в семінарії [12, с. 112]) просто поставив свій заклад у центрі уваги, а решту відомостей згадав як додаткові.

У неофіційній частині журналу є й низка повідомлень анонімних авторів, де міститься коротка характеристика досліджуваних законовчителів.

У випуску за 12 вересня 1879 р. згадано, що 7 вересня напередодні Різдва Пресвятої Богородиці, у храмове свято Києво-Софійського кафедрального собору, там служив вікарій Іоанн у співслужінні храмового кліру, священника-богомольця з російського посольства у Стокгольмі. Щодо проповіді

законовчителя Інституту М. Поторжинського, підкреслено, що вона «приспособительно къ дню храмоваго праздника, отъ видимаго храма переносила мысль слушателей къ внутреннему храму души нашей» [13]. Випуск за 1 квітня 1902 р. містить статтю про щорічні збори київських Братства св. Володимира і єпархіального Комітету православного місіонерського товариства. Серед іншого в ній докладно охарактеризовано промову К. Аггеева про М. Гоголя як письменника-християнина, поборника православ'я, підкреслено, що лектор відзначив дивовижний збіг річниці зі дня, коли Синод офіційно заявив про «неправильні думки» Л. Толстого, та 50-річчя дня похорону «безприкладного генія» Гоголя, а також що він жваво й науково доказово на основі власних слів Гоголя та біографічних даних про нього передав велич релігійного настрою письменника [14, с. 291–292]. В описі річних зборів Київського релігійно-просвітницького товариства, поданому до випуску за 15 березня 1903 р., переказано промову К. Аггеева «къ характеристикѣ міросозерцання современного образованнаго общества» [15, с. 228]. Так автори журнальних матеріалів (прямо чи непрямо, шляхом акцентування уваги читача на деталях сказаного) схвалили вміння названих законовчителів готувати тексти для публічного виголошення, а в перших двох статтях – і вміння триматися перед слухачами.

У випуску за 4 березня 1907 р. було дуже позитивно оцінено багатолістровану літературну працю Є. Капралова «Святая земля в праздниках православной церкви. Благовещение Пресвятой Богородицы» (з акцентом на тому, що він – законовчитель Інституту) [16]. Розміщення оголошень про те, що продаються чи доступні на складі роботи Ф. Хорошунова «Православная христианская литургика» (ч. 1) та «Практическое руководство для пастырей» (випуск за 15 квітня 1885 р.) і Є. Капралова «Церковь небесная» (випуск за 5 лютого 1906 р., без зазначення місця служби автора) [17; 18, с. 181], теж указує на схвальне ставлення редколегії до зазначених праць.

Серед тих, хто увійшов у наведені в офіційній частині часопису списки нагороджених за службу в духовному відомстві, – Ф. Хорошунов (серед нагороджених: наперсним хрестом, який видавав Синод, у випуску за 15 квітня 1887 р.; Орденом св. Анни III ступеня, у випуску за 1 червня 1891 р.; саном протоієрея, у випуску за 16 липня 1895 р.) [19, с. 282; 20, с. 118; 21, с. 181]; Є. Капралов (наперсним хрестом, який видавав Синод, у випуску за 20 травня 1907 р.) [22, с. 248]; В. Долгополов (набедреником, у випуску за 18–25 березня 1912 р.) [23, с. 123]; П. Співаков (скуфією, у випуску за 7–14 квітня 1913 р.) [24, с. 205]. Списки нагороджених по єпархії наводилися повністю, згідно із загальною метою видання «Відомостей» по державі [5], без мети виділити когось окремо, втім, змогу скласти уявлення про рівень законовчителів Інституту на тлі решти духовенства читачам журналу давали.

Часом в офіційній частині згадувалося і про службові переміщення законовчителів (випуск за 1 листопада 1877 р. – про рукопокладення викладача київської духовної семінарії, магістра М. Поторжинського у священника в церкві Олександринській церкві; за 5 серпня 1912 р. – про перехід В. Долгополова з Інституту на нововідкрите друге місце в Київській Іоанно-Златоустівській церкві) [25, с. 275–276; 26, с. 431]. Питання про те, чому такі згадки поодинокі й не віддзеркалюють досвід кожного законовчителя, ще потребує дослідження.

У випусках за 15 лютого 1884 р., 1 лютого 1885 р. та 3 травня 1886 р. серед членів Церковно-археологічного товариства згадується Ф. Хорошунов [27, с. 122; 28, с. 113; 29, с. 407]; у випуску за 1 січня 1903 р. серед записаних у «члены сореvнователи» нововідкритого Київського відділу Імператорського православного палестинського товариства – К. Аггеев [30, с. 25]. Тож інститутських законовчителів не оминали увагою й у матеріалах про діяльність різних організацій.

Виділяються і повідомлення про богослужіння. Так, П. Співакова згадано в новинах про місіонерські вечірні (випуски за 25 листопада і 2 грудня 1912 р., 8 грудня 1913 р.) [31, с. 1119; 32, с. 1140; 33, с. 1252]. Ще деяких законовчителів (Є. Капралова у випуску за 6 червня 1904 р., І. Артинського – 6 червня 1910 р., П. Співакова – 8 червня 1914 р.) названо поіменно в коротких описах архієрейських богослужінь [34, с. 559; 35, с. 567; 36, с. 572]. У всіх цих публікаціях отці постають як одні з тих, хто співслужив архієрею.

Постійною рубрикою видання був створений у Київській духовній консисторії й затверджений резолюцією єпископа розклад виголошення проповідей власного написання в неділі, святкові та урочисті дні для священників Києва. У ньому прізвища інститутських законовчителів Ф. Хорошунова [37, с. 14, 15; 38, с. 489; 39, с. 1033, 1036; 40, с. 1095; 41, с. 794; 42, с. 766; 43, с. 734; 44, с. 802; 45, с. 290; 46, с. 296; 47, с. 273; 48, с. 287; 49, с. 287; 50, с. 5; 51, с. 347; 52, с. 413; 53, с. 5]; К. Аггеева [54, с. 57; 55, с. 23; 56, с. 8]; Є. Капралова [57, с. 730; 58, с. 5; 59, с. 586; 60, с. 540; 61, с. 742; 62, с. 705; 63, с. 718]; В. Долгополова [64, с. 6]; П. Співакова [65, с. 618] постають регулярно з указівкою на празник, до якого ті мали готуватися. Розклад проповідей був важливою частиною «Відомостей» різних єпархій [5], причому ці журнали тільки розміщували його таким, яким отримували з консисторії.

Отже, якщо залишити осторонь публікації офіційної частини, зміст котрих мало залежав від редакції (втім, по-своєму працював на імідж законовчителів Київського інституту шляхетних дівчат), можна зробити такі висновки. Ф. Хорошунов для того, аби подати до часопису матеріали, або шукав якийсь неординарний інформаційний привід, або реалізовував можливість оприлюднити власні студії про заклад, де займав посаду. І. Артинський писав про наболіле, ймовірно, вже не в змозі тримати думки при собі. Тож подання авторських робіт до «Киевских епархиальных ведомостей» звичним для всіх законовчителів Інституту не було. Не часто останні потрапляли до кола головних персонажів публікацій, а не поставали суто співслужителями архієреїв або членами товариств. Помітно, що про цих законовчителів писали перш за все тоді, коли ті підготували високоякісну друковану працю чи усну проповідь/промову. Матеріалів про негативні вчинки інститутських законовчителів розміщено не було. Перспективним є порівняння особливостей того, як згадувалися в журналі законовчителі різних закладів освіти.

Література:

1. Мицик Ю.А. Закон Божий. *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е–Й. Київ : Наукова думка, 2005. С. 209–211.
2. Калінич Г. Законовчителі у структурі білого духовенства м. Києва останньої третини XIX – початку XX ст. *Українознавство – 2009. Календар-щорічник*. Київ, 2008. С. 167–170.
3. Хорошунов Ф. Киевский институт благородных девиц и институтская Александринская церковь. *Киевские епархиальные ведомости (КЕВ)*. 1884. Ч. неоф. № 10. С. 452–460.
4. Калінич Г.Ю. Православне біле священництво міста Києва останньої третини XIX – початку XX ст.: просопографічний портрет : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2011. 313 с.
5. Троицкий А. Епархиальные ведомости. *Православная энциклопедия*. URL : <http://www.pravenc.ru/text/190001.html>.
6. Хорошунов Ф. Слово в день празднования со дня тысячелетия со дня смерти св. Мефодия архиепископа Мораво-Паннонского, сказанное в церкви Киевского института благородных девиц 6 апреля 1885 года. *КЕВ*. 1885. Ч. неоф. № 9. С. 427–431.
7. Хорошунов Ф. Киевский институт благородных девиц и институтская Александринская церковь. *КЕВ*. 1884. Ч. неоф. № 11–12. С. 507–514.
8. Хорошунов Ф. Киевский институт благородных девиц и институтская Александринская церковь (окончание). *КЕВ*. 1884. Ч. неоф. № 16. С. 704–711.
9. Хорошунов Ф. Присоединение к православию. *КЕВ*. 1886. Ч. неоф. № 22. С. 1016–1017.
10. Артинский И. Пастырь церкви и современная жизнь. *КЕВ*. 1910. Ч. неоф. № 10. С. 244–247.
11. Записка о состоянии Киевской духовной семинарии за 1882–1883 учебный год (Составлена наставником и секретарем правления семинарии, священником Гр.П. Преображенским). *КЕВ*. 1883. Ч. неоф. № 23. С. 473–476.
12. Памятная книжка Киевской епархии / сост. А. В(оро)нов и свящ. В. Антонов. Киев : Корчак-Новицкий, 1882. 408 с.
13. Служения высокопреосвященного митрополита. *КЕВ*. 1879. Ч. неоф. № 37. С. II.
14. Годичное собрание Киевского Св. Владимирского братства ревнителей православия и Киевского епархиального Комитета православного миссионерского общества. *КЕВ*. 1902. Ч. неоф. № 7. С. 291–294.
15. Годичное собрание Киевского религиозно-просветительного общества. *КЕВ*. 1903. Ч. неоф. № 6. С. 227–233.
16. Святая земля в праздниках православной церкви. Благовещение Пресвятой Богородицы. Составил священник Е. Капралов. Санкт-Петербург, 1907 г. 186 стр. ц. 50 коп. *КЕВ*. 1907. Ч. неоф. № 9. С. 583–589.
17. Продаются не проданные экземпляры книг. *КЕВ*. 1885. Ч. неоф. № 8. С. 385.
18. В складе изданий Киевского православного религиозно-просветительного общества. *КЕВ*. 1906. Ч. неоф. № 5. С. 181–182.
19. Список лиц духовного звания, кои, за службу по духовному ведомству, награждаются Святейшим Синодом ко дню Св. Пасхи в 1887 году. *КЕВ*. 1887. Ч. оф. № 14. С. 281–284.
20. Высочайшие награды. *КЕВ*. 1891. Ч. оф. № 11. С. 117–118.
21. Согласно удостоению Святейшего Синода, возведены в сан протоиерея. *КЕВ*. 1895. Ч. оф. № 14. С. 181.
22. Список лиц духовного звания, кои Святейшим Синодом удостоены награждения за заслуги по гражданскому и военному ведомствам ко дню рождения Его императорского величества. *КЕВ*. 1907. Ч. оф. № 20. С. 248.
23. Епархиальные награды. *КЕВ*. 1912. Ч. оф. № 11–12. С. 121–125.
24. Епархиальные награды. *КЕВ*. 1913. Ч. оф. № 14–15. С. 205–210.
25. Распоряжения епархиального начальства. *КЕВ*. 1877. Отд. 1. № 21 (1 ноября). С. 275–276.
26. Движения и перемены по службе. *КЕВ*. 1912. Ч. оф. № 31. С. 431–432.
27. Н. П. Содействие духовенства Киевской епархии Церковно-археологическому обществу и музею в 1883 году. *КЕВ*. 1884. Ч. неоф. № 3. С. 121–124.
28. Н. П. Содействие духовенства Киевской епархии Церковно-археологическому обществу и музею в 1884 году. *КЕВ*. 1885. Ч. неоф. № 3. С. 112–115.
29. Н. П. Извлечение из отчета Церковно-археологического общества за 1885 г. *КЕВ*. 1886. Ч. неоф. № 9. С. 405–409.
30. Акт открытия Киевского Отдела Императорского Православного Палестинского Общества 6 декабря 1902 года. *КЕВ*. 1903. Ч. оф. № 1. С. 23–27.
31. Миссионерские вечерни. *КЕВ*. 1912. Ч. неоф. № 47. С. 1119.
32. Миссионерские вечерние богослужения. *КЕВ*. 1912. Ч. неоф. № 48. С. 1139–1140.

33. Миссионерские вечерни. *КЕВ*. 1913. Ч. неоф. № 49. С. 1252.
34. Архиерейское богослужение в церкви Киевского Николаевского женского института. *КЕВ*. 1904. Ч. неоф. № 23. С. 559.
35. Архиерейское богослужение в Киевском женском институте. *КЕВ*. 1910. Ч. неоф. № 23. С. 567.
36. Архиерейское богослужение. *КЕВ*. 1914. Ч. неоф. № 23. С. 572.
37. Расписание... будущего 1879 года, утвержденное 10 декабря 1878 года преосвященным Иоанном еп. Чигиринским. *Дополнение к официальной части КЕВ*. 1878. № 24. С. 13–16.
38. Расписание... 1884 года. *КЕВ*. 1883. Ч. оф. № 24. С. 488–491.
39. Расписание... 1885 года. *КЕВ*. 1884. Ч. оф. № 23. С. 1032–1036.
40. Расписание... 1887 года. *КЕВ*. 1886. Ч. оф. № 24. С. 1093–1098.
41. Расписание... 1888 года. *КЕВ*. 1887. Ч. оф. № 41. С. 792–798.
42. Расписание... 1889 года. *КЕВ*. 1888. Ч. оф. № 47. С. 765–771.
43. Расписание... 1890 года. *КЕВ*. 1889. Ч. оф. № 44. С. 729–734.
44. Расписание... 1891 года. *КЕВ*. 1890. Ч. оф. № 31. С. 797–803.
45. Расписание... 1892 года. *КЕВ*. 1891. Ч. оф. № 24. С. 287–292.
46. Проповеди для произнесения в воскресные, праздничные и высокаторжественные дни будущего 1893 года в Киево-Софийском кафедральном соборе. *КЕВ*. 1892. Ч. оф. № 23. С. 293–298.
47. Расписание... 1894 года. *КЕВ*. 1893. Ч. оф. № 23. С. 272–277.
48. Расписание... 1895 года. *КЕВ*. 1894. Ч. оф. № 24. С. 287–292.
49. Расписание... 1896 года. *КЕВ*. 1895. Ч. оф. № 24. С. 287–292.
50. Расписание... 1897 года. *КЕВ*. 1897. Ч. оф. № 1. С. 4–9.
51. Расписание... 1898 года. *КЕВ*. 1897. Ч. оф. № 23. С. 347–352.
52. Расписание... 1899 года. *КЕВ*. 1898. Ч. оф. № 24. С. 413–418.
53. Расписание... 1900 года. *КЕВ*. 1900. Ч. оф. № 1. С. 4–11.
54. Расписание... 1901 года. *КЕВ*. 1901. Ч. оф. № 1. С. 54–61.
55. Расписание... 1902 года. *КЕВ*. 1902. Ч. оф. № 1. С. 18–25.
56. Расписание... 1903 года. *КЕВ*. 1903. Ч. оф. № 1. С. 5–11.
57. Расписание... 1904 года. *КЕВ*. 1903. Ч. оф. № 42. С. 727–733.
58. Расписание... 1905 года. *КЕВ*. 1905. Ч. оф. № 1–2. С. 3–9.
59. Расписание... 1906 года. *КЕВ*. 1905. Ч. оф. № 52. С. 583–589.
60. Расписание... 1907 года. *КЕВ*. 1906. Ч. оф. № 51–52. С. 538–543.
61. Расписание... 1908 года. *КЕВ*. 1907. Ч. оф. № 49. С. 741–726.
62. Расписание... 1909 года. *КЕВ*. 1908. Ч. оф. № 51–52. С. 702–708.
63. Расписание... 1910 года. *КЕВ*. 1909. Ч. оф. № 48. С. 713–718.
64. Расписание... 19 ноября 1911 г., за № 6624, утвержденное его высокопреосвященством... 1912 года. *КЕВ*. 1912. Ч. оф. № 1. С. 6–9.
65. Расписание... 19 ноября 1912 г., за № 6520, утвержденное его высокопреосвященством... 1913 года. *КЕВ*. 1912. Ч. оф. № 47. С. 611–618.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.05>

УДК 94:2-846(47):271.2-523.6(477.41)

Чучалін Олександр,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини

МОНАСТИРІ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В УМОВАХ РЕАЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН (1920–1930-ТІ РОКИ)

У статті акцентовано увагу на ролі та значенні православних монастирів у формуванні морального здоров'я суспільства. Відродження цих інституцій у незалежній Україні сприймається як відродження національної ідентичності і національних цінностей, як ознака морального очищення суспільства, антитеза бездуховності та гонитві за матеріальним благополуччям. Сучасні православні монастирі в Україні перетворилися на центри паломництва і туризму, вони не обділені увагою сучасних політиків і діячів культури.

На початку ХХ ст. монастирі Київської єпархії виконували значну господарську та соціокультурну функцію, перетворилися на потужні релігійно-культурні центри. Досліджено долю монастирів Київської єпархії у 1920–1930-х роках. З'ясовано, що у цей період на них випали вкрай важкі випробування. Монастирі і церковні общини позбавлялися права власності та статусу юридичної особи. Доведено, що у період 1919–1921 рр. закриття монастирів набуло особливо масового характеру, їх спосіб існування та доля населеників кардинально змінилися. Діяльність чернечих общин була спрямована у цей час на пошук можливих шляхів, які б забезпечили їх фізичне існування у соціалістичній державі. Необхідність налагодження церковного життя в нових умовах змусили Православну церкву шукати нові форми існування своїх інститутів. З'ясовано, що відповідно до чинного законодавства до 1922 р. майже в усіх монастирях Київської єпархії були утворені релігійні громади. У деяких обителях почали функціонувати сільськогосподарські артілі або трудові комуні. Конфіскація церковних цінностей, реорганізація та закриття монастирів і храмів відображали політику радянської держави у царині духовної культури того часу. Установлено, що радянська влада знайшла способи і методи, за допомогою яких було закриті монастирі і ліквідовано чернецтво як особливу соціальну групу людей в Україні.

Ключові слова: Київська єпархія, монастирі, ченці, політика радянської влади, конфіскація, закриття.

Chuchalin Oleksandr. Kyiv Eparchy monasteries under the realization of the Soviet model of state-church relations (the 1920s – 1930s)

The article highlights the role and importance of Orthodox monasteries in shaping the moral health of society. The revival of these institutions in independent Ukraine is seen as the revival of national identity and national values, the sign of moral purification of the society, as well as the antithesis of godlessness and pursuit of material well-being. Modern Orthodox monasteries in Ukraine have become the centres of pilgrimage and tourism. Besides, they attract the attention of modern politicians and cultural figures.

In the early 20th century, Kyiv Eparchy monasteries performed a significant economic and socio-cultural function and became powerful religious and cultural centres. The article studies the fate of Kyiv Eparchy monasteries between the 1920s and the 1930s. It shows that they were facing difficult times. Monasteries and church communities were deprived of property rights and legal personality. The closure of monasteries between 1919 and 1921 became especially widespread, and their way of life and the fate of the inhabitants changed dramatically. The activities of monastic communities at that time were aimed at finding possible ways that would ensure their physical existence in the socialist state. The need to establish church life under the new conditions forced the Orthodox Church to seek new forms of existence of its institutions. According to the current legislation until 1922, religious communities were formed in almost all monasteries of the Kyiv Eparchy. In some monasteries, agricultural cooperatives or labour communes began to function. The confiscation of church property, as well as the reorganization and closure of monasteries and temples, reflected the policy of the Soviet state in the field of spiritual culture of the time. The Soviet authorities managed to find ways and methods to close monasteries and eliminate monasticism as a special social group of people in Ukraine.

Key words: Kyiv eparchy, monasteries, monks, Soviet policy, confiscation, closure.

В умовах сьогодення особливої актуальності набувають дослідження, що розкривають забуті сторінки духовного минулого нації. Кожна людина, народжена на теренах України, часто не віддає собі належне в тому, що постійно стикається з духовною та культурною традицією, сформованою під впливом православ'я. Упродовж тисячоліття Православна церква своїм релігійно-моральним авторитетом і своїми ідеалами здійснювала колосальний вплив на суспільство через приходи, храми і монастирі.

У незалежній Україні Православна церква продовжує залишатися чи не єдиною соціальною інституцією, авторитет якої постійно зростає. У цих умовах автор статті ставить за мету довести важливість розуміння істинних відносин між державою і Церквою, як вони вибудовувалися в минулому, особливо на місцях, як політика радянської влади впливала на сферу релігійного життя українства, у тому числі й на сферу монастирів Київської єпархії. Нинішнє формування української державності стоїть перед необхідністю виробити свою нову модель відносин із релігійними організаціями. Для цього варто об'єктивно і повною мірою вивчити економічні, політичні і соціально-культурні аспекти історичного розвитку монастирів Київської єпархії, особливо її радянського періоду.

Феномен монастирів і ченців став багатоаспектним і давно вийшов за рамки релігійної свідомості та релігійного культу. Монастирі давно набули, окрім головного свого покликання – центру молитви і духовності, статусу освітніх і культурних осередків, стали зразковими для свого часу господарськими одиницями, фортецями, в'язницями тощо. Українські монастирі завжди були виразниками національної культури та самобутності. Їх історія тісно переплітається з вітчизняною історією, особливо трагічною у ХХ ст. Відродження цих інституцій у незалежній Україні сприймається як відродження національної ідентичності і національних цінностей, як ознака морального очищення суспільства, антитеза бездуховності та гонитві за матеріальним благополуччям. Значення монастирів сьогодні досить вагоме і виходить далеко за рамки «задоволення релігійних потреб окремих членів суспільства». Сучасні православні монастирі в Україні перетворилися на центри паломництва і туризму, вони не обділені увагою сучасних політиків та діячів культури.

Слово «монах» грецького походження і в перекладі означає «один», «одинокий». Цим підкреслюється віддалення ченців від мирського життя. До східних слов'ян чернецтво прийшло разом із Хрещенням Київської Русі. Перші київські монастирі були грецькими. Перша давньоруська школа чернецтва з'явилася із заснуванням преподобним Антонієм Києво-Печерської лаври у 1051 р. У процесі подальшого історичного розвитку діяльність монастирів органічно поєднувалася з політичним, соціальним, культурним та науковим життям певного регіону України.

На початку ХХ ст. монастирі Київської єпархії були взірцями ефективного ведення сільського господарства, упровадження передових методів агротехніки, раціональної організації тваринництва, тривалого зберігання продукції тощо [1, с. 16]. Вони виконували і значну соціокультурну місію. До 1917 р. православні монастирі Київщини займалися проповідництвом, організацією паломництва, хресних ходів, іконописом, поширенням релігійної літератури, освіти, виховання. Обителі перетворилися на потужні релігійно-культурні центри. Тут розташовувалися майстерні та бібліотеки. Часто монастирі своїм коштом утримували школи, училища, притулки та госпіталі. Урядовими установами Російської імперії не регулювалося ні число, ні вік, ні станова приналежність ченців.

Вони були переважно однорідними за своїм соціальним складом. У монастирях створювалася місцева система самоуправління, особлива організація – співдружність ченців, де цінувалися терпіння, працьовитість, відповідальність, високі моральні якості. Зовнішній нагляд за монастирями здійснював благочинний єпархії, обрання якого дозволялося на розсуд єпархіального архієрея. Посада благочинного була відповідальною, він особливо прискіпливо контролював моральний клімат в общинах і монастирях. Усі інші насельники монастиря – ченці, послушники і люди, що тимчасово перебували в стінах обителі – становили її братію. Кожний із них повинен був підпорядковуватися церковному статуту і статуту свого монастиря, дотримуватися чернечої дисципліни.

Історія кожного монастиря була різною, але їхня доля у ХХ ст. стала однією для всіх. Із установленням радянської влади було скасовано церковно-адміністративну структуру. Декретом 1918 р. припинялася діяльність культових споруд і організацій, що існували при державних установах та відомствах, у школах і армії, скасовувалася релігійна присяга й обов'язковість церковних постанов для громадян. Цим завершилося відокремлення Церкви від держави [2, с. 18].

У 1918 р. більшовицьким державним керівництвом була започаткована кампанія з масового закриття монастирів та ліквідація їхнього майна. Монастирі і церковні общини позбавлялися права власності та статусу юридичної особи. Основний удар по православних монастирях був нанесений із 1918 по 1921 р. До кінця 1930-х років процес закриття православних монастирів не припинявся. На початок 1940-х років в Україні фактично не залишилося жодного чинного монастиря. [3, с. 137]. Діяльність чернечих общин була спрямована у цей час на пошук можливих шляхів, які б забезпечили їх фізичне існування у соціалістичній державі. Монастирі пристосувалися до тих умов, які їм нав'язувала держава. Однією з нових форм збереження православних монастирських общин стали трудові кооперативи, що створювалися на базі їхніх господарств, – комуні або артїлі. Тільки оголошенням

себе трудовими комунами й артілями монахи могли зупинити розграбування монастиря селянами чи неконтрольовані реквізиції різними відомствами і військовими [4, с. 55].

Окрім того, Конституція РСФРР 1918 р., яка була поширена більшовиками і в Україні, позбавляла ченців виборчого права і забороняла їм бути членами комун та артілей. Із цього моменту місцеві ради повинні були взяти на облік усі монастирські господарства. Складовою частиною політики стала заборона релігійним організаціям здійснення благодійності, оскільки, на думку більшовицького керівництва, це сприяло перетіканню грошових засобів і майна громадян до служителів культу в обхід державної системи розподілу [5, ст. 607]. Однак тогочасне аграрне законодавство дозволяло збереження земельних угідь за монастирськими господарствами до 1920 р. Склад новоутворених артілей для обробки націоналізованої землі не обмежувався віросповіданням, статтю чи національністю, що створило можливості організації релігійних господарств на базі колишніх монастирів. У таких мовах єдиною можливістю для православних монастирів зберегтися було отримання статусу кооперативу, артілі тощо [6].

Упродовж 1920–1930-х років місцева влада такі артілі закривала. Мотивацією для їх ліквідації виглошувалося таке: вище партійно-радянське керівництво селянське колективне господарство вважало справді радянським, а чернечі артілі сприймалися ними як осередки контрреволюції. Як зазначала Е. Слободянюк, попри спробу центральної влади надати закриттю монастирів більш-менш цивілізованих форм більшість із них на місцях ліквідовували грубим адміністративним шляхом, без урахування інтересів чернецтва і громадської думки. Навіть офіційна статистика визнавала, що з 31 монастиря, закритого в Україні у 1924 р., тільки один був ліквідований за «побажаннями населення» [7, с. 105].

Зазвичай для ліквідації монастирів використовували найбільш традиційне формулювання, мовляв, релігійна община віруючих допускала в храмах, що їй належали, політичні зібрання і поширення контрреволюційної літератури, спрямованої проти радянської влади. Відповідно, такі доводи не залишалися без уваги з боку радянських правоохоронних органів.

Наступ на святі моці був безпосередньо пов'язаний із процесом закриття і націоналізації православних монастирів, де вони у переважній своїй більшості й знаходилися. 14 лютого 1919 р. Наркоматом юстиції було видано постанову про організацію відкриття моці в рамках кампанії з посилення антирелігійної пропаганди. Закриття монастирів і виселення чернецтва – це тільки перший етап нищення монастирів. Трагічною виглядає подальша доля монастирських будівель. Влада або відразу перетворювала чудові архітектурні споруди на звалище каміння, або прирікала їх на повільне руйнування. На кінець 1920-х років більшість монастирів України було перепрофільовано і передано під сільгоспартілі, колонії для безпритульних дітей. Деякі використовувалися як медичні та навчальні заклади, місця дислокації військових частин тощо.

Цікавими є дані, подані у дослідженні Ю. Мариновського, який указує на кількість та діяльність монастирів на Черкащині. Станом на 1 січня 1917 р. у тодішніх повітах Київської і Полтавської губерній офіційно функціонували 15 православних монастирів: Корсунський Онуфріївський жіночий, Ірдинський (Виноградський) Успенський чоловічий, Мошногірський Вознесенський чоловічий, Мотронинський Троїцький жіночий, Жаботинський Онуфріївський чоловічий, Медведівський Миколаївський чоловічий, Чигиринський Троїцький жіночий, Лебединський Миколаївський жіночий, Золотоніський Красногірський Іоанно-Богословський жіночий, Черкаський Покровський жіночий, Змагайлівський Успенський чоловічий, Лукашівський (Іванівський) Троїцький жіночий, Тальянський Миколаївський чоловічий, Кочержинський Георгіївський чоловічий, Уманський «Божої Матері Несподівана Радість» чоловічий [8, с. 19].

Станом на 1921 р. у місті Києві існувало сім чоловічих (Братський, Видубицький Михайлівський, Греко-Синайський Свято-Катериненський, Києво-Печерська Успенська лавра, Михайлівський, Миколаївський, Свято-Троїцький) та три жіночих (Введенський, Покровський, Флорівський) монастирі [3, с. 139]. У межах Київської округи існувало два чоловічих (Різдва-Богородиці (на Церковщині), Свято-Пантелеїмонівський (Феофанія)) та два жіночих (Ржищевсько-Спасо-Преображенський (м. Ржищів), Межигірський Спасо-Преображенський приписаний до Київського Покровського монастиря (Межигір'я)) монастирі. Обов'язки благочинного монастирів м. Києва та округи виконував архімандрит Давид [9, арк. 1–1 зв.].

Циркуляр Ліквідаційного відділу Наркомату юстиції від 21 червня 1921 р. мав на меті за допомогою губернських відділів управління зібрати точні свідчення про монастирі в межах губерній [3, с. 139]. Насамперед їх цікавило кількість чоловічих та жіночих монастирів окремо, кількість у кожному монастирі насельників (ченців та черниць) із поділом їх за віковими групами та соціальним станом. Особливий інтерес викликало матеріальне становище монастирів: наявність землі, рухомого та нерухомого майна [10, арк. 10].

Згідно з чинним законодавством, до 1922 р. майже в усіх монастирях Київської єпархії були утворені релігійні громади. У деяких обителях почали функціонувати сільськогосподарські артілі або трудові

комуни, які склалися з монастирських насельників, монастирських робітників і служниць, що перебували у цих монастирях [8, с. 36].

Із кінця 1922 р. починається заключний етап в остаточному знищенні монастирів єпархії [3, с. 140]. Бюлетень НКВС України від 9 лютого 1923 р. подавав основні засади у ставленні до монастирів: «Закриття монастирів. 1. Міські і приміські монастирі, як чоловічі, так і жіночі, за загальним для всіх правилом повинні бути закриті. 2. У губерніях дозволяється залишити по одному чоловічому та одному жіночому монастирю, подалі від міст і залізниць. 3. Приміщення монастирів, що підлягають закриттю, повинні використовуватися для потреб соціального забезпечення, народної освіти, охорони здоров'я тощо. 4. Ченці і черниці похилого віку повинні бути переведеними до установ Собезу, якщо вони від цього не відмовляться і не побажають поїхати на батьківщину. 5. Організацію трудових артілей можна дозволяти лише на загальних засадах із колишніх послушників і послушниць» [8, с. 45].

Кількість монастирів чинних і зачинених та кількість ченців, що в них перебували, потрібно було визначати відповідно до адміністративно-територіального поділу 1923 р. на округи [3, с. 140]. Так, у 1923 р. Флорівський жіночий монастир був закритий радянською владою, а храм був переданий приходській общині. Черниці та послушниці звернулися із заявами до Президії ВУЦВК із проханням не виселяти їх із приміщень монастиря. Вони працювали і жили тут лише на засоби для існування, які отримували від копіткої роботи, – шиття. Це для них було єдине джерело доходу. Окрім того, у монастирі мешкали ще й черниці похилого непрацездатного віку. Один із корпусів монастиря був заселений більше ніж 50 інвалідами. Деякі з них були прикутими до ліжка [11, арк. 16].

На території Київської єпархії у 1925 р. продовжували існувати релігійні громади, що функціонували при ще офіційно не закритих монастирях: Іванівському (Лукашівському), Лебединському, Мотронинському жіночих і Медведівському, Мошногірському, Тальянському, Уманському і Кочержинському [3, с. 140]. Серед монастирів Черкаської округи найбільшим був Лебединський жіночий монастир, у якому мешкали близько 350 черниць. На початку 1926 р. у Білоцерківській окрузі, в місті Богуславі, існував Миколаївський жіночий монастир. На його території було два молитовних будинки та сім монастирських житлових будинків, якими користувалася трудова артіль «Колос». До її складу входили 149 черниць, які мешкали в будинках монастиря, зареєстрована релігійна громада, яка налічувала 78 осіб без урахування ченців [12, арк. 40].

У Бердичівській окрузі нараховувалось три монастирі: у с. Скаржинці Уланівського району – Миколаївський чоловічий монастир, де несли послух вісім ченців та чотири послушники; у м. Любар Любарського району – жіночий монастир, який мав дві будівлі, один храм, де звершував богослужіння один священник. Усі інші будівлі знаходилися у розпорядженні дитячого містечка, де мешкала 351 особа (діти та персонал). Двоє черниць жили на території монастиря, а 34 черниці мандрували у межах округи [3, с. 141]. Монастир був ліквідований у 1925 р. Ще один жіночий монастир був розташований у Чуднові, там перебували 180 черниць та два священники, що звершували богослужіння [12, арк. 55].

В Уманській окрузі налічувалося два монастирі. Георгіївський чоловічий монастир у с. Кочержинці Уманського району мав один молитовний будинок, де несли свій послух 26 ченців та шість черниць. Релігійна громада була зареєстрована та налічувала 237 осіб без урахування ченців. У с. Тальянки Бабанського району був розташований Миколаївський Києво-Троїцький монастир, ймовірно, скит одного з монастирів Києва. На території монастиря був один молитовний будинок, релігійна громада не зареєстрована, тому садибами користувалася аграрна школа. При монастирі несли послух 50 ченців та одна черниця [12, арк. 65].

Поза увагою не залишилася й Києво-Печерська лавра, яка на той час мала 17 будівель та 315 осіб – членів релігійної громади. За статистичними підрахунками, у межах Київської округи мандрувало 800 ченців та 350 черниць у пошуках засобів існування та молитовного притулку [12, арк. 74]. Згідно з Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 29 вересня 1926 р., Києво-Печерську лавру було оголошено Всеукраїнським державним культурно-історичним заповідником із перетворенням його у Всеукраїнське музейне містечко [13, арк. 9]. Згідно з проханням Президії Київської міськради від 7 жовтня 1929 р. № 19 про закриття молитовних приміщень на терені монастирів: Києво-Печерського, Флорівського, Іонівського, Покровського, Китаєвського та Преображенського в м. Києві та виселення ченців із приміщень цих монастирів, вищеназвані приміщення монастирів були закриті та використовувалися для культурних потреб, а ченців виселено [13, арк. 3].

Проведення богослужінь за участю архієреїв як у простих приходських храмах, так і в монастирях дозволялося лише зі згоди Окрліквідкому. Про це свідчить лист общини Лебединського жіночого монастиря, яка просить Черкаський окрліквідком дозволити запросити єпископа Філарета (Лінчевського) для проведення богослужіння 7–8 червня 1924 р. [13, арк. 101].

Згідно з Постановою Шевченківського ОВК від 27 березня 1924 р. «Про заборону проведення релігійних ходів на вулицях та площах без дозволу Окрліквідкому», заборона хресних ходів, будь-яких релігійних ходів та обрядів, які звершувалися поза приміщенням храму, а саме на вулиці міста чи села, також заборонялися [14, арк. 54]. Для цього теж потрібно було отримати спеціальний дозвіл, якому передувало декілька зобов'язань, які мав виконати священик або група віруючих. Задля одержання дозволів на проведення хресного ходу заздалегідь, не пізніше як за 24 години до його початку, потрібно було подати заяви до Окрліквідкому, які повинні бути оплаченими гербовим збором у сумі одного червоного карбованця. Особи, які не дотрималися таких зобов'язань, притягувалися до кримінальної відповідальності [14, арк. 66 зв.].

Всеукраїнська антирелігійна комісія при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У визначала порядок здійснення хресних ходів. Уважалося неприпустимим запрошувати священнослужителів з інших приходів. Хресний хід міг відбутися в загальному порядку, встановленому Наркоматом внутрішніх справ. Служителі культу, які не дотримувалися цього, притягувалися до суворої відповідальності [15, арк. 22].

24 січня 1934 р. XII з'їзд Комуністичної партії України та ВУЦВК ухвалили перенести столицю УСРР з Харкова до Києва. Терміново розпочинається «соціалістична реконструкція» міста, під час якої було знищено більше половини давніх пам'яток. Місто, де була велика кількість церков і монастирів, повинне було перетворитися на архітектурний центр соціалістичної радянської України. [3, с. 143]. На місці Михайлівського Золотоверхого монастиря та стародавньої Трьохсвятительської церкви було заплановано створити урядовий центр із величезною парадною площею. Хоча місце було для цього дуже незручним, але його вибрано з ідеологічних міркувань. Уповноважений Й. Сталіна в Україні П. Постишев заявив, що його завдання – знищити центр української контрреволюції. Отже, проєктований урядовий центр був лише приводом для свідомого руйнування стародавніх пам'яток, тому й не дивно, що на місці Михайлівського собору так нічого і не було зведено [16, с. 141].

Отже, у 1920–1930-х роках життя монастирів та доля їхніх насельників кардинально змінилися. Заходи радянської держави, що виражалися у конфіскації церковних цінностей, реорганізації та закритті монастирів і храмів, відображали політику радянської держави у царині духовної культури того часу. На долю монастирів Київської єпархії випали вкрай важкі випробування. У період 1919–1921 рр. закриття монастирів набуло особливо масового характеру. Незважаючи на те що вони були важливими осередками церковно-релігійного, науково-освітнього та культурно-мистецького життя, все ж таки потрапили під приціл влади як об'єкти, які мали матеріальну цінність, про що свідчать факти націоналізації їх майна, вилучення цінностей зі столичних обителів та в округах, позбавлення їх права володіти і користуватися землею. Настоятелі монастирів шукали способи зберегти монастирський уклад. Необхідність налагодження церковного життя в нових умовах змусила Православну церкву шукати нові форми існування своїх інститутів. Однак радянська влада знайшла способи і методи, за допомогою яких було закрито монастирі і ліквідовано чернецтво як особливу соціальну групу людей в Україні.

Література:

1. Слободянюк Е.П. Православ'я в Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 1996. 20 с.
2. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. Москва, 1917. № 2. Ст. 18.
3. Чучалін О.П. Київська єпархія в умовах взаємин радянської держави і Православної церкви : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 ; Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2018. 266 с.
4. Редькина О.Ю. Сельскохозяйственные религиозные трудовые коллективы в 1917–1930-е гг.: на материалах европейской части РСФСР. Волгоград, 2004. 186 с.
5. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. Москва, 1918. № 51. Ст. 607.
6. Васильев Александр, протоиерей. Попытки сохранения православных монастырей в первые годы советской власти (1917–1920-е). URL: <http://history-mda.ru/akoluf@yandex.ru> date:2020-12-21.
7. Слободянюк Е. Монастирі України: історія нищення. *Київська старовина*. 1995. № 1. С. 105–108.
8. Мариновський Ю.Ю. Черкаська минувшина. Книга II. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області після 1917 року. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2002. 480 с.
9. Державний архів Київської області. Ф. Р-862. Оп. 1. Спр. 219. 7 арк.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 8. Оп. 1. Спр. 768. 18 арк.
11. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 345. 53 арк.
12. ЦДАВО України. Ф.2. Оп. 2. Спр. 958. 85 арк.
13. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-345. Оп. 1. Спр. 73. 190 арк.
14. ДАЧО. Ф. Р-375. Оп. 1. Спр. 67. 226 арк.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1842. 54 арк.
16. Дегтярьов М.Г. Михайлівський Золотоверхий монастир ; 2-е вид., стереотип. Київ : Техніка, 1999. 160 с.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.06>

УДК 002.2

Balayeva Ellada Mamed,

*Employee of the Department of Library Science and Publishing
Baku State University*

THE ROLE OF “ELM” PRINTING HOUSE IN THE PUBLISHING OF SCIENTIFIC BOOKS IN 40–50S OF THE XX CENTURY

Scientific activity arises from the practical activity of people and, as it develops, begins to precede experience in the formation of new objects. Today science has become a universal object of many fields of activity. This is due to the special role that science plays in modern civilization. Science, which in the twentieth century revolutionized material production and many other areas of human activity, as well as the nature of technological progress, led to a new quality of life in the developed countries of the West and East. In general, the formation of interaction between nature and society at a new qualitative level is associated precisely with the development of science. Science today is a complex and contradictory object in terms of its existence and development. This applies to both the historical development of science (diachronic aspect) and its current state (synchronic aspect). Science, being a purposeful, multilateral, structured sphere of activity, has a specific goal, subject, means of action. This article is devoted to the formation and activities of the publishing house “Elm” in the first years of its existence. The general system of book publishing in Azerbaijan in the post-war years has been studied, and the place of the “Elm” publishing house has been determined in this system. A thematic and typological analysis of the book product formed as a result of the publishing house’s activities showed that the main task of the “Elm” publishing house was not only to print the necessary products, but also to provide them for the service of science. Various statistical indicators and facts were used to substantiate the role of the publishing house in the development of printed books.

Key words: “Elm” publishing house, publishing system, scientific book, scientific information, book type.

Балаєва Еллада Мамед. Роль видавництва «Елм» у системі видань наукових книг у 40–50-х рр. ХХ століття

Наукова діяльність виникає з практичної діяльності людей та в міру свого розвитку починає передувати досвіду у формуванні нових об’єктів. Сьогодні наука стала універсальним об’єктом багатьох сфер діяльності. Це пов’язано з тією особливою роллю, яку наука відіграє в сучасній цивілізації. Наука, яка у ХХ столітті зробила революцію у сфері матеріального виробництва та в багатьох інших сферах людської діяльності, а також у природі технічного прогресу, привела до нової якості життя в розвинених країнах Заходу і Сходу. Загалом формування взаємодії природи й суспільства на новому, якісному рівні пов’язане саме з розвитком науки. Сьогодні наука – складний і суперечливий об’єкт із позиції його існування й розвитку. Це стосується як історичного розвитку науки (діахронічний аспект), так і її поточного стану (синхронічний аспект). Наука, як цілеспрямована, багатостороння, структурована сфера діяльності, має конкретну мету, предмет, засоби дії. Статтю присвячено становленню та діяльності видавничого дому «Елм» у перші роки його існування. Вивчено загальну систему книговидавання в Азербайджані в післявоєнні роки та визначено місце видавництва «Елм» у цій системі. Тематико-типологічний аналіз книжкового продукту, сформованого в результаті діяльності зазначеного видавництва, свідчить про те, що головним завданням видавництва «Елм» був не тільки друк необхідної продукції, а й реалізація її на користь науки. Для обґрунтування ролі видавництва в розвитку книжкової друкованої продукції використано різні статистичні показники та факти.

Ключові слова: видавництво «Елм», видавнича система, наукова книга, наукова інформація, тип книги.

Introduction. The scientific activity arises from the practical activity of people and, as it develops, it begins to outstrip the experience of forming new objects. Science becomes an organic element of a wider reality, culture, and is understood as the experience of human’s mastery of the world and adaptation to it, as a set of all methods and consequences of human interaction with the surrounding reality.

The emergence of new concepts in the world of modern science (fractal, bifurcation, intersection, periodicity, gravity, space) has led to questions that allow us to draw general conclusions about the behavior of complex systems. Research on these issues has formed new arrays of scientific information and made the publication of scientific books containing scientific information an important problem, especially in Azerbaijan.

The problem of publishing scientific information in Azerbaijan became more acute in the second half of the 20th century. During these years there were set new tasks in the development of printing and publishing, in the country that won the war. Due to the war, the number of books published in the country has decreased, and their circulation has dropped significantly. For example, in 1940, 462,2 million copies of 45,8 thousand book titles were published in the USSR. In 1954, these figures dropped to 298 million copies and 184 000 titles, respectively [4, p. 154].

The shortcomings of accounting and publishing works in printing houses, failure to fulfill the book publishing plan contributed to the emergence of chaos, unreasonable delays and redirection of the allocated funds to other purposes. In order to solve the mentioned problems, to eliminate shortcomings in the artistic and printing design of books, and to ensure the correct calculation of the cost of book products and the correct organization of the sale of books, there were taken some important decisions. Some of them include the following: July 1945 – “On book printing”, November 28, 1946 – “On measures for the development of the printing industry and publishing in the Azerbaijan SSR”, August 2, 1948 – “On improving the book trade in the Azerbaijan SSR”, May 25, 1950 – “On measures to improve the book trade in the countryside”, 10 December 1958 – “On the publication of unnecessarily expensive books”, and others.

The results of these measures were demonstrated in an increase in the number of published books. If in 1940 there were published 1 141 000 books in the country, in 1950 this number decreased to 7 957 copies out of 1 030 book titles. In 1959, books were being published with a circulation of 10 286 000 copies and 1 144 titles, respectively. In the Azerbaijani language, 988 titles of books were published in the amount of 7 890 copies [6, p. 130–131].

It is inexpedient to explain the development of book publishing only by quantitative growth. After the war, the titles expanded significantly. This was explained not only by the war, but also by the general level of economic, political and cultural development of the country [4, p. 160]. If in 1950 socio-political literature was in the first place with 288 books, in 1959 this number decreased to 244, giving way to literary criticism and fiction (see table 1).

Table 1

Books in the country, 1950–1959, publication content

<i>By years</i>	<i>1950</i>	<i>1955</i>	<i>1959</i>
Socio-political publications	288	144	237
Literature studies. Fiction	209	181	244
Equipment. Industry. Transport. Life, economy	131	111	217
Culture. Science	91	104	70
Agriculture	95	145	93
Nature	80	94	91
Healthcare and medicine	41	48	60
Total*	1030	955	1144

* The table was compiled by the author based on the analysis of reports [6, p. 132–133]

Although there was an increase in book publishing in 1950, in 1955 it declined. 24% of the literature published in 1959 accounted for literature and fiction, and 76% for literature containing technical and industrial information on mechanical engineering, industry, transport and household economics, socio-political sciences, agriculture and culture. In addition, 70% of the literature published in 1959 was in the Azerbaijani language, and 80% of these books contained scientific information.

Main body. The publication of scientific literature in Azerbaijan was supported by the publishing activities of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. Until 1939, this activity was carried out by a branch of the Scientific Medical Society. In 1939, this work began to be carried out in the Azerbaijan branch of the publishing house of the Academy of Sciences [3, p. 205]. With the creation of the “Elm” Publishing House in 1945, the publication of scientific literature began to be carried out in a centralized and more coordinated manner. The publishing house operating under the Presidium of the National Academy of Sciences of Azerbaijan mainly began to publish monographs, scientific collections, dictionaries (terminological, bilingual and multilingual), multivolume works of classics, mass scientific booklets, scientific journals, bibliographic literature in various fields of science [7]. This was the first and so far the only publishing house in Azerbaijan specializing in the publication of scientific literature [5, p. 13].

The publishing house, which has published many scientific journals and books since its foundation, continues to publish 14 scientific journals up to this day. The “Reports of ANAS” published since 1945 contain

the results of original scientific research of full members (academicians), corresponding members and foreign members of ANAS, which have not been published anywhere before [7].

In the first years of its existence, namely in 1945–1959, the printing house published about 50 titles of literature. Thus, in 1947 “Nizami Ganjavi (Collection of Articles)” were published, in 1949 – the 484-page epic “Koroglu”, compiled by M.G. Takhmasib, as well as the second volume of “Works” by Muhammad Fizuli, translation of “Capital” by Karl Marx into Azerbaijani (the first volume was published).

In 1950, the printing house published the second volume of the “Collection of Azerbaijani Art” and the almanac “Art”, in 1951 – A. Bakikhanov’s work “Gulustani-Iram”, “Monuments of Azerbaijani architecture” by Bretansky, the second volume of “Azerbaijani material culture”. The third volume was published in 1953. Later, there were published the following books: 1953 – A. Gaziev’s “People’s Artist Azim Azimzade”, 1954 – the seventh volume of the “Works of the Institute of Literature and Language”, 1955 – the work of K. Talibzade “Abbas Sakhhat”, 1956 – the work of F. Kasumzade “History of Azerbaijani Literature XIX century”, A. Mirakhmedov’s work “Abdulla Shaig”, “Musical Dictionary” by Afrasiyab Badalbeyli, “Harmful scoops of Azerbaijan and the fight against them” by S. Veliyev, “People’s poet Samed Vurgun”, 1957 – the third volume of the three-volume “History Azerbaijani literature”, M. Abdiev’s work “Salinization of the lands of the Shirvan plain and measures to combat it”, the work of M.S. Shiraliyev “Baku dialects”, the work of H. Alimirzoev “From the history of collectivization of agriculture in Azerbaijan (1930–1934)”, the work of G. Aliyev “Turkey at the Lausanne conference”, “Selected works” M. Fuzuli (1958, 3 volumes), the work of G. Arasly “The Great Azerbaijani Poet Fizuli”, the first issue of the “Guide to the Museum Exposition”, the first volume of the three-volume book of “History of Azerbaijan”, the work of M. Guluzade “Nizami Ganjavi”, the work “Majmaul Khavas”, the work of A.M. Demirchizade “Ways of development of the Azerbaijani literary language”, I.G. Narimanov’s “Archaeological monuments of Ganjachai region” (1959), “Archaeological excavations of Kultepe” by O. Khabibullayev, “Archaeological monuments of Western Azerbaijan at the beginning of the Bronze and early Iron ages” by J.A. Khalilov, the work of B.A. Akhundov “Baku oil industry before the revolution: monopoly capitalism”, VII volume of the almanac “Art of Azerbaijan”, reprint of the epic “Koroglu”. Additional titles included: the work of M.J. Javanshir “History of Karabakh”, 1–6 issues of the “Azerbaijan Chemical Journal”, 1960 – “Essays on Azerbaijani Archeology” by T.E. Bunyatov, the second volume of the “History of Azerbaijani Literature” of 3 volumes, the first of six volumes of the “Works of Samed Vurgun” (compiled by M. Huseyn), “Hydrological features of the rivers and lakes of the Azerbaijan SSR” by S. Rustamov, the first part of the two-part “Grammar of the Azerbaijani language”, the work of Z. Geyushov “Ethical views of the Azerbaijani enlighteners: the second half of the 19th century”, the work of I. Aliyev “History of Media”, the work of F.M. Aliyev “Cities of Northern Azerbaijan”.

The experience of the publishing house shows that it also published literature in a foreign language. Thus, in 1952 there was published a work by A.A. Babaeva “Social motives of modern Turkish drama”, in Russian with a circulation of 1 470 copies.

In the early years, the activity of a scientific publishing house was characterized by the release of various types of publications. First of all, it should be noted that the division of books into various types is based on the purpose of the publication and the target audience. The latter means that literature is published for a specific group of readers. The basis of this division is the age, social status and profession of the reader. Each type of literature, classified by content, combines several types in accordance with the goals and objectives of choosing a readership [1, p. 290].

Book publications are divided into types depending on the purpose and objectives of choosing the readership, the function they perform, the amount and nature of the information, the content of the publication, the design and form of publication, etc. There are the following types of books:

- 1) scientific literature or scientific books;
- 2) educational literature or textbooks for all types of education;
- 3) production and educational literature or production and information books;
- 4) reference and information literature;
- 5) official nonfiction literature;
- 6) popular science literature [1, p. 292].

Non-fiction, which occupies an important place among the types of books, is the first type of book to appear in history. The overwhelming majority of scientific literature is published in the form of collections of works by outstanding scientists, multivolume works, selected works, individual works, collections. Collections of works, selected works are published in the form of scientific publications. It should also be noted that collections with a complex structure, that is, in selected works, especially in academic publications, reflect all the literary and scientific heritage of a writer, poet, scientist, even variants of his works, letters on various

topics, etc. [1, p. 367]. Books published by academic publishing houses are sometimes mistakenly called academic publications [2, p. 21].

Thus, a typological analysis of the publications issued by the publishing house in 1945–1959 shows that there were published 34 monographs, 4 works of art, 1 journal, 1 collection, 1 almanac, 6 scientific publications, 1 collection of articles, and 2 questionnaires (see table 2).

Table 2

The volume of publishing activity

<i>Type of publication</i>	<i>Number</i>
Scientific publications	34
Fiction	4
Journals	1 (6 issues)
Collections	1
Almanac	1
Academic publications	2 (3 parts + 2 parts)
Collection of articles	1
Manuals*	2

* The table was compiled by the author

By the type of content there were published the following number of monographs on different subjects: 1 monograph on social sciences, 2 on economics, 1 on ethnography, 1 on architecture, 1 on painting, 2 on agriculture, 6 on history (one of them is world history), 3 on linguistics, 4 on archeology, 14 on literature, 1 on geography, 1 on soil science; academic publications are also associated with the publication of fiction, collections of articles on literary criticism and reference books on music (dictionary), one reference book refers to museum activities.

38% of the books published in the first years as a result of the publishing house's activities belong to literary criticism, 16% to history, 11% to archeology, 8% to linguistics. The remaining 27% cover economics, ethnography, architecture, painting, agriculture, soil science, geography, economics and social sciences.

Conclusions. Based on the study of the activities of the Publishing House "Elm" in the first years of its existence, it became known that during this period the printing house published about 50 titles of various publications. Most of these books are monographs, scientific publications, collections, and almanacs. 90% of these books are publications in the Azerbaijani language, 69% of books contain scientific information.

References:

1. Аллахвердиев Б. Основы библиографии : монография. Баку : Uniprint, 2011. 446 с.
2. Азербайджанская библиотечная энциклопедия / Министерство культуры и туризма Азербайджанской Республики, Национальная библиотека имени М.Ф. Ахундова. Баку, 2015. 632 с.
3. Балаева Е. Создание и деятельность научного издательства. *Библиотечное дело и библиография*. 2019. № 1. С. 204–209.
4. Гасанов Х.Б. Этапы развития азербайджанской книги. Баку : Азернешр, 1989. 255 с.
5. Садиг И. «Азернешр» и книгоиздание в Азербайджане. *Адалят*. 2020. 3 октября. С. 13.
6. Культурное строительство Азербайджанской ССР : статистический сборник. Баку : Азербайджанский филиал Госкомстата, 1961. 148 с.
7. Книжное дело в Азербайджане. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Средства_массовой_информации_Азербайджана.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.07>

УДК 94 (4)

Бондаренко Олег,*кандидат економічних наук, доцент,
викладач Санкт-Петербурзької державної бюджетної професійної
загальноосвітньої установи «Російський коледж традиційної культури»*

ВПЛИВ ЛІВОНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ВСТАНОВЛЕННЯ САМОДЕРЖАВНОЇ МОНАРХІЇ В МОСКОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ

Мета статті полягає в розкритті деяких аспектів, пов'язаних із проведенням російською владою політики возз'єднання західноросійських (білоруських) і південноросійських (українських) земель у складі Московської держави. Автор вважає, що після розпаду Золотої Орди Московська держава прагнула зайняти місце, що звільнило полюса геополітичної сили в прикордонні Східної Європи та Північно-Західної Азії. Однак на роль гегемона східноєвропейського простору також претендувала польсько-литовська унія.

У дослідженні автором розглядаються основні передумови встановлення самодержавного ладу в Московській державі та спроби з боку царської влади проводити політику об'єднання східнослов'янських земель. Акцентується увага на тому, що основні причини, які призвели до Лівонської війни, були зумовлені конфліктом між Московською державою та Великим князівством Литовським через західноросійські й південноросійські території. Уряд Великого князівства Литовського прагнув не допустити посилення Московської держави з її виходом до Балтійського моря.

Автор вважає, що утвердження опричнини було пов'язане з потрясіннями Російсько-Литовської війни та першими важкими ураженнями царських військ. Це був репресивний захід, спрямований проти службових людей, які становили основну масу емігрантів, що прямувала до Великого князівства Литовського. З XV століття й аж до кінця XVII століття відбувалася досить напружена боротьба за представників стану військовиків між польсько-литовською унією та Московською державою.

Оцінка подій XVI століття дає автору змогу зазначити, що основним напрямом зовнішньої політики Московської держави був західний, за якого російський уряд прагнув возз'єднати західноросійські землі та провадити експансію в Прибалтиці. Натомість на півдні та сході Москва вела оборонні війни.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Лівонська війна, самодержавство, службові люди, емігранти.

Bondarenko Oleh. Influence of the Livonian war on the establishment of an autocratic monarchy in the Moscow state in the second half of the XVI century

The purpose of the article is to reveal some aspects related to the Russian authorities policy of reunification of Western Russian (Belorussian) and southern Russian (Ukrainian) lands into the Moscow state. In the article, the author believes that after the collapse of the Golden Horde, the Moscow state sought to occupy the vacant place of the pole of geopolitical power on the border of Eastern Europe and North-West Asia. However, the Polish-Lithuanian Union also claimed to be the hegemon of the Eastern European space.

In the study, the author examines the main prerequisites for the establishment of an autocratic system in the Moscow state and the attempts made by the tsarist authorities to pursue a policy of unification of the East Slavic lands. It is emphasized that the main reasons that led to the Livonian war were caused by the conflict between the Moscow state and the Grand Duchy of Lithuania over the Western and southern Russian territories. The government of the Grand Duchy sought to prevent the strengthening of the Moscow state with its access to the Baltic sea.

The author believes that the oprichnina's claim was connected with the upheavals of the Russian-Lithuanian war and the first heavy defeats of the tsarist troops. This was a repressive measure directed at the time of its implementation against the families of service people who made up the main mass of emigrants heading to the Grand Duchy of Lithuania. Starting from the XV century and up to the end of the XVII century, there was a very intense struggle for representatives of the service class between the Polish-Lithuanian Union and the Moscow state.

The author's assessment of the events of the XVI century allows him to note that the main direction of the Moscow state's foreign policy was the Western one, where the Russian government sought to reunite the Western Russian lands and carried out expansion in the Baltic States. While in the South and East, Moscow waged defensive wars.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Livonian war, autocracy, service people, emigrants.

Актуальність теми дослідження. Історична наука не має єдності поглядів у такому питанні, як час виникнення самодержавного ладу в Московській державі. Одні дослідники відносять встановлення самодержавної монархії до кінця XV століття, інші – до другої половини XVII століття, деякі вбачають її початок у XVI столітті. Найбільш спірними й суперечливими судженнями рясніє історіографія епохи Івана Грозного, особливо опричнина. Немає єдиної думки про її становлення й терміни існування, роль і значення в історії російської централізованої держави. Водночас практично не розглядалися такі

аспекти Лівонської війни, які були пов'язані з проведенням московським урядом політики об'єднання східнослов'янських земель. Саме поразка Московської держави в Лівонській війні та період Смутного часу, що настав згодом, сприяли завершенню процесу формування російського народу. При цьому західноросійські та південноросійські території були виключені із цього процесу. Усі ці події були тісно пов'язані із затвердженням самодержавного ладу в країні.

Мета статті полягає в розкритті деяких аспектів, пов'язаних із проведенням російською владою політики возз'єднання західноросійських (білоруських) і південноросійських (українських) земель у складі Московської держави.

Історіографія проблеми. Період правління Івана Грозного та Лівонська війна завжди притягували увагу дослідників. Вивчення встановлення самодержавного ладу в Московській державі та політики об'єднання східнослов'янських земель здійснювалося багатьма фахівцями з історичної науки, такими як Д.Н. Альшиць, А.Г. Бахтін, Г.В. Вернадський, К. Єрусалимський, А.А. Зимін, В.О. Ключевський, С.Ф. Платонов, А. Рамбо, С.М. Соловйов, Р.Г. Скринніков, А.І. Філюшкін, Оскар Халецькі, А.Л. Хорошкевич, Дж. Хоскінг, Т.В. Черникова та інші.

У роки ординського володарювання на території Північно-Східної Русі сталося становлення в її землях вотчинного устрою, який успадкувала єдина Московська держава кінця XV – початку XVI століття. Основний зміст вотчинного устрою як соціокультурної системи полягає в тому, що монарха варто розглядати у двох аспектах: як політичного главу держави та як верховного власника землі. Таким чином, у Московії погляд на державу як на вотчину затвердився в період удільних князівств і більш загальну форму отримав під впливом ординського ярма [12, с. 46].

Після розпаду Золотої Орди Московська держава мала шанс зайняти місце полюса геополітичної сили, що звільнилося, у пограниччя Східної Європи та Північно-Західної Азії. Проте на роль гегемона східноєвропейського простору також претендувала польсько-литовська унія. 16 січня 1547 р. Великий князь Московський і всієї Русі був урочисто увінчаний титулом царя. Першим російським царем став шістнадцятирічний Іван IV. Після вінчання Івана на царство Глинські захопили необмежену владу у країні [1, с. 33].

Поява на Русі царя випередила встановлення самодержавного ладу. Акт вінчання великого князя на царство не поклав край боярському правлінню. З ним покінчило повстання 1547 р. [1, с. 34].

12 квітня 1547 р. вибухнула знаменита московська пожежа. Митрополит і двоє бояр (Скопін-Шуйський та Челядин) висловили думку, що пожежа підготовлена «певними зловмисниками» за допомогою чаклунства. Вони явно натякали на Глинських. 26 липня 1547 р. бояри скликали загальні збори московського чорного люду. Таким чином, вороги Глинських склали змову, а запеклий народ став їх зняряддям. Упродовж двох днів Москва була під контролем повсталих городян [3, с. 24–26]. Наприкінці 40-х рр. XVI століття за участю митрополита Макарія в оточенні молодого царя опинилися ті особи, яким призначено було в очах сучасників і нащадків символізувати новий уряд – так звану Обрану раду.

Це пов'язано насамперед з А.Ф. Адашевим і Сільвестром [1, с. 34]. Адашев за своїми переконаннями був абсолютно очевидним виразником інтересів людей служивих – широких мас дворянства, основної соціальної опори та озброєної сили централізованої держави. Для досягнення найважливішої мети – збільшення й укріплення дворянського війська – був потрібен фонд видачі «окладу» кожному дворянинові, тобто земля. Через це, а також в інтересах зміцнення свого авторитету як глави держави Іван IV став активним учасником вироблення зовнішньополітичної лінії, спрямованої на розширення держави. Це насамперед сприяло завоюванню Казанського ханства [1, с. 42].

Серед лівонських лицарів існували дві основні партії. Одна з них намагалася врятувати країну за допомогою поступок Московській державі, тиск якої став особливо загрозливим за часів Івана IV. Інші схилилися до укладення якого-небудь договору з Ягеллонською династією, щоб отримати захист із боку Литви та, відповідно, Польщі [14, с. 205].

У 1554 р. Ландмейстер фон Гален, прибічник російської орієнтації, уклав договір з Іваном Грозним на 15 років. Він пообіцяв не вступати в жодні угоди з Литвою. Хоча через три роки наступник Галена Вільгельм фон Фюрстенберг, який конфліктував з архієпископом Риги, після дипломатичного інциденту з королем Польщі (традиційним покровителем архієпископської єпархії), який зібрав сильне військо в лівонській межі, уклав договір із Сигізмундом II Августом. Цар розглянув це як порушення договору 1554 р. та в 1558 р. вторгся в Лівонію [14, с. 205–206]. Магістр Фюрстенберг, відступивши в 1558 р. до Валки, передав повноваження ландмейстера Тевтонського ордену в Лівонії фелінському командорові Готгарду Кетлеру. Його кандидатуру висунули лівонські дворяни. Ландмейстер відступив до Риги та розпочав там пошуки зарубіжного союзника [18, с. 136–137].

Не отримавши підтримки від Швеції, ландмейстер, незважаючи на ворожнечу з ризьким архієпископом, ставлеником Польщі, зв'язався з главою польсько-литовської унії Сигізмундом II Августом для обговорення умов переходу лівонських територій у підданство польського короля. Хоча Рига розглядала ландмейстера та архієпископа як своїх сеньйорів, цієї ініціативи вона не схвалила. Рига бажала отримати статус вільного міста Священної Римської імперії [18, с. 137]. Водночас бранденбурзькі Гогенцоллерни прагнули затвердити свої права на герцогство Пруссію. Для цього необхідно було домовитися з поляками, тому курфюрст Іоахім II почав відповідні переговори. В умовах тривалої Лівонської війни на сході Балтики в 1569 р. поляки визнали наявність у бранденбурзької лінії Гогенцоллернів прав на Пруссію [15, с. 123–124].

У таких умовах частина тевтонської землі знову увійшла до складу однієї з германських держав. Хоча дві великі її частини залишалися під контролем інших держав. Це були насамперед східні провінції, тобто давні володіння Мечоносців, які, відокремившись від Тевтонського ордену після потрясінь XV століття, стали об'єктом експансії з боку Московської держави [9, с. 192]. Звернення Кетлера до Сигізмунда II Августа в 1559 р. мало подальший розвиток. Ландмейстер готовий був передати всю Лівонію, залишаючи за собою тільки герцогство Курляндське. Відмовитися від «законного» придбання Лівонії Сигізмунд II Август не міг. Понад 100-річна конкуренція з Москвою за західноросійські й південноросійські землі, що з XIII по XIV століття перебували у складі Литви та були частково відібрані Москвою, тільки підштовхувала польсько-литовську сторону до війни у Прибалтиці. Офіційною датою ліквідації Лівонського ордену вважається 5 березня 1562 р. [18, с. 138].

Іван Грозний побоювався не лише «самоправства знаті», а й спроб обмеження єдинодержавності з боку ширших соціальних прошарків, ніж феодална верхівка. Загрозу самодержавству цар бачив із боку різних сил [1, с. 95]. Незгода Івана IV з їх зовнішньополітичним напрямом стала одним із головних приводів для розриву між ним та його радниками. Адашев, Сильвестр і їх прибічники вважали, що варто продовжити активну зовнішню політику на сході та на півдні, а цар спрямував погляд на Лівонію. Той факт, що розбіжність у поглядах призвела до швидкого розриву й ворожнечі царя з колишніми радниками, свідчить про те, що до 1558 р. Іван Грозний як політична сила досить зміцнів для того, щоб зайняти та відстояти самостійну політичну позицію [1, с. 107].

Водночас не зовсім правильно розглядати Адашева як супротивника Лівонської війни. Рішення про напад на Лівонію приймалося Обраною радою в 1556–1558 рр., і Адашев як глава цієї ради не міг його не схвалювати. Більше того, ще до перетворення Кетлера на васала польського короля Обрана рада, припускаючи вірогідність втягування Сигізмунда II Августа в лівонську епопею, вирішила, що Лівонія коштує православних «отчин» московського царя в Литві, тому дала змогу здійснити кардинальний перегляд зовнішньої політики Москви щодо Литви й Польщі. Польсько-литовській стороні запропонували «вічний мир» за відмову від претензій на Лівонію. В обмін Москва обіцяла назавжди відмовитися від своїх вимог на західноросійські (білоруські) та південноросійські (українські) території. Вона готова була створити з Польщею й Литвою міцний військово-політичний союз проти загальних ворогів – Туреччини та Криму, до чого давно вже закликали імператор Священної Римської імперії та Папа Римський [18, с. 138].

Водночас Польща, на відміну від Литви, де думки про такий союз розділилися, боялася Московської держави більше, ніж Туреччини та Криму. «Вічний мир» тільки прискорив би перетворення Московської держави, підкріпленої приморською Лівонією, на однозначного геополітичного лідера Східної Європи. Така перспектива мало що давала полякам, тому Ташкевич не погодився з пропозиціями Адашева, він готовий був вести переговори тільки про перемир'я. За таких умов крах стратегічного російсько-литовського примирення налаштував Адашева на песимістичне ставлення до можливості перемири в Лівонській війні [18, с. 139].

Війна Московської держави з Лівонським орденом перетворилася на найбільший міжнародний конфлікт, у який були втягнуті низка держав Північної, Центральної та Східної Європи. Цілі цих країн були різними. Скандинавські країни прагнули заволодіти балтійськими портами, забезпечити собі монополію на експлуатацію торгового посередництва в товарообміні між різними регіонами Європи. Інші мотиви мало Велике князівство Литовське. У ньому вирішальну роль відігравала зацікавленість литовських і білоруських феодалів у вільному продажі продуктів своїх маєтків західноєвропейським купцям. Влада Великого князівства Литовського, незважаючи на укладення Віленського договору, повинна була проводити довгу й напружену боротьбу з Рігою за оволодіння гирлом Західної Двіни, що об'єктивно не суперечило прагненню Московської держави контролювати торговий шлях, який проходив на захід узбережжям Фінської затоки. Не стикалися інтереси обох країн і на міжнародному ринку: Московська держава в XVI столітті не експортувала ні хліб, ні лісові товари – головні предмети збуту білоруських,

литовських і польських феодалів. Проте на відносини обох держав найсильніший відбиток накладав конфлікт через білоруські й українські землі [8, с. 425].

При цьому варто зазначити, що однією із цілей Лівонської війни з боку московського уряду було проведення політики об'єднання східнослов'янських земель. Російські дипломати офіційно заявили, що укладення миру між Москвою та Литвою неможливе, допоки українські та білоруські землі перебувають під владою Ягеллонів. Проте відновлення боротьби між Московською державою та Великим князівством Литовським у перші десятиліття XVI століття відбувалося в іншій обстановці. Тепер панівний клас Великого князівства Литовського (не лише литовські, а й білоруські та українські феодали) не прагнули до возз'єднання білоруських та українських земель із Московською державою, де з кінця XV століття величезну роль відігравав інститут центральної влади. Українські й білоруські дворяни більшою мірою були пов'язані з польською культурою, ніж із російським самодержавством. Так, Костянтин Острозький тікав із Москви та в 1514 р. завдав російським воєводам жорстокої поразки при Орші [11, с. 191].

Лівонська війна була одним з аспектів політики возз'єднання білоруських та українських земель у складі Московської держави. Тому в 1563 р. російські війська зайняли Полоцьк, що було значним досягненням політики возз'єднання білоруських земель і водночас сильним ударом по позиціях Великого князівства Литовського, адже шлях у Балтійське море по Західній Двіні був перерізаний. У таких умовах на дипломатичних переговорах між Москвою та Литвою в січні 1564 р. цар зажадав не лише Лівонію та Полоцьк, а й усі російські території у Великому князівстві Литовському, а також Львів і Галич [4, с. 252].

Водночас жорсткі методи збирання різних територій були продемонстровані Іваном Грозним на початку 1560-х рр. щодо православного населення західноросійських земель, коли московські війська почали вторгнення в межі Великого князівства Литовського. Відповідно до російської традиції православне населення нібито всюди їх вітало. Проте реальність була набагато складнішою, про що красномовно свідчить оборона головного центру Литовської Русі – Полоцька [18, с. 140].

Опір Полоцька навів царя на думку, що надійніше буде замінити в цьому краї місцевих жителів вихідцями з Московської держави, тому російська влада почала переміщати православних християн із сім'ями в Московську державу, а їх будинки та землі віддавати переселенцям із московських володінь [18, с. 141].

Динаміка зростання міського й особливо столичного населення в Московській державі залежала від політичних чинників більше, ніж сільського. Було би неправильно вважати, що впродовж усієї першої половини XVI століття рух населення здійснювався в одному напрямі – до Москви. Паралельно зі «зведенням» до столиці жителів знову приєднаних міст відбувалося виведення частини московського торгового населення в ці міста. Практика масового виведення населення з провінційних міст до столиці та одиначного виведення зі столиці до провінційних міст перетворилася на систему [16, с. 7].

Початок війни за Лівонію привів до ескалації антипольських та антилитовських настроїв у Московській державі. Падіння Обраної ради було викликане перемогою насамперед ксенофобії щодо Польщі й Литви, які дедалі більше асоціювалися з релігійною толерантністю, тобто віровідступництвом. Страх поступитися владою прибічникам польського короля, виявитися під його владою або поступитися йому спірними землями був характерний для царя та його найближчого оточення. Уже під час Лівонської війни польсько-литовська сторона використала підозрілість царя для дестабілізації вищого управління та прикордонних адміністрацій, розсилаючи листи із закликами перейти на сторону Сигізмунда II Августа [5, с. 5–6].

Водночас не варто розглядати ізольовано від проблеми відносин царя з масою служивих людей постійні нападки Івана Грозного на державний устрій Литви й Польщі. Польща, безпосередній сусід Московської держави, була зразком повного безсилля короля перед шляхтою, «країною класичної феодалної розгнуданості». Король на польському престолі був не «помазаник божий», а обирався шляхтою [1, с. 97].

Більшість емігрантів, яких московська дипломатія розглядала як найбільш небезпечних зрадників у роки Лівонської війни, тікали з Москви незабаром після початку бойових дій між Московською державою та польсько-литовською унією. Іван Грозний з 1560-х рр. приділяв багато уваги своїм «зрадникам» в оточенні польсько-литовських монархів, звинувачував їх у зведенні наклепів на себе та країну, у розпалюванні війни, бажанні підпорядкувати Московську державу Речі Посполитій. Поряд із Московською державою виник серйозний політичний конкурент, який відкрив привабливі умови служби та культурної інтеграції для шляхти московського походження. Так, у 1561 р. стався перехід на польсько-литовську службу князя Д. Вишневецького та п'ятигорських князів [5, с. 7–8]. У 1564 р. стався

перехід на сторону поляків князя А.М. Курбського. Перебуваючи в еміграції, Курбський видав низку викривальних творів, спрямованих на дискредитацію царя [17, с. 66].

Життя Курбського було пов'язане з боями й походами. Проведення військових і верстальних оглядів було звичайним обов'язком воєвод та не свідчило про значну роль Курбського в управлінні державою, а тим більше у проведенні курсу реформ Обраної ради, оскільки він не був її членом. Крім того, немає жодного свідчення про його участь у засіданні Боярської думи. Таким чином, думка про значну роль Курбського у внутрішньополітичному житті країни 1550-х – початку 1560-х рр. базується тільки на його власних заявах [13, с. 85].

На початку 1564 р. Курбський отримав із Литви два листи (від Сигізмунда II та від Радзивілла й Е. Воловича), що гарантували втікачеві підтримку, теплий прийом і нагороду. Таким чином, твердження Курбського про несподіваність його втечі з Московської держави через побоювання несправедливих гонінь є неправдивим [13, с. 87].

Опричнина була пов'язана з потрясіннями Російсько-Литовської війни та з першими важкими поразками царських військ. Це був репресивний захід, спрямований у момент його проведення проти родів людей служивих, запламованих поразкою у війні, помилками командування, повільністю у військовій службі, небажанням воювати [5, с. 28].

Опричний терор із самого початку був спрямований не лише проти місцевої фронди, а й проти «вторинної фронди» – опозиційно або просто занадто незалежно («шляхетно») налагоджених людей служивих, які чинять опір жорсткій військовій дисципліні, насаджуваній царською владою. Дрібні військовики, які занепадали, становили основу емігрантів, що спрямовувалися за кордон [1, с. 120].

Загроза з півдня – з боку Криму й Туреччини – примушувала Московську державу постійно воювати на два фронти. Це виснажувало російські сили, перенапружувало країну. У другій половині XVI століття військова небезпека з півдня посилювалася.

Варто зазначити, що, приєднуючи Поволжя та Приуралля, російський уряд не переслідував цілі отримання яких-небудь значних економічних вигод. Навпаки, освоєння приєднаних територій вимагало величезних матеріальних і людських ресурсів. В умовах важкої Лівонської війни Московська держава вимушена була тримати в неспокійному Поволжі численні гарнізони, будувати фортеці та регулярно субсидувати місцеву знать, тому головні причини приєднання Середнього Поволжя та Приуралля до Московської держави були пов'язані із зовнішньою політикою країни. На початку XVI століття Московське князівство стало єдиною сильною державою. Татарські ханства та орди, які граничили з нею, хоч і були неспокійними сусідами, проте все-таки кожне окремо небезпеки для Москви не представляли. Вони повинні були визнати російський протекторат або домагатися заступництва найсильнішої євразійської мусульманської держави – Туреччини – і її васала – Кримського ханства [2, с. 65].

Саме загроза утворення антиросійського мусульманського союзу ставила основним завданням у східній політиці Москви вирішення питання про державну безпеку. З огляду на свої стратегічні інтереси Москва поставила як мету приєднання Поволжя та Приуралля з опертям на військову силу [2, с. 67].

Після обрання Стефана Баторія на польський престол у 1576 р., що припинило внутрішню розправу й негаразди в Польщі, надії на приєднання Лівонії до Московської держави мали значно ослабнути. При цьому російським військам не вдалося взяти Ревель у 1577 р., що значно підбадьорило ворога. Повстали навіть естонські селяни [7, с. 76–77].

До кінця правління Івана IV більша частина центральних районів Московської держави була спустошена, оскільки селяни тікали від руйнівних податків і трудових зобов'язань у пошуку кращих умов на монастирських землях та відкритих кордонах. Уряд намагався піклуватися насамперед про благополуччя людей служивих, тобто дворян. З 1581 р. розпочинається перепис населення з метою навести лад у його державному оподаткуванні. У районах, де проводився перепис, селянам тимчасово, упродовж «заповідних років», заборонялося йти від панів. Так створювалися умови для відміни селянського виходу й остаточного затвердження кріпацтва. Проте втеча селян і холопів тривала. Таким чином, у результаті неконтрольованої московським урядом міграції російського населення на південні кордони країни були створені передумови для виникнення громадянської війни на початку XVII століття [6, с. 145].

З XV й аж до кінця XVII століття відбувалася дуже напружена боротьба за представників стану військовиків між польсько-литовською унією та Московською державою. Сама московська система кріпацтва виникала як частина спроб царя спокусити людей служивих залишатися у країні шляхом дарування їм необмеженого контролю над населенням їхніх маєтків. При цьому дворянські роди несли колективну відповідальність за будь-якого їх члена, який покинув службу та країну без дозволу [10, с. 28–29].

Висновки. У XVI столітті основним напрямом зовнішньої політики Московської держави був західний, за якого російський уряд прагнув возз'єднати західноросійські землі та проводив експансію у Прибалтиці. Натомість на півдні й сході Москва вела оборонні війни. Невдача на основному зовнішньополітичному напрямі (поразка в Лівонській війні) і значний успіх на другорядному (завоювання Казанського, Астраханського та Сибірського ханств) були зумовлені неспівмірністю протидії, з якою зіткнулася Московська держава. Якщо на заході росіяни повинні були воювати з потужним союзом Литви, Польщі, Лівонії та Швеції, які мали у своєму розпорядженні сильні армії, то на сході Москві протистояли відносно слабкі державні системи [2, с. 68].

Література:

1. Альшиц Д.Н. Начало самодержавия в России. Государство Ивана Грозного. Ленинград : Наука, 1988. 246 с.
2. Бахтин А.Г. Причины присоединения Поволжья и Приуралья к России. *Вопросы истории*. 2001. № 5. С. 52–72.
3. Вернадский Г.В. Московское царство. Москва : Ломоносов, 2017. 456 с.
4. Вернадский Г.В. Россия в средние века / пер. с англ. Е.П. Беренштейна, Б.Л. Губмана, О.В. Строгановой. Тверь : ЛЕАН ; Москва : АГРАФ, 2001. 352 с.
5. Ерусалимский К. Московско-литовская война 1562–1566 гг. и введение опричнины: проблемы демографии и земельной политики. *Российская история*. 2017. № 1. С. 3–31.
6. Зимин А.А., Хорошкевич А.Л. Россия времени Ивана Грозного. Москва : Наука, 1982. 184 с.
7. Иоанн Грозный. Хмельницкий. Потемкин. Суворов. Скобелев / сост. «ЛИО Редактор». Санкт-Петербург : «ЛИО Редактор» и др., 1998. 560 с.
8. История Европы : в 5 т. Москва : Наука, 1993. Т. 3 : От средневековья к новому времени (конец XV – первая половина XVII в.). 656 с.
9. Лависс Э. Очерки по истории Пруссии. Пер. с фр. 3-е изд., стереотип. Москва : Едиториал УРСС, 2003. 328 с.
10. Лор Э. Российское гражданство: от империи к Советскому Союзу / пер. с англ. М. Семиколенных. Москва : Новое литературное обозрение, 2017. 344 с.
11. Рамбо А. История древней и новой России. Смоленск : Русич, 2001. 640 с.
12. Слонимский Л.З. Основные вопросы политики. Москва : Книга по требованию, 2020. 399 с.
13. Филюшкин А.И. Андрей Михайлович Курбский. *Вопросы истории*. 1999. № 1. С. 82–96.
14. Халецки О. История Центральной Европы с древних времен до XX века. Кипящий котел народов и религий на территории между Германией и Россией / пер. с англ. Л.А. Карповой. Москва : Центрполиграф, 2019. 543 с.
15. Хинце О. Гогенцоллерны. Начало: от первых Цоллернов до Тридцатилетней войны. Санкт-Петербург : Евразия, 2020. 160 с.
16. Хорошкевич А.Л. Москва XVI столетия. *Отечественная история*. 1996. № 4. С. 3–16.
17. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552–1917) / пер. с англ. С.Н. Самуйлова. Смоленск : Русич, 2001. 512 с.
18. Черникова Т.В. Россия в период Ливонской войны: предпосылки и возможности вхождения в Европу. *Новая и новейшая история*. 2014. № 2. С. 125–143.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.08>

УДК 94(100)»1920\1930»

Кузнець Тетяна,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ РАДЯНСЬКИХ МІСТ 1920–1930-Х РОКІВ

У статті на основі вивчення широкого кола наукових праць і об'єктивно представленої у них структури дослідження, наявного емпіричного матеріалу автором актуалізовано питання вивчення повсякденного життя міського населення на історичному відрізку часу другої половини 1920-х – першої половини 1930-х років. У цей період у країні відбувалося формування нової політичної системи, вироблялися елементи нового повсякденного життя. Становлення нового типу суспільства, що відбувалося у той час, потягнуло за собою докорінні зміни у його соціальній структурі, матеріальному середовищі існування і духовній сфері соціального буття.

Дослідження повсякденного життя радянського міста у цей період історії представляє значний науковий інтерес для розуміння і комплексного осмислення глибоких трансформацій епохи, які заклали основи радянського ладу на довгі десятиліття років. Важливість дослідження повсякдення радянських міст цього періоду дає змогу найповніше розкрити складний шлях формування особливого специфічного типу особистості – «радянської людини». Ці роки являють собою важливий перехідний період, що суттєво вплинув на всі боки життя держави і суспільства. Характерною рисою «перехідності» стала поява мільйонів мешканців радянських міст, як столиць, обласних центрів, так і периферійних містечок, яким довелося змінити звичний спосіб життя: стати учасниками масштабних внутрішніх міграцій, соціально-економічних зрушень, відчутти на собі усі негаразди побутових проблем, що знайшло своє відображення у структурі повсякдення та в менталітеті містян. Соціальні зрушення, якість життя населення мали визначальний вплив на історичний процес, формуючи саму нову людину, її спосіб життя, відповідну їй культуру. У повсякденні другої половини 1920-х – першої половини 1930-х років формувалися витоки багатьох проблем сучасного життя пострадянського суспільства.

Ключові слова: форсована індустріалізація, радянські міста, повсякдення, житлові проблеми, система розподілу, торгівля.

Kuznets Tetiana. Everyday life of Soviet cities in the 1920s – 1930s

The study of many scientific works, the structure of the research objectively presented in them and the available empirical material have enabled the author of the article to actualize the issue of everyday life of the urban population between the second half of the 1920s and the first half of the 1930s. At that time, the country was creating a new political system and developing elements of a new everyday life. In turn, the establishment of a new type of society had entailed radical changes in its social structure, material environment and the spiritual sphere of social life.

The research on the everyday life of Soviet cities in this historical period is of considerable scientific interest for a comprehensive understanding of the profound transformations of the era, which had laid the foundations of the Soviet system for many decades. The importance of studying the then everyday life of Soviet cities allows one to fully reveal the complex creation of a special personality, that is “a Soviet person”. These years represent an important transition which had significantly affected all aspects of the life of the state and society. Such “transition” also lies in the emergence of millions of residents of Soviet cities, including capitals, regional centres and peripheral towns, who needed to change their usual way of life, namely, to participate in large-scale internal migration and socio-economic changes and experience all the housing problems. Moreover, it found its reflection in the structure of the everyday life and mentality of citizens. Such aspects as social changes and the quality of life of the population significantly influenced the historical process, creating a very new person, his or her way of life and the corresponding culture. The origins of many of today's problems in the post-Soviet society indeed date back to the second half of the 1920s and the first half of the 1930s.

Key words: forced industrialization, Soviet cities, everyday life, housing problems, distribution system, trade.

В історії держави під назвою Союз Радянських Соціалістичних Республік період другої половини 1920-х – першої половини 1930-х років являє собою радянський варіант модерності. Це був важливий перехідний етап, що змінив, без перебільшення, усі боки життя суспільства і самої держави. Він став унікальним за своєю суттю часом, де уживалися старе і нове, періодом соціально-політичних трансформацій та економічних експериментів. Саме тоді на довгі десятиліття закладалися основи майбутньої радянської моделі розвитку. Процеси модернізації у сфері політики, ідеології, економіки, освіти та культури мали значний вплив на повсякденний рівень життя пересічних людей, соціальних груп, трудових колективів, конкретних родин. Із цього погляду дослідження повсякдення має включати «форми поведінки і стратегії виживання, якими користуються люди у специфічних соціально-політичних умовах, у тому числі й найбільш екстремальних» [1, с. 38]. Сучасні дослідники під повсякденням

розуміють «...сферу людської буденності у множинних історико-культурних, політичних, етнічних і конфесійних контекстах» [2, с. 94].

Означений хронологічний період став часом соціальних експериментів і пошуку нових форм організації побуту міст. Рубіжними подіями, що вплинули на повсякденне життя міст і, відповідно, визначили верхню хронологічну межу дослідження серединою 1930-х років, стали рішення радянського уряду щодо питань поліпшення житлового будівництва та припинення безсистемної забудови міст, про скасування всесоюзної карткової системи розподілу основних продуктів харчування та непродовольчих товарів, зміна державної політики у сфері шлюбно-сімейних відносин.

Такий науковий напрям, як історія повсякдення, уже давно не байдужий сучасним дослідникам. Не є винятком і тема повсякденного життя радянських міст. Саме місто, як і простір міського соціально-економічного та культурного розвитку, у радянській історіографії завжди були обділені увагою. Лише в останні роки з'явилися праці дослідників, що присвячені проблемам повсякдення радянських міст міжвоєнного періоду. В історіографії досліджуваної проблеми виділимо чотири тематичних блоки: дослідження, присвячені соціальній історії СРСР та історії радянського повсякдення 1920–1930-х років [3–6]; регіональні дослідження різних аспектів життя населення міст [7–9]; праці зарубіжних дослідників, що стосуються усіх цих аспектів [10–12]; дослідження сучасних істориків [13–15].

Метою статті є вивчення історичного процесу формування і розвитку міського повсякдення в умовах індустріалізації. Дослідження радянського повсякдення 1920–1930-х років дає змогу розкрити складний шлях формування багатьох типових рис радянського способу життя, серед яких можна побачити стереотипи масової свідомості, ставлення до праці і власності, норми соціальної моралі та культури. Варто вивчати середовище, у якому доводилося жити і працювати радянській людині, «...прагнути до висвітлення процесу олюднення побуту, психологізації щоденного життя та ставлення людини до повсякденних проблем» [16, с. 289]. На побут городян впливають житло, його соціальна та архітектурно-просторова ієрархія, домашнє начиння, техніка тощо. Впливають на стиль життя також розвиток міського комунального господарства та транспорт, доступність та асортимент товарів широкого вжитку. Саме цей зв'язок між середовищем і побутом міст і є найбільш адекватним шляхом до моделювання побутової історії міського населення 1920–1930-х років [17, с. 12].

На XIV з'їзді ВКП(б), що відбувся у грудні 1925 р., вище партійно-державне керівництво СРСР взяло курс на індустріалізацію. Це був перший етап модернізації країни Рад, який разом із колективізацією та культурною революцією мав вивести її з економічної відсталості і забезпечити стабільний економічний та соціальний розвиток. В основу політики індустріалізації закладалася стратегія прискореного розвитку імпортозаміщеної промисловості.

Завдання індустріалізації набули більшої конкретизації після XV партійної конференції, що проходила в Москві з 26 жовтня по 3 листопада 1928 р. Резолюцією пленуму ЦК ВКП(б), що відбувся 18–24 листопада 1928 р., передбачалося посилення темпів індустріалізації СРСР. Міста ставали центрами промислового розвитку. Створення там підприємств вимагало значних капіталовкладень та людських ресурсів. Головним джерелом постачання ресурсів для індустріалізації стало село.

Важливим чинником усіх економічних, політичних і соціальних процесів у державі виступає людський ресурс. Значний вплив на демографічні процеси 1920–1930-х років мали розгорнута владою форсована індустріалізація, колективізація та політика розкуркулення. Саме вони спричинили різке перетікання сільського населення до міст, сприяли бурхливому їх розвитку. З 1928 по 1932 р. міське населення СРСР зросло на 44%. Фактично за п'ять років число міських жителів збільшилося на стільки ж, як і за попередні 30 років [18, с. 329]. За період соціалістичної індустріалізації багато міст перетворилися на обласні центри з відносно розвинутою як для того часу інфраструктурою. Зростав освітній і культурний рівень населення.

У цей час найактуальнішим аспектом повсякденного життя міст постало житлове питання. Незважаючи на значний приріст міського населення, нові будинки практично не будувалися, міста були перенаселені. Переважна більшість будівель у містах після революції стала власністю держави. Розпорядником цього житлового фонду була міська влада, яка визначала розміри житлової площі на одну особу. Загалом по СРСР її розміри коливалися від 5,5 м² (наприклад, у Москві) і до 3,4 м² на одного мешканця (у регіонах). [12, с. 88]. Компенсувати відсутність стратегії та можливостей житлобудування взялися насадженням політики «ущільнення» або «підселення», суть якої полягала у конфіскації житла «ворогів» радянської влади або перетворення багатокімнатної квартири колись однієї сім'ї на комуналку [19, с. 143]. Життя в комуналках поряд з іншими, зовсім чужими людьми, різними за походженням, рівнем освіти перетворювалося на пекло та призводило до конфліктів у цій «малій комуні», часом із кримінальними наслідками.

У містах із розвиненою промисловістю житло і комунальні послуги надавалися за рахунок підприємств, тому в той період характерною і невід'ємною рисою життя в СРСР стало будівництво для робітників житла «полегшеного типу». Так утворювалися «відомчі містечка» з гуртожитків, бараків або навіть землянок. Одноповерхові бараки формували пейзажі міських околиць і слугували переважно житлом для неодружених робітників. У гуртожитках же селили студентів, а також молодих кваліфікованих робітників і службовців. Іноземці, які жили у 1930-х роках у Магнітогорську, описували життя у бараках так: «...невисоке дерев'яне, побілене приміщення, подвійні стіни закладені соломою. Дах, покритий руберойдом, навесні завжди протікав. Вузкий і довгий коридор освітлювала одна лампочка... У маленьких кімнатах було по два ліжка, стіл, табуретка і цегляна пічка. Маленьке вікно заклеювали газетами, щоб не дуло... У бараках не було ванної і водопроводу... У найбільш великих бараках, розрахованих на сто осіб, часто проживало по двісті і більше, на ліжках спали, як і працювали на підприємствах, позмінно» [12, с. 124].

По-іншому розв'язувалося питання забезпечення житлом партійної номенклатури, керівників великих підприємств, установ та організацій. Тут також існувала своя ієрархія. Наприклад, квартири сім'ям державних діячів видавалися з розрахунку одна кімната на члена сім'ї плюс кабінет, їдальня чи вітальня. Окрім квартир у містах, членам партійної номенклатури та їхнім сім'ям надавалися також державні дачі. Квартири і дачі вважалися власністю держави й утримувалися з бюджету. Залежно від рангу і заслуг номенклатура отримувала заміські будинки на курортах Криму і на Кавказі. Знаходилися вони у зручних місцях із закритою територією, зі своїми спецмагазинами, спеціалізованими, кіно-театрами, бібліотеками, спортивними майданчиками [20, с. 198].

Упродовж усього досліджуваного нами періоду первинним мотивом влади було не лише забезпечення громадян житлом (хоча і ця мета, безумовно, малася на увазі), а й забезпечення тотального контролю з боку державних структур над розподілом і використанням житлової площі. За подібного одержавлення житлового фонду під загрозою виселення за будь-яку провину опинявся кожний, що перетворювало житло на потужний інструмент державного примусу, тоді як поліпшення житлових умов у часи тотального дефіциту житла ставало досить вагомим матеріальним заохоченням і способом зарахування до привілейованих верств суспільства. До того ж концентрація людей у комунальних квартирах робила приватне життя більш прозорим і контрольованим. Це, а також існуючі ідеологічні уявлення про «новий вид побуту», що ґрунтувався на колективізмі, стало однією з причин того, що житлове питання так і не мало свого вирішення у 1930-х роках, оскільки держава не була зацікавлена в масовому наданні своїм громадянам індивідуальних квартир.

Процеси урбанізації створили масу й інших проблем, з якими новій владі не було ні часу, ні ресурсів боротися. Усе частішими ставали махінації з житлом. Щоб його отримати, люди йшли на укладання фіктивних шлюбів, розлучень, прописували чужих людей як родичів, здавали в оренду «ліжка», «кутки», кімнати за досить високими цінами. Гостро постала проблема забезпечення містян медичним обслуговуванням, продуктами харчування, одягом. Зростання міст потребувало розвитку інфраструктури, системи соціального забезпечення. Велика скупченість людей, антисанітарія призводили до спалахів хвороб, зростання рівня смертності, скорочення народжуваності і низької тривалості життя.

Характерною гендерною особливістю населення цього періоду історії була чисельна перевага жінок над чоловіками. Коріння цих проблем сягали років Першої світової війни, революцій та післяреволюційної нестабільності, коли втрати років військового протистояння порушили співвідношення статей. Зрівняння у правах із чоловіками дало можливість жінкам активно включитися у суспільні та виробничі процеси. Жінки були задіяні практично в усіх професіях. Зайнятість жінок на виробництві та громадській роботі змінювала сімейні відносини. Часто жінки, які віддавалися роботі і досягали там значних результатів, мали проблеми в родині. Рукоприкладство та домашнє насилля були одними з головних сімейних проблем цього періоду. Влада намагалася боротися із цими негативними явищами, надавала їм огласку. Широко практикувалися судові розгляди, з виховною метою проводилися показові суди. Влада і громадськість намагалися притягувати до відповідальності чоловіків, які неналежно ставилися до своїх дружин і дітей, зобов'язували їх сплачувати аліменти та турбуватися про своїх рідних.

У містах тривалий час зберігалася співіснування двох протилежних тенденцій. З одного боку, містяни притримувалися традиційних поглядів на виховання дітей і становища жінки, з іншого – ставали активними прихильниками нових шлюбно-сімейних відносин. У цілому в містах спостерігалася дестабілізація сім'ї, що відповідало загальнонарадянським тенденціям. Значно послабився інститут шлюбу за рахунок правової повноцінності незареєстрованного співжиття та спрощеної процедури розлучень [21, с. 24].

Бурхливий розвиток промисловості сформував соціальну структуру радянських міст. У 1930-ті роки процеси індустріалізації та соціально-стратифікаційної модернізації суспільства породжували складність соціальної адаптації містян до нового способу життя. Характерним для цього періоду стало зростання питомої ваги робітників та їх міграція. Матеріальне становище населення міст повністю залежало від рівня заробітної плати, яка була досить низькою. Негаразди міського життя, складність адаптації до його викликів породжували девіантну поведінку, зростання злочинності та інших соціальних відхилень (алкоголізму, проституції, жебракування тощо). У складних соціально-економічних умовах мешканці міст поступово виробляли для себе стратегії виживання: дрібні крадіжки, шахрайство, заняття городництвом, махінації з продуктовими картками або ж ударна праця і надія на додаткову винагороду за неї.

У кінці 1920-х років відмова радянською владою від політики непу різко загострила в країні продовольчу проблему. У 1932–1933 рр. усі основні хліборобні регіони СРСР уразив голод, який забрав, за різними підрахунками, до 10 млн життів і на кілька років мав негативний вплив на народжуваність. Для більшості мешканців міст усе життя цього періоду перетворювалося на боротьбу за виживання – пошук продуктів харчування, одягу та даху над головою. Наприклад, у 1933 р. у середньостатистичній робітничій сім'ї міста Москви, не кажучи вже про віддалені регіони, у раціоні були практично відсутні жири, бракувало молока і фруктів, а частка м'яса і риби становила п'яту частину від норми початку ХХ ст. [22, с. 77].

В умовах гострого дефіциту ресурсів держава мала розставити пріоритети у питаннях забезпечення населення продуктами харчування. Взяття курсу на прискорену індустріалізацію, а також проголошення СРСР державою диктатури пролетаріату останній був визнаний привілейованою верствою суспільства. Для забезпечення йому «привілеїв» у країні запроваджувалася карткова система розподілу продуктів харчування та товарів першої необхідності. Картковий розподіл став результатом продовольчої кризи, зумовленої колективізацією, наслідком політики прискореної індустріалізації та одним із засобів її здійснення. Виправданням для запровадження карткової системи була необхідність пріоритетного і стабільного забезпечення міст і населення, задіяного у промисловому виробництві.

Українські міста Одеса, Маріуполь, Херсон, Київ, Дніпропетровськ були першими, де вже у 1928 р. апробувалася радянська карткова система розподілу хліба серед населення. На початку 1929 р. карткову систему запровадили в усіх містах СРСР. Започаткований із хліба, нормований розподіл поширювався й на інші дефіцитні продукти (цукор, м'ясо, масло, чай тощо), а до середини 1931 р. і на промислові товари. Робітники відносилися до першої категорії й отримували по 800 грамів хліба на день, члени їх родини – по 400 грамів. Службовці та члени їхніх родин належали до другої категорії та отримували по 300 грамів хліба. Третю категорію формували безробітні, інваліди, пенсіонери. Для них була визначена норма 200 грамів. Так звані нетрудові елементи (торгівці, служителі релігійних культів і домогосподарки, яким не виповнилося 56 років) карток узагалі не отримували [23].

У 1931 р. з'явилися перші постанови про продовольче забезпечення вчителів та лікарів. У містах ці категорії людей повинні були отримувати норми робітників промисловості того списку, до якого відносилось це місто. Однак, маючи монополію на постачання, держава не могла забезпечувати навіть робітників. Уряд не мав змоги дотримуватися встановленого асортименту та пайкових норм. Чого не скажеш про забезпечення продуктами харчування працівників партійно-державного апарату, яких прирівняли до робітників першої категорії. Для них створили мережу спеціальних закритих розподільників. Місячні норми до кінця 1931 р. були встановлені у такому розмірі: 2 кг м'яса, 3 кг ковбаси, 5 кг риби, 0,5 кг китової ікри, 5 банок консервів, по 1 кг жирів і сиру, 30 л молока, 10 штук яєць, по 1,5 кг цукру і сухофруктів [24, с. 137].

Така політика держави породжувала перманентний дефіцит, який став невід'ємним складником радянської економіки. Терміни «черга», «дістати» і «мати блат» не зникали зі словникового запасу радянської людини впродовж усього періоду існування СРСР. У 1929 р. вперше у містах почали спостерігатися перебої з постачанням магазинів хлібом, з'явилися черги, в яких люди проводили десятки годин. Однак дефіцит не обмежився тільки хлібом. На полицях магазинів перестали з'являтися й інші життєво необхідні продукти харчування та споживчі товари. Таке становище відображало як пріоритети державного виробництва, зорієнтованого на розвиток важкої промисловості, так і наслідки знищення ремесел, дрібного приватного товаровиробника. Та навіть і ті товари, що потрапляли на полиці крамниць, були низької якості. Така політика держави спонукала до крадіжок як за місцем роботи, так і в побуті.

Ситуація дещо змінилася, коли у 1930–1936 рр. у містах СРСР були відкриті магазини системи «Торгзін» [25]. На своїх полицях вони мали широкий асортимент дефіцитних товарів, які реалізували за іноземну валюту, золото, срібло та інші цінності. Двері цих магазинів були відкриті для всіх, хто

володів цими засобами. Створюючи мережу закладів торгівлі системи «Торгзін», держава переслідувала мету мати стабільне джерело наповнення бюджету, сформувати запаси твердої валюти, забезпечити імпорт машин та устаткування для потреб індустріалізації.

Загалом у першій половині 1930-х років у СРСР розпочали кампанію зі створення державної системи роздрібною торгівлі. Її метою було подолати кризу розподілу, що розгорілася після ліквідації приватних і кооперативних магазинів у 1929–1930 рр. Реформа означала серйозне корегування більшовицького політичного курсу. У період кризи постачання довелося відмовитися від попередніх цінностей революційного аскетизму і від уявлення про поступовий перехід у майбутньому до системи прямого обміну. До середини 1930-х років виробництво товарів народного споживання почало зростати, у містах створювалася нова мережа магазинів, а у масовій свідомості почав формуватися новий позитивний образ радянської торгівлі, тісно пов'язаний з індустріалізацією, «культурністю», прагненням «наздогнати і перегнати» Захід. Реформа роздрібною торгівлі була намаганням наслідувати європейську культуру масового споживання. Особливо яскраво це простежувалося на прикладі організації роботи міських магазинів. Виникла нова ідентичність – радянський споживач. Здійснювалося активне залучення жінок до роботи у сфері торгівлі, що призвело до своєрідної «фемінізації» й окреслило суттєві зміни в гендерних відносинах.

Отже, здатність вжитися в епоху, подивитися на події очима людей конкретного історичного часу може допомогти історія повсякденності. Повсякденне життя радянських міст 1920-х – першої половини 1930-х років складно структуроване, багатогранне і суперечливе. Зміни, що відбувалися в ході реалізації політики форсованої індустріалізації, мали свій вплив на чисельність та соціальну структуру населення міст СРСР. Форсований розвиток важкої промисловості на тлі явного незабезпечення соціальної сфери міст призводив не лише до маргіналізації населення, а й виникнення диспропорції між чисельністю населення міста і розвитком інфраструктури.

Підсумовуючи, варто зазначити, що 1920–1930-ті роки стали періодом небачених до того зрушень у способі життя містян, до якого країни Заходу йшли десятками років. Реальність буття формувала новий уклад життя мешканців міст. Вони опинилися вирваними зі звичних умов існування. Трансформації, і не завжди в кращий бік, торкнулися усього: побуту, культури, особистих відносин. Задуманий радянською владою «культурний стрибок» став падінням у прірву, кардинально змінив побут містян, поставив їх на межу виживання. Часто повсякдення містян було близьким до похідних умов, що змушувало їх закривати очі на дискомфорт і проявляти винахідливість. Життя в перенаселених бараках чи комунальних квартирах позбавляло містян відчуття приватного куточка, де можна було б сховатися від депресії суцільної розрухи. Забезпечення населення житлом, нормоване постачання продуктами харчування та товарами першої необхідності стали елементами каральної системи радянської держави та призвели до штучного обмеження самих потреб міського населення. Такі умови міського життя, обмеження матеріально-побутових можливостей громадян породжували соціальні аномалії та девіантну поведінку, а зміни в шлюбно-сімейних відносинах провокували сімейне насилля.

Література:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва : Медиум, 1995. 393 с.
2. Пушкарева Н.Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий. *Социальная история* : ежегодник. Москва, 2004. С. 93–113.
3. Милютин Н.А. Проблема строительства социалистических городов: основные вопросы рациональной планировки и строительства населенных мест СССР. Москва, 1930. 82 с.
4. Болотин З.С. Вопросы снабжения. Москва : Соцэргиз, 1934. 140 с.
5. Березовский С. Трудящиеся женщины – в социалистическое строительство. Москва, 1931. 87 с.
6. Ким М.П. Коммунистическая партия – организатор культурной революции в СССР. Москва, 1955. 164 с.
7. Букин С.С., Исаев В.И. Новосибирцы. Очерки истории повседневной жизни. Конец XIX – начало XXI вв. Новосибирск : Сибирское научное издательство, 2008. 270 с.
8. Поляков Ю.А. Человек в повседневности (исторические аспекты). *Вопросы истории*. 2000. № 3. С. 125–132.
9. Токменинова Л. Екатеринбург – Свердловск: Архитектурная лихорадка 20–30-х годов. *Наука Урала*. 1992. № 10. С. 12–23.
10. Kotkin S. Magnetic mountain. Stalinism as a civilization. Berkley. 1993. 158 p.
11. Скотт Дж. За Уралом. Американский рабочий в русском городе стали. Москва ; Свердловск, 1991. 305 с.
12. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 1930-е гг.: город. Москва : РОССПЭН, 2008. 450 с.
13. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930-е годы. Санкт-Петербург : Летний Сад, 1999. 320 с.

14. Меерович М.Г. Наказание жилищем. Жилищная политика в СССР как средство управления людьми. 1917–1937 гг. Москва : РОССПЭН ; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2008. 303 с.
15. Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг. : сборник научных статей / под ред. Е.Ф. Кринко, Т.П. Хлыниной. Ростов-на-Дону, 2009. 384 с.
16. Удод О.А. Історія повсякденності: питання історіографії, методології та джерелознавства. *Проблеми історії України XIX – початку XX століття* : збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Ю.Ю. Кондуфора. 2004. № 2. С. 286–313.
17. Борисенко М. Побут міських мешканців України в 30-х роках XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 24. С. 12–18.
18. О народнохозяйственном плане на 1931 год : Постановление ЦК ВКП(б), 1930 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 1925–1953*. Москва : Госполитиздат, 1953. Ч. 2. 1204 с.
19. Бригадина О.В. «Жить стало лучше, жить стало веселей»: жилищно-бытовые условия жизни городского населения СССР в 1930-е гг. *Праці гістарычнага факультэта БДУ* : навук. зб. Вип. 9 / рэдкал.: У.К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. Минск : БДУ, 2014. С. 142–156.
20. Богословская М.В. Повседневная жизнь советской элиты в 1920–1930 гг. *Конфликты и компромиссы в истории мировых цивилизаций* : сборник статей. Москва : РГГУ, 2009. 215 с.
21. Макарова М.Н. Повседневная жизнь Магнитогорска в 1929–1935 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Челябинск, 2010. 31 с.
22. Осокина Е.А. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928–1935 гг. Москва : МГУ, 1993. 400 с.
23. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 12: «Кал–Киї» / гол. редкол. І.М. Дзюба та ін. ; Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2012. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=10176.
24. Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. Москва : РОССПЭН, 2008. 380 с.
25. Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин». Москва : РОССПЭН, 2009. 592 с.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.09>

УДК 94(477.86)

Лизень Євген,

аспірант кафедри всесвітньої історії

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ВПЛИВ МИРОТВОРЧИХ МІСІЙ АНТАНТИ НА ПЕРЕБІГ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (ЛИСТОПАД – ЧЕРВЕНЬ 1918–1919 РР.)

У статті розглядається питання польсько-української війни в контексті впливу на її хід миротворчих місій Антанті. Проаналізовано діяльність першої неофіційної місії під керівництвом французького поручника Анрі Віллема. Вивчено роль перших офіційних військово-дипломатичних місій країн Антанті у справі врегулювання польсько-українського військового конфлікту. Означено позицію урядів ЗУНР та Польщі у справі оцінки визначення статусу Східної Галичини іноземними делегатами. Озвучено рекомендації антантівських делегацій щодо унормування польсько-українського військового протиборства. Зокрема, детально проаналізовано діяльність першої офіційної місії на теренах Галичини під проводом англійського полковника Гаррі Вейда. Досліджено, що дана місія прибула до Галичини для з'ясування ситуації у краї, а також у справі встановлення польсько-українського перемир'я під егідою Антанті шляхом установаження демаркаційної лінії між ворогуючими сторонами. Охарактеризовано вплив політики Франції, Великої Британії та США щодо Східної Галичини. Прослідковано політичні погляди цих держав та їх ставлення до польсько-українського військового протистояння у Галичині та уявлення країн Антанті про майбутнє спірних територій. Описано контакти представників уряду ЗУНР з урядовими колами держав – переможниць у Першій світовій війні.

Досліджено головні аспекти діяльності місій на чолі з Жозефом Бартелемі та визначено часові рамки перебування двох окремих місій на початку 1919 р. у Львові, очолюваних французьким генералом. З'ясовано, що зазначені місії відрізнялися між собою як кількісним складом та підпорядкуванням, так і завданнями та повноваженнями. Також установлено, що ключовими завданнями першої місії Ж. Бартелемі було вивчення обставин єврейського погрому в листопаді 1918 р. у Львові, реального ступеня польсько-українського протистояння та можливостей військової допомоги Польщі урядом Франції. Натомість головним завданням другої місії Ж. Бартелемі було якнайшвидше припинення бойових дій між ворогуючими сторонами, встановлення тимчасового перемир'я та демаркаційної лінії.

Ключові слова: Східна Галичина, миротворча місія, Ж. Бартелемі, Г. Вейд, А. Віллем, Паризька мирна конференція, Антанта.

Lyzen Yevhen. The influence of Entente peacekeeping missions on the course of the Polish-Ukrainian war (November – June 1918–1919)

The article considers the issue of the Polish-Ukrainian war in the context of the impact on its course of the Entente peacekeeping missions. The activity of the first unofficial mission under the leadership of the French lieutenant Henri Willem is analyzed. The role of the first official military-diplomatic missions of the Entente countries in resolving the Polish-Ukrainian military conflict has been studied. The position of the governments of the Western Ukrainian People's Republic and Poland in assessing the determination of the status of Eastern Galicia by foreign delegates is indicated. The recommendations of the Entente delegations on the standardization of the Polish-Ukrainian military confrontation were voiced. In particular, the activities of the first official mission in Galicia under the leadership of British Colonel Harry Wade were analyzed in detail. It has been investigated that the mission arrived in Galicia to clarify the situation in the region, as well as to establish a Polish-Ukrainian armistice under the auspices of the Entente by establishing a demarcation line between the warring parties. The influence of the policy of France, Great Britain and the USA on Eastern Galicia is described. The political views of these states and their attitude to the Polish-Ukrainian military confrontation in Galicia, and the ideas of the Entente countries about the future of the disputed territories are traced. The contacts of the representatives of the ZUNR government with the governmental circles of the victorious states in the First World War are described.

The main aspects of the activities of the missions headed by Joseph Barthelemy are studied and the time frame of the stay of two separate missions in early 1919 in Lviv, headed by a French general, is determined. It was found that these missions differed in both quantitative composition and subordination, as well as tasks and powers. It was also established that the key tasks of J. Barthelemy's first mission were to study the circumstances of the Jewish pogrom in November 1918 in Lviv, the real degree of Polish-Ukrainian confrontation and the possibilities of military assistance to Poland by the French government. In contrast, the main task of Barthelemy's second mission was to cease hostilities between the warring parties as soon as possible, to establish a temporary truce and a demarcation line.

Key words: Eastern Galicia, peacekeeping mission, J. Barthelemy, G. Wade, A. Willem, Paris Peace Conference, Entente.

У ніч із 21 на 22 листопада 1918 р. під натиском переважаючих сил та після важких тритижневих боїв українські війська змушені були залишити столицю ЗУНР Львів. Надалі відбуваються різноманітні військові та політичні події, в яких досить цікаву, а в деяких випадках і вирішальну роль відіграла Антанта: Велика Британія, Франція, Італія та США, які як переможці в Першій світовій війні мали вирішити долю східноєвропейських народів та сформувати нову політичну карту Європи. Уже під час боїв у Львові було зрозуміло, що Антанта має на меті втрутитися в польсько-український конфлікт, а її симпатії вже тоді були на боці Польщі. Уряди Великої Британії, особливо Франції, активно підтримували панівні кола відродженої Другої Речі Посполитої, бо й самі проявляли неабияку економічну зацікавленість західноукраїнськими землями.

Уже у листопаді 1918 р. Держдепартаментом США було створено спеціальне бюро в Європі на чолі з керівником американської місії у Європі Арчибальдом Куліджем, яке займалося організацією агентурної роботи в усіх європейських країнах, у тому числі й у Східній Галичині [23, р. 194–197]. Тоді ж на території Східної Галичини було відкрито низку агентурних центрів Антанти [14, арк. 84].

Незабаром на територію ЗУНР проникали цілі групи її посланців, таємно і з дипломатичними паспортами та повноваженнями. У листопаді 1918 р. у Львові побував член французької місії в Яссах Анрі Віллем у супроводі польського агента М. Сокольницького [11, с. 8]. Про його приїзд поляки заздалегідь були повідомлені листом від 7 листопада 1918 р. французьким консульством у Кишиневі [3, арк. 1–2]. По приїзді А. Віллема до Львова вже за його посередництва українці погодились продовжити перемир'я на додаткові 24 години: «Угода заключена дня 19 листопада 1918 р. година 6 вечером у Львові між сотником УСС-ів О. Букшованим як представником Начальної команди українського війська, з однієї сторони, поручником де Ляво як представником Начальної команди польського війська, з другої сторони, у справі 24-годинного примиря на цілому львівському фронті, щоб дати делегатові французького уряду змогу порозумітися з обома воюючими сторонами. Умови примиря приймаються ті самі як зі дня 17 листопада 1918 р. з тим, що теперішнє примиря продовжується до дня 21. листопада 1918 р., 6 год. Рано» [7, с. 381]. Про появу А. Віллема у Львові пише сучасний польський історик М. Козловський. Передусім він відзначає, що приїзд француза збігся з прибуттям до Львова значної польської підмоги з Перемишля (бронепоїзд і п'ять вагонів війська – 140 офіцерів, 1228 жовнірів, 8 гармат), про що не знало українське командування Львова. А. Віллем мав забезпечити продовження перемир'я на день, щоб краще підготувати штурм Львова поляками [22, с. 206].

22 листопада 1918 р. у Торгово-промисловій палаті відбулося зібрання польської громади м. Львова. А. Віллем виголосив промову й попросив польську інтелігенцію надати йому меморіали про події в Галичині [13, с. 67]. У зв'язку із цим польські члени Тимчасового правлячого комітету (ТПК) отримали проєкт директив для ведення подальших переговорів з А. Віллемом від Польської ліквідаційної комісії (ПЛК) у Кракові [3, арк. 5]. 29 листопада А. Віллем покинув Львів, перетнувши лінію фронту в Давидові. Окрім нього та водія, у машині перебував також його помічник Фердинанд Едон [13, с. 68].

13 грудня 1918 р. до Тернополя з Ясс прибула британська місія в складі капітана Джонсона і поручника Бідермана. Як видно з повідомлень преси й архівних джерел, вона мала завдання прискорити окупацію Східної Галичини Польщею, вивчити «відносини та настрої у нашій державі і дослідити справу розвитку більшовизму» [1, с. 1]. 15 грудня 1918 р. місія прибула до Львова. Вона запропонувала ТПК просити Антанту про негайну інтервенцію її військ у Східну Галичину [3, арк. 1–4, 8.]. Цю ж ідею мусувала тоді й британська преса [4, с. 400]. А щоб прискорити дії урядів Антанти, газети ширили різноманітні плітки про становище у Східній Галичині. Так, у грудні 1918 р. – січні 1919 р. майже щоденно на своїх сторінках вони сповіщали про перебування більшовицьких військ під Львовом, навіть про наступ на Львів загонів Червоної армії [4, с. 400–401]. Дійшло до того, що маршал Ф. Фош 12 січня 1919 р. запропонував Найвищій раді надіслати в Польщу антантівські війська під командуванням американських генералів [4, с. 401]. Голова спеціальної місії США у Варшаві В. Келлог у телеграмі від 9 січня 1919 р. також наполягав на негайній відправці в Польщу союзних військ [4, с. 402–403]. В. Келлог особисто виїхав до Східної Галичини і 14 січня 1919 р. в супроводі трьох офіцерів уже вів переговори з представниками польських властей у Львові [2, с. 1].

На початку січня 1919 р., на думку сучасного польського дослідника Яна Пісулінського, керівництво Антанти розпочало здійснювати реальні дії щодо припинення польсько-українського військового протистояння у Східній Галичині [24, с. 114]. 17 січня 1919 р. до Львова прибув британський військовий аташе полковник Гаррі Вейд. Окрім польського командування у Львові, члени місії провели зустрічі з українськими військовиками, зокрема з І. Омеляновичем-Павленком, командиром групи «Наварія» під Львовом, та рідним братом командувача УГА М. Омеляновича-Павленка [21, с. 166].

Варто зауважити, що, прибувши на початку січня 1919 р. до Варшави, Г. Вейд провів переговори з Ю. Пілсудським, І. Падеревським і начальником Генштабу С. Шептицьким (рідним братом митрополита Андрія Шептицького). Г. Вейд обіцяв полякам поставки військових матеріалів із Великої Британії, але наполегливо радив їм порозумітися з чехами (з якими поляки вели збройні сутички за Сілезію) і з українцями у Східній Галичині, пропонуючи у цих останніх переговорах своє посередництво. Він навіть пропонував увести у Східну Галичину антантівські війська, зокрема у Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн, припинити бої, встановивши демаркаційну лінію по р. Буг – Куровичі – Ходорів – Стрий – р. Дністер [21, с. 175].

19 січня 1919 р. голова британської місії під час переговорів між представниками ЗОУНР і Польщі виступив із заявою, у якій прямо заявив: «Антанта вимагає, щоб військова демаркаційна лінія була прийнята по р. Буг, через Куровичі, Ходорів, Стрий, а нафтові райони передаються англо-американській комісії» [4, с. 403]. Ця заява засвідчує справжню мету місії у Східній Галичині. Установлення демаркаційної лінії було розраховане не на припинення військових дій чи примирення, а на загострення взаємин між польським і українським народами, оскільки ця лінія розділяла західноукраїнську землю на дві частини.

Перемовини між поляками та українцями, ініційовані Г. Вейдом, зупинила поява в Східній Галичині наприкінці січня 1919 р. скерованої Антантою місії, яка прибула сюди із Салонік через Угорщину, під керівництвом французького генерала Ж. Бартелемі з інформаційною метою, щоб на місці розглянути перебіг та перспективи польсько-української війни [17, с. 3]. Це була перша поява Ж. Бартелемі на теренах Галичини. До складу місії також входили: три французькі офіцери – майор де л'Итуаль і поручники Ламарк та Дельпеш, два британські офіцери – полковник Генрі Сміт і майор Фордхем, а також супровід із шести солдатів охорони [25, с. 1]. Загалом місія Ж. Бартелемі мала інформативний характер і отримала широкомасштабне завдання досконало вивчити політичне, економічне й військове становище, національно-культурні відносини в Галицькому регіоні та підготувати змістовний і вичерпний звіт Найвищій раді Антанти.

Та все ж перше безпосереднє втручання Антанти в польсько-українську війну відбулося в дуже критичний момент для поляків, тоді, коли війська УГА у так званій Вовчухівській офензиві, що розпочалася 17 лютого 1919 р. з метою опанувати залізничну лінію Львів – Перемишль і таким чином замкнути герметично Львів з усіх сторін, досягла такого успіху, що українські частини підійшли до цієї залізниці впритул. Уже наступного дня, 18 лютого, полковник Віктор Курманович отримав від Найвищої ради Антанти телеграму з вимогою припинити вогонь у районі залізниці Львів – Перемишль, щоб пропустити до Львова нову миротворчу місію Ж. Бартелемі. Командування УГА категорично відмовилося припинити операцію в момент її найвищого піднесення. Та уряд ЗОУНР і Є. Петрушевич особисто продовжували вірити у справедливість Антанти [8, с. 191].

20 лютого 1919 р. генерал Ж. Бартелемі вже зі Львова надіслав М. Омеляновичу-Павленку вимогу: негайно припинити бойові дії і забезпечити проїзд його місії до командування УГА в Ходорові. До складу місії входили майор де Летоїле, майор Вікер, капітан Ламарк – від Франції, професор Р. Лорд, поручник Ч. Фостер і журналіст Басс – від США, генерал Картон де Віарт, полковник Г. Сміт, капітан Моуль – від Великої Британії, майор Джуппе Стабіле і поручник Порголессі – від Італії, а також 67 офіцерів і солдатів. Дану делегацію супроводжували делегат польського уряду Станіслав Ванькович, професор С. Домбровський, поручник С. Щепановський. Від NDWP: майор А. Хемпель, ротмістр С. Коцановський, поручник Є. Потоцький, підпоручики Р. Міхаловський, З. Мицельський, Б. Залеський, Ю. Балабан і З. Бусат. Від польського пресового бюро – Зигмунд Лемпівський [18, с. 3].

22 лютого зі своєї резиденції в палаці Потоцького звернувся до поляків і українців із закликом припинити бої і розпочати переговори. Українцям обіцялися опіка і визнання Антантою [10, с. 14]. Зважаючи на складнощі, пов'язані з веденням дистанційних переговорів з українською стороною, чи, так би мовити, взагалі їхньою відсутністю, члени місії Ж. Бартелемі вирішили особисто навідатися до штабу УГА, що на той час знаходився у Ходорові [13, с. 95]. Про прибуття місії Антанти до ставки НК УГА М. Омелянович-Павленко згадував: «22 лютого о 12 годині дня я й полковник В. Курманович зі старшинами штабу зустріли на двірці заступників всемогутньої в той час спілки держав» [12, с. 44]. Генерал Ж. Бартелемі виклав пропозиції щодо припинення бойових дій. Він заявив, що держави Антанти бажають порозуміння між супротивниками, для чого необхідно припинити війну й установити тимчасову демаркаційну лінію. Згідно з нею, українському війську пропонували відійти на схід за лінію, що проходила вздовж р. Буг, західних кордонів Львівського, Перимішлянського, Бібрського повітів, далі – вздовж р. Стрий. У такий спосіб до Польщі відходили Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий район та велика частина Східної Галичини [9, с. 265]. Як справедливо визначав М. Лозинський, це було «одностороннім диктатом, який комісія на основі порозуміння з поляками рішила накинути українцям» [10, с. 81].

Усупереч військовим Є. Петрушевич дав розпорядження керівникам галицької делегації у Львові полковнику М. Тарнавському та Л. Бачинському підписати договір про перемир'я. 23 лютого 1919 р. проведено підготовчу працю, а вже 24 лютого читаємо в повідомленні газети «Республіка», що «о 12.25 годин було підписано умову між українськими і польськими військами, яка складалася з семи точок», та що «всі воєнні акції припиняються 25 лютого о 6 годині ранку» [5, с. 2].

25 лютого 1919 р. переговори з місією Ж. Бартелемі продовжилися у Львові, куди прибула делегація ЗОУНР, яка складалася із цивільних державних діячів, дипломатів та військовиків. Членами делегації були: О. Бурачинський, С. Витвицький, М. Лозинський, В. Темницький, полковники К. Слюсарчук і В. Фідлер, отаман Теодор Рожанковський, перекладач о. Франц Ксаверій Бонн; загальне керівництво здійснював В. Охримович [6, с. 5].

28 лютого 1919 р. о 15.40 коаліційна місія викликала польську та українську делегації і продиктувала їм умови перемир'я, відповідь на які повинна була бути надана до 5 березня 8.00 [26, s. 86]. Генерал Ж. Бартелемі представив демаркаційну лінію, за якою майже третина Східної Галичини включно зі Львовом і Дрогобицько-Бориславським нафтовим басейном мала відійти до Польщі. Представники Антанти запевняли, що це тимчасова лінія розмежування, а остаточний кордон установить Паризька мирна конференція (ПМК). Своєю чергою, представник США Р. Лорд указував, що поляки краще керуватимуть нафтовим басейном і більш раціонально використовуватимуть його родовища. Водночас антантівська місія обіцяла, що якщо галицький уряд на неї погодиться, то Антанта визнає ЗОУНР та надасть усіляку допомогу [16, с. 36]. Незважаючи на тиск місії Ж. Бартелемі й бажання керівництва ЗОУНР зберегти добрі відносини з Антантою, зазначені умови українці відкинули. Делегація ЗОУНР, їдучи зі Львова через Ходорів, у порозумінні з урядом ЗОУНР та командуванням УГА вирішила денонсувати угоду про перемир'я від 25 лютого 1919 р. та доручила НК УГА відновити бойові дії на фронті [9, с. 269].

Найвища рада Антанти будь-що хотіла припинити польсько-українську війну і мирним шляхом ліквідувати один зі східноєвропейських конфліктів. Провідні очільники ПМК уперто намагалися примирити ворогуючі сторони та сконцентрувати їхню військову міць проти більшовицької Росії. Із цією метою 27 березня 1919 р. в окупованому поляками Хирові пройшли перемовини між делегаціями ЗОУНР (генерал В. Генбачев, підполковник В. Фідлер, майор К. Долежал, лейтенант С. Малецький, М. Лозинський та отець Ф.-К. Бонн як перекладач) і Польщі (граф А. Скарбек як політичний представник, полковник Мечислав Кулінський, майор Ян Мар'янський, капітан Ян Розвадовський, лейтенант К. Короткевич). На засіданні також були присутні члени комісії Ж. Камбона американці генерал Ф. Кернан і капітан Евеллі. Полковник М. Кулінський від імені поляків заявив, що вони готові підписати перемир'я лише за однієї умови: якщо українці підтвердять протягом трьох днів із моменту його підписання готовність прийняти як базовий мінімум для продовження переговорів щодо перемир'я умови, запропоновані 28 лютого 1919 р. місією Ж. Бартелемі. А. Скарбек погрожував: якщо українці не дадуть згоду перемир'я, то за місяць у розпорядженні поляків буде армія Ю. Галлера, у результаті чого УГА буде викинута з Галичини. Також польська сторона зажадала переходу під польський контроль залізничної лінії Стрий – Лавочне. У відповідь М. Лозинський заявив, що українці готові негайно припинити вогонь, але переговори повинні відбутися в рамках Мирної конференції у Парижі відповідно до депеші президента В. Вільсона від 19 березня 1919 р. На це полковник М. Кулінський відповів, що дискусію неможливо проводити на такій основі, тому що їх делегація не має достатніх повноважень, їм потрібно проконсультуватися зі своїм урядом у Варшаві і тільки після цього буде повідомлено українцям рішення польської сторони. Тож підписання перемир'я було неможливим, оскільки польські делегати відмовилися брати на себе відповідальність визнати принципи депеші від 19 березня 1919 р. [15, арк. 6].

У червні 1919 р. на Галицькому фронті перебувала чергова коаліційна місія у складі французького полковника Де Ренті, англійського майора Кінга й американського капітана Форстера. Її головною метою був огляд ситуації на польсько-українському та польсько-більшовицькому фронті в Галичині. Місією Антанти супроводжував польський генерал Роберт Ламезан як представник Верховного командування війська польського [19, s. 3]. 11 червня 1919 р., об 11.00, дана місія прибула до окупованого поляками Станиславова. На зустрічі біля міської ратуші Де Ренті виголосив промову, в якій віддав честь польському війську та вільній Польщі, а також вислухав скарги на українську владу. Опісля члени місії Антанти мали урочистий обід у ресторані «Уніон», а вже о 18.00 після бенкету покинули місто – очевидно, у зв'язку зі швидким наближенням УГА в ході Чортківської офензиви [20, s. 5].

Таким чином, відчайдушні спроби вищого керівництва ПМК примирити ворогуючі сторони за допомогою різноманітних миротворчих місій не мали бажаних результатів, польсько-українська війна

продовжувалася з усіма її трагічними наслідками. Обидві сторони протиборства на дипломатичному рівні невпинно звинувачували одна одну в недотриманні тих чи інших домовленостей, пропонувані делегатами Антанти, що, своєю чергою, не давало можливості очільникам Антанти залагодити військовий конфлікт у Східній Галичині мирним шляхом.

Важливою причиною уваги учасників ПМК до східногалицької проблеми було прагнення припинити широкомасштабну війну між Польщею й ЗОУНР – безперечно, на вигідних для Варшави й Антанти умовах, залишивши за Польщею Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн – об'єкт французьких і британських капіталовкладень.

Література:

1. Вперед. 1918. 17 грудня. Вівторок. Рік III. Ч. 15. 1 с.
2. Вперед. 1919. 16 січня. Вівторок. Рік IV. Ч. 41. 1 с.
3. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 257, оп. 1, спр. 43, арк. 1–8.
4. Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923. Історія / кер. авт. кол й відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ : Сівестрія, 2001. 628 с.
5. Република. 1919. 26 лютого. Рік I. Ч. 21. 2 с.
6. Стрілець. 1919. 5 березня. Рік I. Ч. 10. 5 с.
7. Кузьма О. Листопадові дні 1918р. Львів : Червона Калина, 1931. 448 с.
8. Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. Харків : Фоліо, 2015. 379 с.
9. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів : Інститут українознавства НАНУ, Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. 488 с.
10. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. 236 с.
11. Лозинський М. Галичина на Міровій конференції в Парижі. Кам'янець-Подільський, 1919. 31 с.
12. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918–1919. Прага, 1929. 72 с.
13. Тичка Г.-М. Східна Галичина у політиці Франції (1918–1919) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02, 07.00.03 ; ЛНУ ім. Івана Франка. Львів, 2018. 285 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ). Ф. 2192. Оп. 1. Спр. 2. 84 арк.
15. Центральний державний історичний архів України в місті Львів (ЦДІАЛ). Ф. 581. Оп. 1. Спр. 43. 12 арк.
16. Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 рр. Філадельфія : Америка, 1956. 183 с.
17. Chwila. 1919. 26 stycznia. Rok I. Nr. 14. s. 3.
18. Gazeta Lwowska. 1919. 22 lutego. Rok 109. Nr. 44. 1 s.
19. Gazeta Lwowska. 1919. 11 czerwca Rok 109. Nr. 133. s. 3.
20. Gazeta Lwowska. 1919. 14 czerwca Rok 109. Nr. 136. s. 5.
21. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. Warszawa, 2000. 291 s.
22. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią, 1918–1919. Krakow, 1990. 297 s.
23. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919. Vol. III. United States Government Printing Office Washington : 1963. 1062 p.
24. Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Toruń : Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013. 480 s.
25. Słowo Polskie. 1919. 21 stycznia. Wtorek. Rok XXIV. Nr. 20. 1–2 s.
26. Ukraine and Poland in Documents. 1918–1922. Edited by Taras Hunczak. Part I. New-York – Paris – Sydney – Toronto, 1983. 456 p.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.10>

УДК 94(100):37.0

Набока Сергій,кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії світового українства

історичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСВІТИ В НОВІТНІЙ ЧАС

У статті проаналізовано основні тенденції розвитку освітніх процесів із кінця XIX до початку XXI століття. У результаті проведеної наукової розвідки, з'ясовано основні чинники, що визначили еволюцію, формування та функціонування системи освіти у цей період. Визначено, що поступове становлення у світі з другої половини XIX століття системи загальної масової освіти зумовлювалося передусім впливом ключових військово-політичних та соціально-економічних чинників. Із удосконаленням озброєння держави вимушені були перейти до масових призовних армій. В умовах ускладнення зброї, а також економічної неспроможності довго тримати на військовій службі мільйони солдатів держави відтепер потребували мінімально грамотних призовників. Окрім того, у світі у цей час утвердився індустріальний тип економіки, що вимагала великої кількості хоча б початково грамотних людей. Необхідність розширити контроль над громадянами також відіграла певну роль у встановленні державної системи освіти.

У дослідженні висвітлено характерні риси «індустріальної системи освіти», що домінувала у світі з кінця XIX до кінця XX століття, а також чинники, що детермінували їх існування. Ознаками «індустріальної системи» були: масовість, доступність, стандартизація знань, ідеологізованість навчального процесу, орієнтація на «середнього учня», колективний підхід, класно-урочна система викладання, значна вага виховання, дисципліни та покарань.

Окрім того, у роботі проаналізовано тенденції еволюційних змін в освітній сфері, що стають невід'ємною частиною сучасної системи освіти XXI століття.

Ключові слова: загальна освіта, масове навчання, класно-урочна система, стандартизація знань, ідеологізованість, вузька спеціалізація, Інтернет, онлайн-урок, глобалізація освіти.

Naboka Serhii. Specific features of education development in the Modern Age

The article analyzes the main trends in the development of educational processes from the late XIX century to the early XXI century. The main factors which determined the evolution, formation and functioning of the education system during this period are identified as the result of scientific investigation.

Author defined that the gradual establishment of general mass education system in the world since the second part of XIX century was explained primarily by the influence of the key military-political and socio-economic factors. With the improvement of weaponry, states were forced to switch to mass conscription armies. With the complication of weapons, as well as the economic inability to keep the millions soldiers in military service for a long time, the state now required minimally literate conscripts. Moreover, in the world at this time, an industrial type of economy had been established, which required large numbers of at least initially literate people. The need to broaden control over citizens also played a role in the establishment of the national education system.

The study highlights the characteristics of the "industrial education system" that dominated in the world from the late nineteenth to the late twentieth century, as well as the factors determining their existence. There were typical attributes of the "industrial system": massiveness; accessibility; standardization of knowledge; ideologization of the educational process; focus on the "average student"; collective approach; class-lesson system of education; significant weight of upbringing, discipline and punishment.

In addition, the article analyzes the trends of evolutionary changes in the educational sphere, which are becoming an integral part of the contemporary education system of the XXI century.

Key words: general education, mass education, class-lesson system, standardization of knowledge, ideologization, subspecialization, Internet, online-lesson, globalization of education.

Сучасний період історії характеризується процесами різких і радикальних перетворень у всіх сферах життя людей. Кардинально та швидко відбуваються зміни в технічному, соціальному, економічному та культурному укладі суспільства. Стрімкі нововведення, безумовно, відбиваються й на освітній сфері, котра також змушена еволюціонувати в прискореному темпі, щоб відповідати новим потребам життя та вимогам часу. Таким чином, аналіз чинників розвитку освітніх процесів в історії стає досить актуальним і для сьогодення.

Дослідженню освітньої проблематики присвячено роботи видатних учених Дж. Брунера [1], Дж. Дьюї [2], І. Ілліча [3] та ін. Однак у своїх працях вони висвітлюють лише окремі аспекти цих

процесів. Вивчення ж загальних закономірностей, а також специфіки розвитку освітніх систем потребує окремого дослідження.

Метою даної роботи є розгляд особливостей еволюції освіти в новітній час. У роботі використовуються проблемно-хронологічний та історико-системний методи, що дало змогу об'єктивно підійти до розгляду даної проблеми.

У XIX–XX століттях у суспільній думці народів західної цивілізації утверджується культ знань, побутує віра в універсальні можливості науки та прогресу. Із кінця XIX століття в Європі та Північній Америці (а згодом і в усьому світі) поступово формується «індустріальний» тип освіти. Звичайною практикою, прийнятою на державному рівні, стає форма загальної, доступної для всіх верств населення масової системи освіти. Спочатку вона була, як правило, платною, обов'язковою і надавалася переважно лише на початковому рівні. Та й займалися нею здебільшого церковні, приватні і філантропічні організації [4, с. 512]. Однак згодом цю сферу перебирає до своїх функцій держава, а освіта (як початкова, так і середня) стає обов'язковою, масовою і безкоштовною.

Аналізуючи причини цього явища, можна виділити два головних чинники, що визначально вплинули на утвердження системи масової освіти в XX столітті.

По-перше, дія військово-політичних чинників зумовлювала запровадження все більшої грамотності серед населення, оскільки з другої половини XIX століття прогрес у сфері озброєнь призвів до такого стану речей, коли відносно нечисленні рекрутські чи наймані армії вичерпувалися за пару місяців боїв, адже використання скорострільних гармат, гвинтівки, кулеметів, призводило до жахливих втрат живої сили. А швидко набрати й, головне, вивчити нових бійців було практично неможливо. Окрім того, досить складна зброя і новітня тактика військових дій вимагали певної грамотності серед солдатів.

Таким чином, великі держави переходять до масових призовних армій. Однак для того щоб швидко навчити призовників користуватися складною зброєю і виконувати непрості тактичні прийоми, необхідно було, щоб вони вже були мінімально грамотні. Мучитися з колишнім сільським кріпаком, котрий навіть, бувало, не розрізняв «право-ліво» важко, дорого, нераціонально та й ніколи. Отже, введення хоча б мінімальної грамотності населення частково диктувалося цими чинниками.

Проте головні причини неухильного запровадження системи масової освіти зумовлювалися впливом масштабних соціально-економічних чинників. Економіка західної цивілізації стає все більш складною, навколо відбувається промислова революція. Основою багатства відтепер були вже не земельні маєтки, а індустрія та фінанси. Фабрики, заводи, банки стають головними ознаками промислово розвинутих країн. Вони робили їх передовими в усіх сферах життя, у тому числі й у військовій, адже без ефективної зброї та залізниць виграти війну ставало неможливим. Ганебна поразка Російської імперії в Кримській війні наочно продемонструвала всі переваги сучасних держав.

Однак індустріальна капіталістична економіка (та й паралельний розвиток супутніх галузей) усе більше потребувала грамотних людей. Після низки буржуазних революцій в Європі та Північній Америці при владі в країнах цих континентів закономірно утвердилися «капітани економіки» – буржуа. Таким чином, для забезпечення своїх економічних приватних потреб (та й державних теж, оскільки держава як усередині країни, так і на міжнародній арені задовольняла, захищала та лобювала перш за все інтереси правлячого класу буржуазії) поступово в більшості країн упроваджується система масової загальної освіти. Спочатку лише початкової, платної й не всім доступної. Однак згодом з ускладненням економіки та розвитку соціальних прав людей освіта стає безкоштовною, доступною для всіх (навіть обов'язковою), і не лише початкова, а й середня.

Бюрократично-тоталітарні деспотії (як, приміром, СРСР) також уводять систему масової та безкоштовної освіти, тому що крім вимог відповідати соціально-ідеологічним аспектам свого устрою, воєнні потреби та інтереси індустріальної економіки також нагально диктували цю необхідність.

Загалом масова система освіти, яка набула максимального поширення в XX сторіччі, мала свої типові риси, характеристики і методику викладання.

Ще наприкінці XIX століття для отримання можливості швидко і дешево забезпечити широке запровадження початкової грамотності серед населення вводиться класно-урочна система викладання [5, с. 119], де один вчитель, і працює з цілим класом (а то і з кількома), надаючи уроки елементарної граматики, лічби, читання... Такий підхід давав змогу поставити освіту «на конвеєр», гарантуючи масовість, всеохоплюваність, стандартизацію.

Таким чином, ще однією з помітних рис «індустріальної освіти» (окрім, звичайно, її масовості) була стандартизація знань, що зумовлювалася самим типом освіти. Окрім того, всі учні країни, як правило, вчилися по однакових підручниках, предметах, учбових програмах, методиках. Це для держави виходило дешевше, та й у соціальному та політичному відношенні такий стан речей мав певні вигоди,

оскільки створювався єдиний культурний простір, зменшувалися соціальні протиріччя та розрив між станами суспільства, а держава простіше могла контролювати і впливати на громадян.

До того ж у цьому аспекті можна відзначити характерну ознаку масової освіти ХХ сторіччя – її ідеологізованість. Практично в усіх країнах (особливо до середини століття) в освіті яскраво був присутній ідеологічний складник. Іншими словами, дітям не лише давали певні знання та навички, а й інтенсивно обробляли їм мізки в домінуючому в державі політичному дусі. Яка саме ідеологія втовкмачувалася у свідомість підлітків (монархічна, націоналістична, релігійна, фашистська, комуністична), залежало, власне, від правлячого в даній країні політичного режиму. Найбільше ідеології, звичайно, було представлено у викладанні гуманітарних дисциплін.

Відповідно, певною ознакою такої освіти, було й те, що вона займалася власне не лише навчанням дітей, а й обов'язково їх вихованням. Вимоги до цього аспекту навчання були досить суворі. За поведінку ставили оцінки. За негативних характеристик могли виключити з навчального закладу, дати «вовчий білет», перекрити подальші перспективи для «нелояльного» учня чи студента [6, с. 302].

Ще однією рисою індустріальної системи освіти, були високі вимоги дотримання дисципліни. Школярі, студенти, учні ремісничих училищ носили певну форму, виконували правила розпорядку, відбували чергування. Ну і, звичайно, існувала ціла низка моральних та фізичних покарань. Фактично аж до Другої світової війни в багатьох країнах фізичні покарання досить часто застосовувалися в навчальному процесі [7, с. 394].

За такої масової, дешевої і стандартизованої системи освіти вчителі намагалися добитися, щоб учні засвоїли певний обсяг знань, фактів, формул. Проте творчість, критичність, ініціативність, індивідуалізм, власна думка учня чи студента не віталися. Це зумовлювалося як об'єктивними, так і суб'єктивними обставинами. Звичайно, педагоги, які були вимушені працювати з великою масою учнів, реально практично не мали можливості, займатися індивідуальним підходом, їм головне було забезпечити «середній рівень» засвоєння більшістю навчальної програми в уніфікованому вигляді.

Окрім того, власне й сама індустріальна економіка того часу потребувала маси грамотних та кваліфікованих виконавців: техніків, адміністраторів, робітників. До того ж у той період у світі домінували переважно політичні режими релігійно-монархічного або авторитарно-тоталітарного типу, яким, звісно, потрібен був слухняний і лояльний загаль «однакових» громадян, а не критично налаштованих та мислячих особистостей.

Проте поруч із мінусами цієї освіти (її ідеологізованістю, стандартизацією, системою покарань, нерідко відірваністю від життя отриманих теоретичних знань, відсутністю ініціативності та критичного підходу до розвитку індивідуумів) вона мала й безперечні плюси. Це, безумовно, масовість та доступність освіти, що сприяла соціальним ліфтам у суспільстві для всіх людей незалежно від їх походження. До того ж така освіта давала школярам досить ґрунтовні знання з предметів [8, с. 432]. А головне – під час подачі знань практикувався системний підхід та принцип «від простого до складного» у викладанні учбового матеріалу з будь-якої дисципліни [9, с. 122]. Це формувало у дитини логічну та зрозумілу картину світу, сприяло розвитку у неї причинно-наслідкових зв'язків явищ та подій.

Проте з другої половини ХХ століття відповідно до змін у соціально-економічному, суспільно-політичному та культурно-технологічному житті система освіти також поступово еволюціонує, набуваючи нових рис та характеристик. Постіндустріальна економіка висувала нові вимоги до освітнього процесу. А розвиток НТР та прискорення ритму життя в усіх сферах суспільного буття створювали нові передумови та можливості. В освіті «постіндустріального суспільства» з'являються нові методи та інструменти навчання, які докорінно відрізняють її від «індустріальної освіти» минулого.

Характерною тенденцією сучасної системи освіти стає все більша різноманітність навчальних закладів, підручників, учбових програм, спеціальностей [10, с. 490]. Учні та студенти у цьому відношенні мають набагато ширший вибір, аніж їхні попередники. Більша розмаїтість та ускладненість сучасної економіки, підняття рівня життя й суспільного багатства, зростання рамок соціальної автономії та свобод зумовлюють і більшу розмаїтість «освітніх пропозицій».

Закінчення «холодної війни», зростання добробуту людей, розвиток комунікацій та транспорту, а головне – світові процеси глобалізації детермінують також і глобалізацію освіти. Освітні системи різних країн світу стають усе більш схожими. Окрім того, у глобальному та відкритому світі люди стають більш мобільними. Це відбивається не лише в тому, що все більше студентів із різних країн навчаються за кордоном, а й від того, що в глобальній економіці вихідці з різних країн повинні бути готовими працювати в будь-якому куточку світу. Таким чином, працівники повинні легко перенавчатися та адаптуватися скрізь. Відповідно, вплив усіх цих чинників призводить до все більшої «універсалізації» освітніх систем.

У сучасній освіті в минуле практично відходять аспект виховання, елементи дисципліни та покарань. Учні зараз практично не виховують, дисциплінарні моменти зводяться до мінімуму (навіть однакова форма для школярів вже не обов'язкова), а можливі покарання зводяться максимум до розмови з батьками. Ідеологічна «обробка» учнів та студентства також мінімізується. У науці й освіті її присутність (порівняно з минулим періодом) кардинально зменшилася.

Якісні зміни відбуваються і в методах та формах навчання. Із розвитком комунікацій та глобалізації з'явилися нові технологічні можливості, котрі все більше застосовуються у сфері освіти. Так, завдяки комп'ютерним технологіям та Інтернету все більшої популярності набувають онлайн-курси, дистанційне навчання, заняття по скайпу. Це економить час та розширює можливості. Навіть наповненість аудиторного навчання змінюється. Якщо раніше майже всю інформацію учні та студенти отримували від лектора чи студіюючи підручники, то зараз усе більше перевага віддається їх самостійному навчанню. Тим більше що учні можуть нині вільно та оперативно здобувати величезну кількість будь-яких даних через Інтернет, легко їх обробляти. Студентам нині непотрібно витратити час, шукаючи дефіцитні книги в бібліотеках. Окрім того, завдяки закінченню «холодної війни» та глобалізації маса інформації зараз знаходиться у вільному доступі. Викладачі все більше в навчанні не стільки дають учням певний фактаж, як учать студентів аналітиці та направляють їх, стимулюючи до самостійної роботи.

Нові форми отримання інформації проявляються не лише у цьому. Учень чи студент тепер може свідомо вибирати ті інструменти та способи навчання, які йому зручніше й вигідніше використовувати, адже він тепер може сприймати інформацію не лише через традиційні підручники, а й в аудіо чи відеоформаті. Навчальні ролики можна прослуховувати чи дивитися навіть у своєму смартфоні. Та й традиційне конспектування лекцій відходить у минуле. Урок учителя можна записати на диктофон чи зафіксувати на своєму планшеті.

Ще однією характерною рисою сучасної системи освіти є тенденція до її все більш вузької спеціалізації. І це досить закономірно. Постіндустріальна економіка стає все більш складною і гнучкою. Її спеціалізація також збільшується. Вимоги до рівня та необхідного обсягу знань у конкретній професії зростають. Відповідно, звужуються можливості людини до якісного та ефективного засвоєння надто широкого професійного спектру знань і навичок. Людям, щоб навіть бути на рівні змін у своїй спеціальності, потрібно постійно перенавчатися. Отже, освіта вслід за соціально-економічним попитом суспільства стає також усе більш вузькопрофільованою.

Калейдоскопічність та фрагментарність подачі знань у сфері середньої освіти, на жаль, теж стають ознакою сучасного навчання. Так дітям простіше, цікавіше та легше сприймати урок. А системність та великий обсяг інформації вважаються тепер обов'язковими та надлишковими. Та й запам'ятовувати масу інформації немає вже великої потреби, оскільки її можна швидко та легко завжди «освіжити» чи отримати, звернувшись до Інтернету.

Змінюється й мета самої освіти. Стає набагато важливішим розвинути у студента аналітичні здібності, вміння критично підходити до джерел, робити висновки, знаходити інформацію, виробити в учня навички ініціативності та самостійності, стимулювати його творчий підхід, звичку до постійного перенавчання та здобутку нових знань.

Еволюція освіти, що виступає невід'ємним складником загальних змін у світі, проявляється й у тому, що з'являються вимоги до вироблення в учнів нових, сучасних навичок. Так, уміння користуватися сучасними електронними пристроями стає все більш необхідним для ефективного навчання, обробки та отримання інформації.

Водночас, прослідковуючи тенденції розвитку інформаційної сфери та освітньої галузі, можна відзначити, що низка звичних для нас навичок і способів здобуття знань використовуватиметься все рідше. Наприклад, раніше вміння писати виступало однією з фундаментальних основ грамотності, оскільки велику частину інформації люди вимушені були передавати чи використовувати в рукописному вигляді. В освіченої людини цінувалися каліграфічні навички письма, оскільки розбирати погані почерки було незручно й важко.

Однак зараз уміння писати ручкою на папері стає все менш потрібним та неактуальним, тому що практично вся інформація зараз фіксується, передається та зберігається в електронному чи друкованому вигляді. Із розвитком комунікаційних засобів та широкої доступності принтерів такий стан речей є цілком закономірним. Можна стверджувати, що дана тенденція в освіті також буде зміцнюватися, тобто учні все більше використовуватимуть не традиційні ручки, а планшети, смартфони чи ноутбуки.

Так само, скоріше за все, питома вага годин, що відводяться для навчання школярів навичкам рахунку на папері чи в умі, буде неухильно знижуватися. Із насиченням населення мобільними

телефонами та смартфонами, які за секунди роблять підрахунки будь-якої складності, це стає непотрібним і втрачає сенс.

Ще один звичний для нас бік освіти й життя також зазнає незворотних змін. Донедавна люди більшість знань отримували через читання. Однак із розвитком нових технологій та засобів комунікації люди читають усе менше. Причому не лише паперових книг, а й електронних текстів. Читання все менше використовується як у навчанні, так і задля розваги.

І це відбувається не лише тому, що зараз дістали якісного розвитку та стали широко доступні й зручні нові ефективні альтернативні засоби отримання інформації: аудіо, відео, Інтернет. Справа дещо складніша. Для дітей змалку це було не стільки засобом навчання, скільки розвагою. Прилучаючись до процесу читання і поглинаючи спочатку казки, а згодом пригоди, детективи, романи, фантастику, дитина відкривала для себе новий великий світ і звикала отримувати інформацію саме цим шляхом.

Однак в останні десятиріччя ситуація кардинально змінилася. Із розвитком технологій, посиленням процесів глобалізації та появою нових форм відпочинку сфера дозвілля стала надзвичайно різноманітною та ефектною. Діти відразу отримують море легких і яскравих розваг: комп'ютерні ігри, маса дитячих передач та мультиків у телевізорі, аудіо- та відеоролики в смартфонах, величезні можливості спілкування завдяки новим комунікаційним пристроям. Далі йдуть фільми жахів, бойовики, еротика, які апелюють до найпростіших та найпримітивніших інстинктів людини і не потребують від споживача ніякої інтелектуальної чи культурної підготовки. На цьому тлі читання, звичайно, виглядає нудним і не може витримати суперництва з яскравими та ефектними конкурентами, тому підлітки хоча й уміють читати, однак смаку та звички до читання не виробляють. Не має сумніву, що ці моменти враховуватимуться в освітній сфері. Кількість, обсяг, складність підручників знижуватимуться. Натомість вага аудіо- та відео навчальних матеріалів буде збільшуватиметься.

Література:

1. Брунер Дж. Процесс обучения. Москва : АПН РСФСР, 1962. 82 с.
2. Дьюи Дж. Демократия и образование. Москва : Педагогика пресс, 2000. 382 с.
3. Иллич И. Освобождение от школ. Пропорциональность и современный мир. Москва : Просвещение, 2006. 160 с.
4. Ге Ф. История воспитания и образования. Москва : Тихомиров, 1912. 660 с.
5. Джурицкий А.Н. История педагогики и образования : в 2-х ч. ; 3-е изд., испр. и доп. Москва : Юрайт, 2019. 282 с.
6. Монро П. История педагогики / пер. с англ. Ч. И. Новое время ; 4-е изд. Москва ; Петроград : ГИЗ, 1923. 342 с.
7. Історія педагогіки / за ред. М.С. Гриценка. Київ : Вища школа, 1973. 448 с.
8. Пискунов А.И. История педагогики и образования от зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. Москва : Сфера, 2009. 496 с.
9. Корнетов Г.Б. Всемирная история педагогики : учебное пособие. Москва : Рос. откр. ун-т, 1994. 140 с.
10. Князев Е.А. История педагогики и образования : учебник и практикум для академического бакалавриата. Москва : Юрайт, 2019. 505 с.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.11>

УДК 94(477)«1920»

Сокирська Влада,
доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії,
міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін
Сумського державного педагогічного університету
імені А.С.Макаренка

ВІДНОСИНИ МІЖ РСФРР ТА УСРР В 1919–1929 РР.: ВІД СУВЕРЕНІТЕТУ ДО УНІТАРИЗМУ

У статті доведено, що заходи, спрямовані на політичне опанування Радянською Росією України, йшли поза площину правового оформлення державних стосунків Росії й України. У відносинах між РСФРР і УСРР у 1920-х роках спостерігалось поєднання тактики інкорпорації засобами силової експансії з підкресленим декларуванням незалежності України та прийняттям рішень, що перетворювали останню на автономію. Тому відносини між РСФРР і УСРР 1920-х роках – це результат складної взаємодії історичних, політичних, економічних, культурних, соціально-психологічних, географічних чинників, випадковостей, зовнішніх впливів та внутрішніх процесів.

Міждержавні відносини РСФРР і УСРР ґрунтувалися на більшовицькій доктрині, спільності ідеологічних та політичних завдань, однаково організованого і на спільних засадах побудованого державного устрою та соціально-економічного укладу. Незалежні радянські республіки формально мали статус самостійних держав у 1919 – початку 1920-х років, навіть були тісно пов'язані між собою. Роль центру відіграла Російська Федерація, навколо якої ґрунтувалися решта радянських республік. Прагнення до об'єднання зумовлювалося економічними зв'язками між ними, що склалися протягом тривалого часу, однаковою політичною структурою, а також ідеологічними завданнями унітаризму, централізму, тоталітаризму правлячої більшовицької партії.

З утворенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік змінилося правове становище республік із договірних на союзні. Відносини між республіками втратили характер міждержавних і формувалися як міжреспубліканські. У результаті проведення адміністративно-територіальних перетворень 1920-х років цілеспрямована уніфікаторська політика керівництва СРСР у 1920-ті роки у питанні визначення російсько-українського кордону призвела до того, що великі за площею та населені переважно українцями землі залишилися поза межами політичних кордонів України.

Ключові слова: РСФРР, УСРР, СРСР, російсько-українські відносини, федерація, унітаризм, російсько-український кордон.

Sokyrska Vlada. Relations between the RSFSR and the Ukrainian SSR in 1919–1929: from sovereignty to unitarism

In the course of the research it was established that measures aimed at political capture of Ukraine by Soviet Russia were beyond the legal framework of the state relations between Russia and Ukraine. In the 1920s the relations of the RSFSR with the Ukrainian SSR are characterized by the combination of incorporative tactics by means of power expansion with an emphasis on declarative Ukraine's independence and making decisions that transformed the latter into the autonomy. That is why the relations between the RSFSR and the Ukrainian SSR in the 1920s are the result of a complex interaction of historical, political, economic, cultural, social and psychological, geographic factors, accidents, external influences, and internal processes.

The interstate relations between the RSFSR and the Ukrainian SSR were based on the Bolshevik doctrine, common ideological and political tasks, the state system and the social and economic structure, organized within common basics. Independent soviet republics formally had the status of separate states in 1919 – the beginning of the 1920s even being tightly connected. The Russian Federation played the role of the centre, around which the rest of the soviet republics united. The desire for unification was determined by economic ties between them, which had been developing for a long period of time, the same political structure as well as the ideological tasks of Unitarianism, centralism, and totalitarianism of the ruling Bolshevik Party.

The interstate relations between the RSFSR and the Ukrainian SSR were based on the Bolshevik doctrine, common ideological and political tasks, the state system and the social and economic structure, organized within common basics. As a result of administrative and territorial transformations in the 1920s Ukraine lost large territories in the East. The purposeful policy of the Union SSR in the 1920s led to the fact that the large lands, mostly inhabited by Ukrainians, remained beyond the boundaries of Ukraine's political borders.

Key words: RSFSR, Ukrainian SSR, Union SSR, Russian-Ukrainian relations, federation, Unitarianism, Russian-Ukrainian border.

Нинішній стан російсько-українських відносин, як і в найближчій перспективі, є складником розпаду Російської імперії, що триває впродовж останніх ста років. Він має комплекс наслідків політичного, економічного, культурного та навіть ментального характеру. Сучасна Російська Федерація вважає себе правонаступницею колишніх імперій – Російської та Союзу РСР – і розглядає республіки, які набули самостійності в результаті розпаду СРСР, як сферу свого безпосереднього впливу. Незалежна Україна сприймається серед російського істеблішменту як держава із сумнівною історичною легітимністю, що «природно має належати до пріоритетних інтересів Кремля».

Ситуація, яка має місце сьогодні у російсько-українських відносинах, повинна застерегти український політикум та суспільство від можливості повторити помилки столітньої давнини. Крах Російської імперії засвідчив ліквідацію політичного інституту монархічної системи правління. На її уламках з'явилися незалежні державні утворення. Класична імперія відійшла в історію, а імперські тенденції збереглися в ідеології й теорії російської великодержавності. Критичне переосмислення історичного досвіду відносин між УСРР та РСФРР 1920-х років має наукове і прикладне значення. Тому **метою автора** є дослідження відносин між РСФРР і УСРР у 1919–1929 рр., встановлення факту їх міждержавного статусу, обставин і політичної мотивації унітаризму у взаєминах.

Маємо констатувати, що період 1919–1929 рр. став переломними у російсько-українських відносинах. Річ у тім, що з установами у січні 1919 р. влади Тимчасового робітничо-селянського уряду України розпочалося формування організаційно-політичних основ і принципів унітаризму, який трансформувався впродовж наступних років. Цей період у російсько-українських відносинах завершився у 1929 р. Це був сталінський «рік Великого перелому», що означив початок системної «соціалістичної реконструкції», яку ототожнюють із більшовицькою модернізацією. На цей рік припадає початок соціально-економічної реконструкції народного господарства, поява класичної командно-адміністративної системи в СРСР, посилення централізаторських тенденцій, утрата договірних зобов'язань між республіками, елементів формального суверенітету. [1, с. 5]. Україна, за визначенням М. Волобуєва, стала колонією у «народногосподарському комплексі» СРСР [2, с. 48].

Аналіз історіографії з проблеми дослідження взаємовідносини РСФРР та УСРР у 1919–1929 рр. дав змогу констатувати, що проблему в історіографії висвітлювали широко і суперечливо – від «вічної дружби» до «вічного антагонізму» (Б. Бабій [3], В. Галкін [4], Д. Златопольський [5], С. Якубовська [6], М. Шаповал [7], О. Медушевський [8], Т. Коржихіна [9], В. Чеботарьова [10]). Вагомий внесок у дослідження відносин між радянськими Україною та Росією належить сучасним українським історикам (С. Кульчицький [11], Г. Єфіменко [12], М. Дмитрієнко [13], В. Марочко [14], В. Сергійчук [15]).

Вивчення праць істориків, дослідження опублікованих та архівних документів доводить, що більшовицька доктрина радянського державного будівництва визначалася принципом політичної доцільності і трансформувалася відповідно до завдань, які ставила перед собою РКП(б). У вказаному хронологічному періоді російсько-українських відносин за допомогою суспільно-політичного та економічного критеріїв у російській радянській політиці щодо УСРР нам удалося виокремити шість етапів. Перший припадає на листопад 1917 р. – середину 1918 р. і характеризується початком формування цих відносин після розпаду Російської імперії. На цьому етапі відбувається розгортання Української національно-демократичної революції і прихід більшовиків до влади в Росії.

Другий етап припадає на кінець 1918 р. – середину 1919 р. Для нього характерним є спад національно-демократичної революції і розрізненість українських національних сил та агресія російських більшовицьких військ. На третьому етапі (1 червня 1919 р. – 28 грудня 1920 р.) було започатковано процес створення союзної держави під зверхністю РСФРР. Період із 28 грудня 1920 р. по липень 1923 р. відносимо до четвертого етапу. Тут відносини між республіками набули характеру військово-господарського, дипломатичного і політичного союзу. За п'ятого етапу (друга половина 1923–1925 рр.) відбулося конституційне оформлення СРСР, зміцнення однопартійної політичної системи, обмеження декларованого суверенітету союзних республік. Шостий етап (1926–1929 рр.) оцінюємо як етап стандартизації, боротьби з ухилами, уніфікації управління «народногосподарським комплексом», нівелювання суб'єктності УСРР.

Фактично політично-програмні формулювання більшовицьких лозунгів «права націй на самовизначення», «національно-культурна автономія» виявилися декларативними, теоретичною поступкою «націоналам». За період 1920-х років більшовики доктринально упорядкували російсько-імперський політично-економічний та адміністративно-територіальний комплекс, сприймали його як єдине ціле. За цей час було здійснено радянізацію (совєтизацію) територіального простору України. Особливо це відбувалося в умовах змагальності владних структур УНР та російсько-більшовицької адміністрації, що мало наслідком структурно-теоретичну і функціонально-інституційну окупацію, ідеологічну експансію й силову інкорпорацію українських земель. У результаті більшовицька агітаційно-пропагандистська

ідеологічна теза «триумфальное шествие советской власти» перетворилася на зайвий історичний доказ тактично-стратегічного втілення російської ідеології, зорієнтованої на поглинання територій під лозунгом епохи перших московських царів, – «собиране земель».

Формально у період 1919–1923 рр. радянська Україна мала державно-правовий статус суверенної республіки. Її структурно-функціональні ознаки – власний Наркомат закордонних справ, участь у міжнародних конвенціях, двосторонніх угодах, повпредства тощо – вказували на суб'єктність у міжнародних відносинах. Однак українська внутрішня і зовнішня політика обмежувалися монопартійною політично системою та відповідною номенклатурою, унітарним принципом монополії зовнішньої торгівлі. Інституційно-функціональний паралелізм у діях урядів УСРР та РСФРР 1920-х років (дублювання Конституції РСФРР 1918 р., ключових декретів) був не випадковістю. Він став закономірністю внаслідок поетапної унітарності політично-адміністративної системи влади в УСРР.

Воєнно-політичний союз радянських республік, оформлений декретом від 1 червня 1919 р., формально створював «міждержавне» об'єднання воєнних, політичних і економічних ресурсів самостійних національних республік (РСФРР, України, Білорусії, Латвії, Литви і Естонії). Однак він став практично першим кроком на шляху формування унітарної держави тоталітарного типу. Фактично набула чинності ідеологема «старшого брата»: захист радянських республік із боку Росії, поширення законодавства РСФРР, радянсько-російської грошової системи та так званого «загальнофедеративного бюджету». Водночас відбувалася «зачистка» тих українських політичних партій, які пропонували альтернативний проєкт функціонування радянської держави в Україні.

Об'єднавчий рух республік на шляху до унітарної держави виявився успішним ідеологічним і політичним проєктом більшовиків. Декрет всеросійського ЦВК «Про об'єднання радянських республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби зі світовим імперіалізмом» від 1 червня 1919 р. означав реалізацію більшовицької доктрини централізації системи управління, створення єдиної союзної держави під егідою РСФРР [16, ст. 264]. Воєнно-політичний союз уніфікував стратегічні галузі промисловості, транспорт, фінанси, керівництво якими зосереджувалося в руках московських «єдиних колегій». До складу ВЦВК і РНК РСФРР запросили представників радянських республік [1, с. 14].

У партійному і державному керівництві РСФРР приборчники «єдиної і неподільної Росії» скористалися «воєнно-політичним союзом», а загрозу інтервенції й контрреволюції використали для мотивації входження незалежних радянських республік до складу Радянської Росії на правах автономій. Доказом прискорення фактичного об'єднання республік є Постанова Всеукрревкому від 27 січня 1920 р. «Про об'єднання діяльності УСРР і РСФРР» [17, с. 2]. Не чекаючи остаточного оформлення взаємовідносин між республіками, нею скасовувалися усі нормативні акти уряду УСРР, що стосувалися діяльності ключових господарських і військових органів, та замінювалися відповідними нормативними актами уряду РСФРР. Декрети і постанови РНК РСФРР набирали чинності на всій території України з моменту їх опублікування і підлягали негайному виконанню. Відбувся своєрідний «аншлюс», який декларував суверенність України, а насправді позбавив її самостійності в управлінні стратегічними галузями економіки, навіть у її сільському господарстві, запровадивши систему розверстки і продрозверстки. Російськими більшовиками було продемонстровано віртуозну майстерність ідеологічної маніпуляції. Обіцянками скільки завгодно суверенітету насправді системно і послідовно здійснювалося насадження власного проєкту формування величезної за територією, але унітарної по своїй суті держави.

Договір між РСФРР і УСРР від 28 грудня 1920 р. уже встановлював два ключові принципи правових взаємовідносин між РСФРР і УСРР: незалежність і суверенність кожної зі сторін, що беруть участь у цьому договорі; спільність політичних і соціальних завдань та єдність інтересів у питаннях оборони й господарського будівництва. За цим договором РСФРР і УСРР, будучи суб'єктами міжнародних відносин, вступили у військово-господарський союз. Насправді ж відбулося банальне підпорядкування українських наркоматів фінансів, зовнішньої торгівлі, праці, військових і морських справ, транспорту, пошт і телеграфу, а також Вищої ради народного господарства російськими. Усі вони мали своїх представників в урядах республік. Однак управління цими наркоматами покладалося на Всеросійський ЦВК та Всеросійський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів [1, с. 15].

В історіографії міжреспубліканських відносин союзний договір 28 грудня 1920 р. постає етапним, проміжним. [14, с. 49]. Історично він став першим законодавчим актом двосторонніх міждержавних відносин, про що зазначено у преамбулі самого договору. Номінально обидві республіки були незалежними одна від одної, адже так звані федеративні зв'язки (наявність загальнофедеративного бюджету, спільні колегії наркоматів) мали умовно-інституційний статус. Класичної федерації, навіть попри заяви і політичні прагнення окремих більшовицьких лідерів, УСРР та РСФРР не створили. Договірні федерація формувалася на підставі договору між її суб'єктами у складі єдиної держави з конституційно виписаними повноваженнями, тому відносини між ними до січня 1924 р. мали виразні елементи

міждержавних (повпредства за кордоном, інститут обопільних представництв, двосторонні угоди, регламентовані торгово-економічні зв'язки, уряди).

Спочатку російських більшовиків влаштовувала декларативна федералізація, яка унеможливила фрагментацію самої ідеї великодержавності й територіальної цілісності колишніх національних окраїн. Політичні проекти унітарності (федералізація, конфедерація, національно-культурна автономія), які постійно обговорювали на Політбюро ЦК РКП(б), пленумах, засвідчили її незворотність, тактичний задум прихильників «єдиноцентризму» на шляху до створення унітарної держави тоталітарного типу. Партійна система з її монополізмом розвивалася саме за подібним сценарієм: гасло «диктатура пролетаріату» означало диктатуру партії, а остання породжувала диктатуру вождя.

До конституційного оформлення СРСР та інституційного статусу унітарної держави (1923–1924 рр.) відносини між РСФРР та УСРР зберігали формальні ознаки міждержавних. Їх подальша політична перспектива уніфікувалася союзним законодавством, нівелюванням виразної суб'єктності, придушенням будь-яких форм «республіканського сепаратизму», навіть «ухильництвом» у царині національно-культурного розвитку. Дискусії про «теорію двох культур», фабрикація національних ухилів («хвильовизм», «шумськизм», «волобуєвщина»), які розгорнулися в Україні у другій половині 1920-х років, на нашу думку, удар на випередження прояву реального сепаратизму. У галузі державного будівництва виникла проблема повноважень суб'єктів СРСР і національно-автономних республік РСФРР. На нараді 1926 р. у М. Калініна постала гостра дилема: або «підтягнути» суб'єкти федерації радянської Росії до статусу УСРР (республіканського), або ж «опустити» її до рівня автономії РСФРР [1, с. 15].

Окрім того, проголошуючи право націй на самовизначення, більшовики формально обходили й проблеми кордонів, дотримуючись ідеї неподільності території колишньої імперії. Уперше питання про територіальне розмежування між радянськими республіками постало на міжвідомчій нараді при економічно-правовому відділі НКВС РСФРР 25 лютого 1919 р. Досягнуті угоди стали основою затвердженого 25 лютого 1919 р. «Договору про кордони з РСФРР» [12, с. 136]. Згідно із цим договором, чотири північні повіти Чернігівської губернії передали до новоутвореної Гомельської губернії РСФРР. Для відбудови економіки та якнайшвидшого вирішення паливно-енергетичної проблеми на початку 1920 р. вирішили створити Донецьку губернію. До утвореної ще на початку 1919 р. Донецької губернії у складі Бахмутського і Словоносербського (Луганського) повітів долучили частину Облаеті Війська Донського та низку сільськогосподарських районів. Оскільки більшість населення новоствореної губернії за своїм етнічним складом була українською, її територія була передана до складу УСРР [15, с. 386]. Економічна доцільність виявилася домінантною, незважаючи на україномовну більшість районів Луганщини, російськомовних на Дону, але ці території вирішили передати у підпорядкування Раднаркому УСРР.

Під час міждержавного розмежування за основу бралися межі територіально-адміністративних одиниць царської Росії, які не узгоджувалися з національними принципами. Територіальне розмежування між радянськими республіками, здійснене за вказівкою Кремля у 1920-х роках, сьогодні довело, що утворені тоді нові кордони значною мірою не відповідали етнічним. Поза межами УСРР залишилися райони компактного проживання українців на Гомельщині, Брянщині, Курщині, Воронежчині, а також на Дону та Північному Кавказі. Фактично визнавалися державними адміністративні кордони українських земель, що входили до Російської імперії у складі дев'яти губерній [1, с. 16].

Визначення території та кордонів України у межах декларованої федерації було питанням внутрішнім і не обов'язковим для термінового розв'язання. Однак міжреспубліканські двосторонні угоди зобов'язували створення адміністративно-територіальних комісій у РСФРР і УСРР. У січні 1920 р. при Президії ЦВК РСФРР було створено Адміністративну комісію ВЦВК і Держплану РСФРР, а з квітня 1920 р. при Народному комісаріаті внутрішніх справ УСРР почала діяти Адміністративно-територіальна комісія [1, с. 16].

З утворенням СРСР питання про кордони знову набуло актуальності. Національний склад населення за територіального розмежування попередніх років урахувався лише на губернському рівні. Проект з регулювання зовнішніх кордонів УСРР і РСФРР, що висувався Україною, включав три основних моменти: етнографічний, економічний та географічний. Мотивами слугували необхідність вирівнювання існуючої лінії українсько-російського кордону і більш зручної організації адміністративного управління, а також однорідність національного складу прилеглих частин території РСФРР до УСРР і економічного тяжіння.

Установленню чітких меж між УСРР і сусідніми республіками сприяла Центральна адміністративно-територіальна комісія, створена у листопаді 1922 р. при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті. Дискусійним стало питання про неспівпадіння етнографічних кордонів України з кордонами дев'яти губерній УСРР, заселених переважно українцями. Намагання радянської влади продемонструвати міжнародній спільноті справедливе вирішення національного питання, масові клопотання

населення, постанови пленумів повітових виконавчих комітетів про включення їх до складу УСРР, коренізація у поєднанні з адміністративно-територіальною реформою поставили на порядок денний питання про корегування міжреспубліканських кордонів. Політика коренізації відіграла роль катализатора у питанні приєднання до УСРР Кубані, Чорноморщини, Південної Курщини, Південної Воронежчини, Західної Донщини з переважаючим українським населенням, яке зазнавало русифікації [1, с. 16].

Для практичного врегулювання кордону 11 квітня 1924 р. Постановою Президії ЦВК СРСР була створена спеціальна Союзна комісія з урегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР на чолі з головою ЦВК Білоруської СРР О. Черв'яковим. У результаті проведеної роботи поза межами УСРР залишилося понад 2 млн українців, що компактно мешкали на землях Курської, Воронежської губерній та Північно-Кавказького краю РСФРР. Постановою ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. «Про врегулювання кордонів УСРР з РСФРР і БСРР» за підписом Голови ЦВК СРСР М. Калініна до складу Північно-Кавказького краю РСФРР відійшло вісім районів Шахтинської округи з м. Шахти і шість районів Таганрозької округи з м. Таганрог [13, с. 393]. На цій території знаходилося майно всеукраїнського значення: шахти, заводи, радгоспи, дослідна станція Наркомзему тощо.

Ознаки економічного характеру (сільське господарство, промисловість тощо) підтверджували доцільність установаження державного кордону між УСРР і РСФРР по межі розселення українців. У результаті адміністративно-територіальних перетворень 1920-х років, непоступливості РСФРР Україна втратила великі території на Сході. Цілеспрямована політика керівництва СРСР 1920-х років призвела до того, що великі за площею, населені переважно українцями землі залишилися поза межами політичних кордонів України [1, с. 16].

Отже, започаткований у роки російської революції принцип унітаризму за формою «єдиноцентризму» поступово і системно реалізовувався впродовж 1920-х років. Усе, що приховувалося під титулом «союзний», функціонально означало «загальноросійський». Партійно-радянську номенклатуру в Україні призначала Москва, а загальносоюзні наркомати перебрали на себе функції колишніх «федеральних» об'єднаних наркоматів, позбавили самодіяльності республіканську управлінську вертикаль.

Геополітична стратегія радянської влади ґрунтувалася на прагненні звести до мінімуму територію Української СРР, максимально уніфікувати чисельність її населення, яке етнічно належало або тяжіло до України. Залежність УСРР від московського центру не дала їй змоги встановити свої кордони згідно з розселенням українців. Існувала колосальна різниця між теоретичним проголошенням національної політики та її практичним утіленням.

Література:

1. Сокирська В.В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політико-економічний та адміністративно-територіальний дискурс : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02. Тернопіль, 2018. 44 с.
2. Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Більшовик України*. 1928. № 2. С. 46–73.
3. Бабій Б. Союз РСР і роль України в його утворенні. Київ, 1972. 255 с.
4. Галкин В. Возникновение и развитие социалистических наций в СССР. Москва : Госполитиздат, 1952. 112 с.
5. Златопольский Д. СССР – федеративное государство. Москва : МГУ, 1967. 334 с.
6. Якубовская С.И. Строительство Союзного Советского социалистического государства в 1922–1925 гг. Москва : Академия наук СССР, 1960. 402 с.
7. Шаповал М. Большевизм і Україна. Прага : Вільна спілка, 1926. 62 с.
8. Медушевский А.Н. Перестройка и причины крушения СССР с позиций аналитической истории. *Российская история*. 2011. № 6. С. 3–30.
9. Коржихина Т.П. Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г. Москва : РГГУ, 1994. 418 с.
10. Чебогарева В.Г. Национальная политика Российской Федерации. 1925–1938 гг. Москва : Московский дом национальностей, 2008. 832 с.
11. Кульчицький С. Утворення СРСР: нові погляди. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 15/2006–2007. С. 684–699.
12. Єфіменко Г. Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917–1920). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2011. Вип. 20. С. 135–176.
13. Дмитрієнко М.Д. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. *Український історичний журнал*. 2004. № 1. С. 43–52.
14. Марочко В. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920–1930-х років: історико-теоретичний аспект. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. № 8. С. 43–51.
15. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Київ : ПП Сергійчук М.І., 2008. 560 с.
16. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. 1919. Ст. 264.
17. Известия Всеукраїнського. 30 января 1920 г. Ч. 35.

ПОЛІТОЛОГІЯ

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.12>

UDC 327-027.21

Abdullaeva Fatima Namik,

*PhD Candidate at the Department of International Relations
Baku State University*

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE EPICENTER OF GEOPOLITICAL STRUGGLE IN THE SOUTH CAUCASUS

Thanks to its oil and gas reserves, the Caspian basin has been included in the geopolitical interests of more than 30 states in the region and the world. It is no coincidence that the leaders of the Caspian states regard the hydrocarbon resources of the Caspian as an instrument of the well-being of their countries, and also as a guarantor of stability and independence in the region. At the same time, the Caspian states (apart from Russia) are striving to join the ranks of equal subjects of international law, putting an end to their political and economic dependence on Russia in connection with the oil factor. Famous political changes that took place in the 90s XX century, led to the creation of three republics (Azerbaijan, Georgia and Armenia), which took different directions in the implementation of foreign policy. The region has become an arena for the struggle of large countries for Caspian oil and geopolitical rivalry. The main participants in this struggle were Russia, the United States, Turkey and Iran. After the collapse of the USSR, Russia fought to restore the lost positions and, together with Iran, to prevent Western countries from accessing Azerbaijan's oil. Meanwhile, the United States joined the struggle for the use of the region's energy reserves, the weakening of Russia's positions here, the isolation of Iran, and also through the strategic partner of Azerbaijan – Turkey, to establish its influence in the South Caucasus. In one of the strategically important regions of the world, the struggle for oil and geopolitical influence between the great powers of the South Caucasus began, which gradually grew into a powerful information war. Currently, the United States, Russia, Turkey and Iran play a key role in the information war in the South Caucasus, although the number of its participants is much larger. It was during this struggle for resources that the Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh became an instrument of influence on Azerbaijan in the hands of the opposing sides. However, as a result of the 44-day war, Azerbaijan ended its 30-year occupation and created a new geopolitical situation in the South Caucasus.

Key words: *South Caucasus, Azerbaijan, information war, geopolitical competition, Caspian oil, Nagorno-Karabakh, Russia, USA, regional projects, foreign press, energy security, 44-day Karabakh war.*

Абдуллаєва Фатіма Намік. Азербайджанська Республіка в епіцентрі геополітичної боротьби на Південному Кавказі

Завдяки своїм запасам нафти й газу Каспійський басейн перебував у колі геополітичних інтересів понад 30 держав регіону та світу. Не випадково лідери прикаспійських держав розглядають вуглеводневі ресурси Каспію як інструмент благополуччя своїх країн, а також як гарант стабільності й незалежності в регіоні. Водночас прикаспійські держави (окрім Росії) прагнуть поповнити ряди рівноправних суб'єктів міжнародного права, поклавши край своїй політичній та економічній залежності від Росії у зв'язку з нафтовим фактором. Відомі політичні зміни, що відбулися в 90-х рр. XX ст., привели до створення трьох республік (Азербайджану, Грузії та Вірменії), які взяли різні напрями в реалізації зовнішньої політики. Регіон перетворився на арену боротьби великих держав за каспійську нафту та характеризується геополітичним суперництвом. Головними учасниками цієї боротьби стали Росія, США, Туреччина та Іран. Після розпаду СРСР Росія вела боротьбу за відновлення втрачених позицій і спільно з Іраном – за недопущення країн Заходу до нафти Азербайджану. Тим часом США приєдналися до боротьби за використання енергетичних запасів регіону, спрямованої на ослаблення в ньому позицій Росії, ізоляцію Ірану та встановлення за допомогою стратегічного партнера Азербайджану – Туреччини – свого впливу на Південному Кавказі. В одному зі стратегічно важливих регіонів світу почалася боротьба за нафту та геополітичний вплив між великими державами Південного Кавказу, яка поступово переросла в потужну інформаційну війну. Сьогодні США, Росія, Туреччина та Іран відіграють ключову роль в інформаційній війні на Південному Кавказі, хоча кількість її учасників набагато більша. Саме в ході цієї боротьби за ресурси вірмено-азербайджанський конфлікт через Нагірний Карабах опинився в руках протидіючих сторін як інструмент впливу на Азербайджан. Однак у результаті 44-денної війни Азербайджан припинив 30-річну окупацію та створив нову геополітичну ситуацію на Південному Кавказі.

Ключові слова: *Південний Кавказ, Азербайджан, інформаційна війна, геополітична конкуренція, каспійська нафта, Нагорний Карабах, Росія, США, регіональні проекти, зарубіжна преса, енергетична безпека, 44-денна Карабахська війна.*

Introduction. Azerbaijan's role in the system of modern international relations is played by two important factors: oil and geopolitical position. Since the second half of the twentieth century, the struggle for both of these factors entered a new phase, as a result of which a number of innovations appeared in international relations. Among them, information warfare has become of great importance. Speaking about the peculiarities and limitations of the international struggle for oil, Rauf Garadagh, one of the Turkish authors, wrote that "oil is a raw material that has a huge impact on all aspects of human life <...> The controversy around it confirms the idea of the great influence of oil. The two largest oil companies in the world are still in a big and very serious struggle. This is a struggle between the giant trust Standard Oil Company, founded by the American billionaire John Rockefeller, and the Anglo-Dutch Royal Dutch-Shell Group and Russia" [1, p. 3].

Preconditions for the formation of modern regional political processes. The global changes that took place in Eurasia at the end of the twentieth century did not go unnoticed in the Caspian region, and the three republics of the region – Azerbaijan, Georgia and Armenia – declared their independence and joined the world community. *The New York Times* noted that "it is worth killing for Azerbaijani oil. Azerbaijan's three oil fields in the Caspian Sea are among the last undiscovered oil reserves in the world. An alternative to the Persian Gulf can be considered four billion barrels of oil reserves" [2, p. 139].

The geopolitical interests of both Azerbaijan and the major Western powers are determined by income from the sale of Caspian oil [3, p. 133].

That is, now the Caspian region has become a "testing ground" for world spheres of influence in the struggle for oil. As you know, this region connects Europe and Asia, including the Middle, and the Caucasus, while a road passes through it to China, India, the Middle East, and Azerbaijan has already become, one might say, the logistics center of the world. 33 developed countries today are on the difficult Great Silk Road (East-West and North-South), passing through this region, and each of them has a certain political concept and campaigns in relation to this path. Already in the first half of the twentieth century, the interest of large geopolitical players in the Caspian region was due to certain strategic and economic factors. British Foreign Minister Balfour once said that "the only thing that interests us in the Caucasus is the railway along which Baku oil goes to Batumi" [4, p. 43].

According to modern Western and Russian political science, the geopolitical rivalry around the South Caucasus associated with the hydrocarbon resources of the Caspian Sea is primarily covered by the media: newspapers and magazines, news agencies, television and the Internet. After the well-known political changes of the 1990s, the events and processes around the Caspian basin, which is considered the "fifth energy reservoir" in the world, have been and remain associated with the struggle for oil. Under the influence of the concept of "oil and communications" of the national leader Heydar Aliyev, the world began to realize the importance of oil Baku, and on this basis the region became a field of geopolitical competition and information warfare. Note that, according to experts, the Caspian basin has more than 200 billion tons of hydrocarbon reserves, so the basin is included in the list of the world's largest energy sources. Azerbaijan accounts for about 5 billion tons of these reserves and 5–6 trillion cubic meters of gas, and the struggle to seize such enormous wealth has been going on for decades. This indicator, which accounts for about 4–5% of the world's energy resources, is of great importance both at the global and national levels and has a particular impact on Azerbaijan's position among the world powers [5, p. 6].

Over time, as the statistics of oil field development were updated, the circle of players interested in Caspian oil expanded, and new "oil players" began to appear. Dozens of multinational companies from all over the world have joined the ranks after the signing of the "Contract of the Century". Despite the fact that enough time has passed since the signing of the oil contracts, interest in this issue remains relevant. So, in the news feed *Earth Times* from 07.01.2008 under the heading "Turkey and Syria want to cooperate in the oil sector" there was a commentary on the decision of the oil companies of the two countries to cooperate, that is, to create a joint company for the extraction and exploration of oil. The parties discussed the establishment of joint cooperation on the import of oil and gas from Azerbaijan and Iran through the Turkish oil company, as well as the possibility of connecting Syria to the Turkish gas network. The report assesses the opinions of experts on the oil and gas reserves of the Caspian Sea, touches on the participation of companies from Turkey and other countries in energy production, and also draws attention to the activation of "new oil players" in this work [6].

The term "information war" appeared in the mid-1970s, when the confrontation between the United States and the USSR, between socialism and capitalist systems, escalated again. The term was first coined by the American physicist Thomas Ron. He argued that the weakest point of all the armies of the world was information. The author compared the "information war" with a "double-edged sword" and argued that it can be used to justify and protect something, and also be used as a weapon of attack [7, p. 3].

In the 05.02.2008 issue of *Media Newswire of the United States*, information was provided on the book by Professor Ion Ratiu “The Spirit of Freedom: A History of the Caucasus” (Oxford University Press, 2008). The book examines the origins of conflicts in the South Caucasus, highlights issues related to the Caspian oil of Azerbaijan and its impact on the world market. The author objectively analyzes information on the distribution of Baku oil, the impact of this raw material on competition in the region, on the means of oil export and oil pipelines, and also gives a comprehensive analysis of Azerbaijan’s successful oil and communication policy based on the balance sheet policy in general [8].

Immediately after the collapse of the USSR, in the process of the transformation of the South Caucasus into a center of competition for various transnational companies and states, Russia, Turkey, the USA, Iran, EU member states and other sovereigns entered the arena of competition in the struggle “who will win”. As a result of the creation of an independent Azerbaijan state, as well as independent Kazakhstan and Turkmenistan, these countries and Russia and Iran became the five Caspian states. Such a change in the geopolitical situation forced the United States to reconsider its geopolitical line in this direction, which was especially evident in August 1997, when three oil agreements were signed between Azerbaijan and the United States. Thus, the United States also included this region in the zone of its vital interests [9, p. 7]. Z. Brzezinski gave an objective assessment of the transformation in the late XX – early XXI centuries of Azerbaijan as the central state of the Caspian region into an arena of competition for major powers and one of the most important geostrategic centers of world politics. Thanks to its rich energy resources, it began to play a key role in the geopolitical processes of the region and the world. “This is a bottle cap that stores the wealth of the Caspian Sea and Central Asia” [10, p. 62]. It was noted that “if Azerbaijan is completely under Moscow’s control, then the independence of the Central Asian states can be considered practically meaningless. If the independence of Azerbaijan is annulled, its significant oil reserves may be under the control of Russia” [10, p. 62]. The region as a whole will fall under the sphere of influence of Russia.

It should be noted that in modern political science, the events around the South Caucasus, the conflict of geopolitical interests and the game around the production and export of hydrocarbon resources in the region are analyzed very seriously, justified by outputs and proved by various development scenarios. Demonstrating the position of the United States in the region, the American politician P. Goble emphasized the importance of Azerbaijan in the South Caucasus region, noting that “Azerbaijan is not a bridge between the West and Central Asia, but a serious barrier between the resource-rich East and Russia” [11, p. 82]. That is why the leading Western media are carefully analyzing issues related to Azerbaijan, especially trying to freeze the Nagorno-Karabakh conflict in order to de facto consolidate the consequences of the aggressive policy of Armenia.

The growing interest of Western countries and transnational oil companies in Azerbaijan in national and foreign media since the first years of independence was primarily due to the role that the region’s energy resources will play in the energy supply of Europe. In this sense, the European policy of diversifying energy sources was in the interests of Azerbaijan. V. Guluzade, one of the Azerbaijani authors who approached the problem from this point of view, said in an interview that “the participation of the world’s largest powers in the economic projects of our region will create stability here, because their interests in the Caspian oil will not allow destabilization”. We can supply oil to Armenia, but they must leave our lands. Armenia is the second largest recipient of US aid after Israel. The settlement of the Nagorno-Karabakh conflict largely depends on the nature of the struggle for oil and the influence of the Armenian lobby in the United States [12].

National leader Heydar Aliyev proved the need to use oil, the national heritage of Azerbaijan, not only for economic, but also for political purposes, and expanded the activities of our national diplomacy in this direction. The main goal here was to achieve a solution to the Nagorno-Karabakh conflict in favor of Azerbaijan. In an interview with national and foreign media, H. Aliyev has repeatedly stated that political chaos and instability in Azerbaijan are a direct result of the inability to pursue a correct policy towards Caspian oil [13, p. 5]. As a result, the leaders of Western countries with great interests in Azerbaijan, including the United States and Great Britain, made a number of statements on Nagorno-Karabakh, condemning the aggression of Armenia. Western countries, which openly opposed Armenia in the Nagorno-Karabakh conflict, indicated that they want to continue negotiations with the new government of Azerbaijan on an oil agreement [14, p. 28].

As you know, as a result of long diplomatic and political negotiations, the first oil “Contract of the Century” was signed on September 20, 1994 in Baku on the Azeri, Guneshli and Chirag fields of the Caspian Sea. The analysis shows that in fact there was an information war to prevent the signing of the agreement. Russia, the United States and France, especially the Armenian lobby in these countries, tried to prevent the signing of the agreement by spreading rumors that the reserves in the Caspian Sea are many times smaller, that is, insignificant. After signing the agreement on September 20, BP President John Brown said: “Today the eyes of the whole world are riveted on Baku, because this agreement is a symbol of a new stage, new international

relations <...> Today we are one of the largest projects of the new century, we are laying its foundation. In particular, this will help change the form and content of business relations in the field of energy supply and, in general, ensure the long-term development of the Azerbaijani people" [15, p. 35]. The "Contract of the Century" has become a constant focus of attention of domestic and foreign media. Shortly after the agreement was signed, the British newspaper *The Independent* reported that Azerbaijan had divided its oil among several foreign companies to maintain the geopolitical balance in the region. The American side called it "a great turning point in the region", "an important moment in modern history" [16, p. 17]. It should be noted that the media of different countries assessed the importance of Caspian oil based on the interests of the state they represent, and there were media that considered the signing of the oil agreement contrary to international law and called for a boycott [17].

The signing of the "Agreement of the Century" meant not only the lifting of the information blockade around Caspian oil, but also the lifting of the blockade at all levels around Azerbaijan as a whole. It is no coincidence that in 1996–1997 several more oil agreements were signed. Russia, Iran and Turkmenistan disagree on the issue of determining the legal status of the Caspian Sea and how to deliver primary oil to the world market [18]. In the current situation, the national press is sensitive to the "games" around the Caspian oil and gives a detailed analysis of the dividends that oil contracts will bring to Azerbaijan.

Russian media coverage of the region's geopolitical and geo-economic situation underscores the importance of the region for Russia and other countries. The Republic of Azerbaijan, through which dozens of land and air routes pass, actually became the center of the region. This was recognized by both Western and Russian politicians, and the importance of the South Caucasus for Russia's national security was emphasized. One of the Russian researchers K. Hajiyev wrote that "Azerbaijan plays a central role in the Caspian Sea – Caucasus region. Azerbaijan is both strategically advantageous, and its main advantage is Caspian oil" [4, p. 410].

«Российская газета», «Российские вести», «Советская Россия», «Русский вестник», «Независимое военное обозрение», «Аргументы и факты», «Аргументы недели», «Коммерсантъ» and others waged a real information war with Azerbaijan from for the export routes of Caspian oil and the legal status of the sea, and it soon became clear that most of the biased media coverage were Armenian lobbyists or funded by Armenia. Armenian media, Russian and Arab media tried to convince Western oil companies that there is no oil potential in Azerbaijan, and sought to prove the inefficiency of the Baku-Ceyhan export pipeline, which was built on September 18, 2002. In those days, the Arab news agency MENA reported that 60 anti-BTC NGOs had approached the United States for funding, including the Friends of the Earth NGO, which was particularly active. The Armenian population of Javakheti in Georgia threatened to blow up the pipeline if it was built [19].

Influential Western media have combined the security of Caspian oil and the security of the South Caucasus in an attempt to create a fear syndrome, noting that the pipeline is under the threat of terrorism. In an analysis published on November 8, 2007, *Reuters* reported that Western embassies in the region would be targeted by terrorists. The report notes that Azerbaijan is of great importance to the West as an oil exporter, but the religious and secular situation here was presented as a potential threat. Zeyno Baran of the Hudson Institute, which studies Islamic radicalism in the region, said any terrorist attacks that can be prevented today could occur in the future and result in serious tragedies in the region. The author explained that he meant: "oil and gas pipelines in Azerbaijan are very well protected by the state, but they are in danger" [20].

Recognizing Azerbaijan's successes and prospects as a transit country, the influential US Intelligence and Analysis Center *Stratfor* emphasized the importance of oil and geopolitics, Russian-Western cooperation and said that if Russia joins the BTC, the pipeline will work at full capacity. The state can earn at least \$ 9 million a day. The center noted that once Russia was against the idea of building a pipeline, but now it makes no sense, the pipeline has been launched, and Russia can take advantage of it. Analysts believe that this option could be much cheaper for Russia, because transporting 250 000 barrels of oil a day promises great economic benefits. Russia should change the direction of the Baku-Novorossiysk pipeline and transport oil to the West via Azerbaijan, since there is no alternative to the Azerbaijan-owned pipelines [21].

A successful policy towards Azerbaijani oil has led to the emergence of new players in the geopolitical arena of the South Caucasus, and Turkey has worked especially hard in this direction. Thus, in the issue of the "Zaman" newspaper dated 14.12.2007, a report on the visit of Turkish President A. Gul to Kazakhstan was published. At a press conference in Astana, President Nazarbayev answered a question about the prospects for transporting Kazakh oil through the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline: "According to our estimates, Azerbaijani oil will not be enough for the BTC pipeline. Without Kazakh oil, this pipeline will be empty. We now have pipelines to China and Russia. We have also started building ports on the Caspian Sea. As soon as the work is completed, Kazakhstani oil will be transported by tankers via the BTC pipeline" [22]. The arrival of China in the South Caucasus as a geopolitical player was in Turkey's interests. China was seen as a strong adversary

to Russia. On the other hand, if the statement that Caspian oil would not fill the BTC were real, Western companies would not be interested in its implementation. Turkey tried to attract China to the region as an active player after the implementation of the BTC, which would make Turkey's position more stable in relation to Russia and the West.

The influential American newspaper *The Wall Street Journal*, referring to the geopolitical situation in the Caspian basin, stated that competition for energy resources makes it impossible to transport Turkmen gas to Europe. It seems that Russia and Iran will not allow the transportation of Turkmen gas through the Caspian Sea to Azerbaijan, and from there to Europe through Russia, and uncertainty about the legal status of the Caspian Sea will be used as a good reason. On the other hand, the West was concerned about the resumption of the dispute between Turkmenistan and Azerbaijan over the fields in the Caspian Sea and the inability of the parties to compromise, although the United States and Europe supported Azerbaijan. The newspaper explains Turkmenistan's 25-year gas contract with Russia and the construction of a new pipeline to China by geopolitical competition, which has made the idea of a Trans-Caspian gas pipeline vague and unrealistic [23]. It is no coincidence that the *Nabucco* project could not be implemented in the course of this struggle, but the support of the West made it possible to implement the TANAP-TAP project, which replaces it.

Although Western and Russian media gave priority to the struggle for control over the energy resources of the Caspian, the issue of geopolitical dominance in the region was directly related to the Nagorno-Karabakh conflict. Despite the efforts of Western diplomacy, it was not possible to force Russia to retreat on this issue. Having political superiority in the region, the Russian elite could not block economic projects, was forced to lag behind in commercial matters and thus worked into the hands of Azerbaijan. After the discovery of BTC, Robb Sobhani, a professor at Georgetown University in the United States, wrote an interesting article in the *Washington Times*. According to the author, BTC is of great importance not only economically, but also politically and diplomatically, and "in order to maintain this strategic advantage, necessary for energy security, Washington should consider some initiatives. In particular, the settlement of the Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh should be a priority for American diplomacy" [24]. It is clear that both Russia and the West have turned the Nagorno-Karabakh conflict into an instrument of geopolitical struggle in the region.

Conclusions. As the projects on the transit of energy carriers through the South Caucasus were implemented, materials about Azerbaijan created an interesting mosaic in almost all world media. Kamal Eyvazli, one of our compatriots living in England, told an Azerbaijani journalist: "I think there are two factors that make independent Azerbaijan so popular in Europe: oil and politics. National leader Heydar Aliyev laid the foundation for influential politics. The European and American press, speaking about Azerbaijan, also pays more attention to these two factors" [25]. It should be added that the current President Ilham Aliyev is successfully continuing Heydar Aliyev's oil diplomacy. It was thanks to the power of oil that Azerbaijan defeated Armenia and its allies in the diplomatic and political struggle, creating a new geopolitical situation in the South Caucasus, clearing Nagorno-Karabakh of Armenian bandits as a result of a "lightning-fast" 44-day war in September – October 2020 [26].

References:

1. Карадаг Рауф. Нефтяной шквал. Баку, 2009.
2. Баширли А.А. В пределах свободной печати. Баку, 2007.
3. Айтатов М. Что ждет тебя, Каспий?. *Центральная Азия и Кавказ*. 1999. № 1(2).
4. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. Москва : Международные отношения, 2001. 463 с.
5. Нефть и бедность. Информационно-ресурсный центр нефтяной промышленности Азербайджана при Защищенной гуманитарной организации. Баку, 2006.
6. Турция и Сирия хотят сотрудничать в нефтяной сфере. URL: <http://www.earthtimes.org/articles/show/168346.html>.
7. Ткаченко С.В. Информационная война против России. Санкт-Петербург : Питер, 2011. 224 с.
8. Ратиу И. Дух свободы: история Кавказа. URL: http://media-newswire.com/release_1060244.html.
9. Кавтарадзе С.Д. Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве : монография. Москва : Экзамен, 2005. 224 с.
10. Бжезинский З. Великая шахматная доска: главенство Америки и его геостратегические императивы. Москва : Международные отношения, 1999. 256 с.
11. Гусейнова Г. Азербайджан в системе евроинтеграционных процессов. Баку, 1998.
12. Казы В. Интервью с Вафой Гулузаде. 5 августа 2012 г. URL: <https://vahidqazi.com/>.
13. Аббаслы Р. Западные СМИ анализируют трубопровод Баку – Джейхан. *Азербайджан*. 2000. 23 ноября. С. 5.
14. Ахмедов М. Азербайджан: новая нефтяная эра и международная политика. Баку, 1997.
15. Азербайджан. *Нападение*. Октябрь-94, март-95. Баку, 1995.
16. Что о нас пишут в зарубежной прессе. *Юридический вестник*. 1997. № 22(40). С. 17.

17. Иран заявил, что подписание нефтяного соглашения противоречит международному праву. *Айна*. 1994. 8 августа.
18. Транспортировка каспийской нефти в Черное море – иллюзия. *Независимая газета*. 1997. 18 июня.
19. Накал информационной войны вокруг нефтепровода Баку – Тбилиси – Джейхан не спадает. *Коммерсант*. 2002. 23 сентября.
20. ANALYSIS-Azerbaijan plot shows radicals' threat has teeth. URL: <http://www.reuters.com/>.
21. Сильная экономика – основа социального благополучия, стабильности и мира в обществе. URL: <http://www.azerbaijan-news.az/>.
22. Байрамов В. Казахстанская нефть также будет транспортироваться по основному экспортному трубопроводу Баку – Тбилиси – Джейхан. *Народная газета*. 2006. 24 июня ; Кенгерли Г. Завершился следующий этап переговоров (в связи с созданием транспортного коридора Актау-Баку в Алматы в рамках переговоров по подготовке межправительственного соглашения о присоединении Казахстана к проекту Баку – Тбилиси – Джейхан). *Азербайджан*. 2003. 12 марта ; План Казахстана по присоединению к ВТС. URL: <http://www.zaman.com.tr/haber.do?HaberNo=624841>.
23. Дорога туркменскому газу в Европу закрыта. *Заман*. 2009. 20 августа.
24. Рзали Р. Превращение Азербайджана в передовое государство в регионе на страницах влиятельных американских и европейских газет. *Азербайджан*. 2006. 17 сентября.
25. Западная пресса считает нефтяную стратегию Азербайджана эффективной для всего мира. *Народная газета*. 2008. 20 ноября.
26. Мамедов К.Х. Тридцать лет оккупации и 44 дня войны. URL: <http://newtimes.az>.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.13>

УДК 323.27: 316.4

Перфілієва Анастасія,

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри права, політології та міжнародних відносин

Університету імені Альфреда Нобеля

КОНЦЕПЦІЯ ТУРБУЛЕНТНОСТІ В ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

У статті представлено спробу узагальнити шлях термінологічної концептуалізації проблеми кризової нестійкості суспільного розвитку у політичній науці. Здійснено спробу порівняння понять «криза», «ризик», «хаос», «турбулентність». Установлено, що початкове використання у суспільних науках поняття «турбулентність» мало яскравий метафоричний характер, який деінде залишається й понині. Проте нині очевидно є потреба у відході від метафоричності поняття і концептуалізації його змісту відповідно до сутнісних ознак соціально-політичного середовища і завдань, що постали перед політичною наукою. Поняття «турбулентність» є ширшим за замістом і включає у себе феномени ризиків, небезпек, загроз. Нині найбільшу частку концепцій турбулентності присвячено світовому або міжнародному виміру політичної дійсності, проте навіть вони вирізняються різноманітністю та суперечливістю. Під час інтерпретації турбулентності відбувається зміщення концептів «турбулентність», «криза», «хаос», «небезпека», «ризик», «загроза». Тож актуальним завданням сучасної політичної науки є виявлення концептуального змісту категорії «турбулентність» із позицій можливості її використання в апараті сучасної політичної науки для дослідження процесів, які відбуваються на різних рівнях соціально-політичної реальності. Концепція турбулентності дає змогу розглядати дестабілізацію в політичній системі у більш ціннісно нейтральному світлі, зосереджуючись передусім на динаміці, на змінах. За допомогою концепції турбулентності можливим стає аналітичне дослідження рушійних сил змін у політичних системах, тож теоретичне осмислення турбулентності стає очевидним здобутком сучасної політичної науки, оскільки дає змогу вдосконалити понятійно-категоріальний апарат та інструментарій дослідження політичної динаміки. Подальша концептуалізація категорії «турбулентність» сприятиме, відповідно до сучасного рівня розвитку наукового знання, інтерпретації динаміки і процесуальності явищ соціально-політичної реальності на всіх рівнях (локальному, національному, регіональному, глобальному, міжнародному).

Ключові слова: турбулентність, криза, хаос, нелінійний підхід, невизначеність, політична динаміка, процесуальність.

Perfileva Anastasiia. The concept of turbulence in political science

The article presents an attempt to generalize the way of terminological conceptualization of the problem of crisis instability of social development in political science. An attempt is made to compare the concepts of “crisis” – “risk” – “chaos” – “turbulence”. It is established that the initial use of the concept of “turbulence” in the social sciences had a vivid metaphorical character, which remains elsewhere to this day. However, now there is obviously a need to move away from the metaphorical nature of the concept and conceptualize its content in accordance with the essential features of the environment and the challenges facing political science. The concept of “turbulence” is broader in scope and includes the phenomena of risks, dangers, threats. Today, most concepts of turbulence are devoted to the global or international dimension of political reality, but even they are heterogeneous and contradictory. When interpreting turbulence, the concepts of “turbulence”, “crisis”, “chaos”, “danger”, “risk”, “threat” are mixed. Therefore, the urgent task of modern political science is to identify the conceptual content of the category “turbulence” from the standpoint of the possibility of its use in the apparatus of modern political science to study the processes occurring at different levels of socio-political reality. The concept of turbulence allows us to consider destabilization in the political system in a more value-neutral light, focusing primarily on the dynamics, on change. With the concept of turbulence it becomes possible to analyze the driving forces of change in political systems, so the theoretical understanding of turbulence becomes an obvious achievement of modern political science, as it improves the conceptual and categorical apparatus and tools for studying political dynamics. Further conceptualization of the category “turbulence” will contribute in accordance with the current level of scientific knowledge of the interpretation of the dynamics and procedural phenomena of socio-political reality at all levels (local, national, regional, global, international).

Key words: turbulence, crisis, chaos, nonlinear approach, uncertainty, political dynamics, procedurality.

У сучасній політичній науці очевидно є наявність помітної кількості досліджень, присвячених конкретним проявам турбулентності, особливо це стосується міжнародного виміру політики, коли сучасні масові протести розглядаються в контексті активізації турбулентності у світовій політиці або вивчається трансформація міжнародного середовища з виокремленням певних етапів у цьому процесі. Водночас концепт «турбулентність» не отримав дотепер чітких параметрів та однозначного змістовного наповнення, що сприяло б подальшому поширенню його використання як аналітичного інструмента.

Нині існує загроза «суб'єктивізації» турбулентності для виправдання та пояснення прорахунків у політиці, руйнівних наслідків діяльності політичних лідерів із метою забезпечення бодай найменшої легітимації. Для мінімізації таких загроз доцільними є подальші комплексні дослідження турбулентності та концептуалізація поняття на основі врахування основних здобутків методологічного забезпечення розвитку сучасного наукового знання та змісту політичного і політологічного дискурсів.

Існує думка про те, що в сучасних суспільних науках поширеною практикою є використання визначення політичних процесів як турбулентних як метафори [1, с. 18]. Метафоричність наукового використання даної категорії передбачає, на думку Д.Б. Абдурахманова, багатогранність феномену, який позначає ця категорія. Це є цілком закономірним, оскільки поява і закріплення цієї категорії відбулося в межах становлення нової наукової парадигми сучасної науки – синергетичної, тож вихід за межі існуючих теоретичних концепцій і, як наслідок, поява цієї парадигми є очевидним результатом концептуального аналізу логіки розвитку наукового знання, яка демонструє, що реальність є більш складною та багатоаспектною, ніж її відображення у структурі теоретичного знання. У цілому наукове знання, навіть найрозвинутіше, відтворює не об'єктивну реальність саму по собі, а лишень ті зв'язки та відношення, які дають змогу пізнати наявні емпіричні, логічні, математичні та експериментальні засоби [2, с. 111]. Теорія має справу не з реальним світом, а з моделлю, тобто світом, яким він постає через наявні логіко-математичні та експериментальні засоби, ці останні змінюються разом із розвитком людства у цілому та окремого індивіда як суб'єкта пізнання зокрема. Тож поява наукових парадигм є неминучою і супроводжує всю історію науки. Актуалізація нелінійної методології пов'язана з особливостями сучасної епохи і синергетикою, підводячи до розуміння складності та нелінійності світу, презентує його як єдність порядку і хаосу, в якому стабільність є моментом нестабільності [2, с. 111–112]. Увага науковця прикута не стільки до існуючого, скільки до виникаючого, як-то породження порядку з хаосу. Синергетика затвердила новий тип науковості на основі ймовірнісних уявлень. Це стало величезним проривом для дослідження політичної динаміки, процесуальності у політичній науці. Помітним кроком на цьому шляху стали поява і поширення концепції «турбулентності».

Нині найбільшу частку концепцій турбулентності присвячено світовому або міжнародному виміру політичної дійсності, проте навіть вони вирізняються різноманітністю та суперечливістю. Під час інтерпретації турбулентності відбувається змішання концептів «турбулентність», «криза», «хаос», «небезпека», «ризик», «загроза», що засвідчує проблему використання концепту «турбулентність» як політологічного інструменту для підвищення верифікованості та евристичності політичного знання. Тож метою представленого дослідження є виявлення концептуального змісту категорії «турбулентність» із позицій можливості її використання в апараті сучасної політичної науки для дослідження процесів, які відбуваються на різних рівнях соціально-політичної реальності.

Найбільшу кількість теоретичних досліджень турбулентності присвячено проблемі турбулентності у світовій політиці (Дж. Розенау, Х. Маулль, М. Ніколсон, Дж. Аррігі, Д. Єфременко, Є. Пономарьова, О. Євдоченко, В. Андрущенко, А. Багінський, І. Чихарьов, Д. Полулях та ін.). На аналізі турбулентності у соціальних системах у цілому зосереджувалися Ф. Емері, Е. Тріст, О. Яницький, М. Негрова та ін. Водночас дотепер зберігається певна обмеженість використання категорії «турбулентність» у дослідженнях динаміки політичних систем. Оскільки «політична система» – базове поняття сучасної політичної науки, а категорія «турбулентність» дає змогу відповідно до сучасного рівня розвитку наукового знання інтерпретувати динаміку і процесуальність явищ соціально-політичної реальності, доцільною є подальша концептуалізація поняття «турбулентність» для можливостей саме політологічного аналізу процесів на всіх рівнях (локальному, національному, регіональному, глобальному, міжнародному).

Уже на світанку людської історії формується уявлення про хаотичні та непередбачувані процеси, більшість з яких викликала страх та занепокоєння, що підігрівалися міфологізацією і віщуваннями майбутніх катаклізмів. Пророцтва релігійних діячів, учення філософів, а часом навіть концепції вчених містили у собі описи подій, які поставали страшними наслідками нерозважливої або безвідповідальної поведінки людини. Оскільки різноманітні катаклізми супроводжують людство протягом усієї його історії, то із раціоналізацією світосприйняття і прагненням об'єктивізації уявлень про світ людина не змогла оминати дослідницькою увагою різноманітні кризові явища у суспільно-політичному житті. У цілому рубіжним часом появи саме наукового підходу до розгляду кризової нестійкості суспільно-політичного розвитку стає XIX століття, коли до понятійно-категоріального апарату суспільствознавчих студій потрапляють терміни «криза», «революція». Від початку подібні терміни пов'язувалися з описом соціокультурної динаміки, політичних та економічних потрясінь у житті окремих суспільств. Певним маніфестом термінологічного поступу категорії «криза» стає філософська праця «Присмерк Європи» Освальда Шпенглера. Дискусії довкола ідей, викладених у цій роботі, певною мірою стали

поштовхом, зокрема, для соціологів і політологів у їхній дослідницькій увазі до кризи в житті суспільства. Чи не найпомітнішою постаттю серед науковців, які звернулися до цієї проблеми у XX столітті, є Питирим Сорокін, роботи якого «Криза нашого часу», «Соціальна та культурна динаміка» закладають міцні підвалини наукового вивчення кризових явищ, що постають як невід'ємні складники суспільного розвитку.

Із другої половини XX століття соціальні науки звертають увагу на той факт, що такі ознаки кризи, як бурний розвиток подій, нестабільність, невизначеність, непередбачуваність, із винятків перетворюються на норму життя у сучасному світі. Для опису стану суспільства і світу в таких умовах усе частіше починають використовувати поняття «ризик». Якщо проаналізувати історію становлення та розвитку наукових досліджень із проблематики політичного ризику, то стає очевидним, що протягом другої половини XX століття відбувалося постійне розширення поняття «політичний ризик» [3, с. 56]. Певною квінтесенцією такого стану постають становлення теорії «суспільства ризику» та інституціоналізація окремого дисциплінарного напрямку, присвяченого вивченню політичних ризиків, – політичної ризикології. Відповідно до цих підходів, сучасне суспільство – це суспільство ризиків, в якому ризики виробляються постійно на легітимній основі в рамках інституціональних структур у всіх сферах життєдіяльності суспільства, що зумовлює потребу в науковому вивченні цього процесу за допомогою політичної ризикології. Остання, виокремивши своїм предметом політичний ризик, визначила його як «категорію політичної науки, яка відображує характерні особливості сприйняття зацікавленими суб'єктами суспільно-політичних відносин об'єктивно існуючих невизначеності та конфліктності, іманентно притаманних процесам цілепокладання, управління, прийняття рішень, оцінювання, що обтяжені можливими загрозами та невикористаними можливостями» [4, с. 262]. Тож очевидне визнання надзвичайної суперечливості, динамічності та складності суспільного життя вимагає оновлення наукових підходів до вивчення таких реалій. Саме тому зміна парадигми наукового дослідження, переосмислення місця та ролі усіх суб'єктів у соціально-політичному просторі стає актуальним завданням сучасної політичної науки. Відправною точкою пошуку шляхів для вирішення такого завдання стає нелінійний підхід до розуміння хаосу. Інтерес до проблеми хаосу значно збільшується після публікації праці І. Пригожина та І. Стенгерса «Порядок з хаосу» у 1979 р., основна ідея якої полягала у тому, що детерміністський опис не може бути використаний для розгляду систем, які перебувають у нестійкому стані [5]. Поступово в середовищі соціологів, економістів, політологів, філософів, міжнародників популяризується категорія «хаос» для опису соціальних систем. Прихильники перенесення положень нелінійних підходів до розгляду соціальних систем підкреслюють, що хаос – невід'ємна характеристика світу: світ приречений бути хаотичним, оскільки в ньому одночасно діє величезна кількість різноманітних акторів, кожен з яких керується різними цінностями та цілями. Сучасний стан суспільства змушує відмовитися від традиційних уявлень про кризу як тимчасовий стан, що порушує первинну стабільність, оскільки насправді все відбувається навпаки: стабільність є тимчасовим станом суспільства, тоді як хаос – нестабільність – ось справжній перманентний стан. Тож сучасне наукове знання про кризову нестійкість суспільного розвитку проростає крізь фундаментальне зміщення акценту від сприйняття кризи та нестабільності як аномалії до інтерпретації кризового стану як атрибутивної характеристики усієї системи суспільних відносин. Нестабільність не є тимчасовим скороминущим явищем, це не аномалія, а норма, і завдання політики – забезпечувати шляхи адаптації, пристосування до реалій такого хаосу. Нелінійний підхід і теорія хаосу презентували нове, більш адекватне сучасним умовам уявлення про соціальні системи, в яких динамічність та різноманітність визначають їх нестабільність, нестійкість і некерованість. У межах такого дискурсу з'являється категорія «турбулентність», здатна максимально коректно відобразити стан системи як вихідної умови соціально-політичної динаміки. Само слово «турбулентність» уперше було використано в гідродинаміці, де під нею розумілося утворення у потоці рідини хаотичних вихорів унаслідок змін швидкостей в окремих областях. Початкове використання у суспільних науках слова «турбулентність» мало яскравий метафоричний характер, який деінде залишається й понині. Проте цілком очевидно є потреба у відході від метафоричності поняття і концептуалізації його змісту відповідно до сутнісних ознак середовища і завдань, що постали перед політичною наукою. Серед науковців, котрі усвідомили евристичність категорії «турбулентність» у соціальних науках, необхідно виокремити представників організаційної теорії Ф. Емері та Е. Тріста. У 60-х роках XX століття зазначені автори публікують статтю, в якій, розглядаючи середовище функціонування організацій, виокремлюють його певну форму, визначаючи її як турбулентну. На їхню думку, турбулентне середовище характеризується високим ступенем складності, динамізму та гетерогенності, що є серйозною перешкодою для розвитку організації [6]. Із часу оприлюднення цього узагальнення стосовно соціальних практик минуло понад 50 років, але дотепер складно говорити про єдину концепцію криз, хаосу і турбулентності у суспільно-політичних

науках. Проаналізувавши наявні підходи, Д.С. Полулях виокремлює дві традиції інтерпретації категорії «турбулентність» у дослідженнях соціально-політичного розвитку. Перша розглядає турбулентність як перехідний етап від одного якісного стану суспільства до іншого. Друга традиція не надає кризі й турбулентності великого значення, вбачаючи в них тимчасові незручності перед поверненням системи до первинного докризового стану, тож турбулентність як явище може бути характерним для будь-якого історичного проміжку, що великою мірою робить можливим використання такої категорії для презентації нелінійного підходу в дослідженні політичної реальності. Обидві традиції можуть дробитися і множитися на основі різного прочитання змісту соціального процесу. Так, традиція, яка пов'язує кризу зі змінами, знаходить свій розвиток в есхатологічних поглядах або у стадіальному уявленні про соціально-політичний процес [7, с. 32].

Найбільш очевидними спробами подолати певну розмитість та несталість уявлень про турбулентність у політиці залишаються дослідження середовища міжнародних відносин та світової політики. Здебільшого йдеться про підкреслення ознак світової політики або специфіки міжнародного середовища, які постають нестабільними, хаотичними, дезорганізованими. Часто турбулентність за змістом сполучається з поняттями «безлад», «анархія», «потрясіння», «сум'яття». Водночас усе більш усвідомленим є розуміння турбулентності як категорії, що позначає не просто відсутність стабільності. Сучасні дослідження турбулентності багато в чому спираються на творчий доробок у цьому питанні Дж. Розенау, тож і відправною точкою концептуалізації «турбулентності» доречно розглядати погляди Дж. Розенау. На його думку, турбулентність передбачає наявність «напруги та змін, коли структури і процеси, які зазвичай підтримують політику, нестійкі і в них відбувається перебудова» [8, с. 123]. Але не будь-які прояви нестабільності або кризи є ознакою турбулентності. Турбулентність передбачає настання нового порядку, формування нового світу з новими правилами та законами. Водночас у сучасній політичній науці турбулентність асоціюється не стільки зі змінами, скільки з невизначеністю, варіативністю майбутнього стану системи. Тож наслідки турбулентності є невизначеними, очікування – несправданими, а результати активізації драйверів політичної динаміки – нестійкими. Невизначеність – непередбачуваність – непрогнозованість як ознака турбулентності розуміється в сучасній політичній науці як якість, що визначає ускладненість довготермінових прогнозів і уявлень про майбутнє. Тож тут прослідковується очевидний зв'язок самої категорії із синергетичною парадигмою, для якої ключовим постулатом є нелінійність та багатоваріантність процесів, результат яких не є наперед визначеним. Окрему увагу доречно приділити такій ознаці турбулентності, як її тривалість, яка викликає доволі активні дискусії серед науковців. Одна група наполягає на тому, що турбулентність – відносно короткий за термінами період переходу від одного стану системи до іншого. Інші наполягають на тому, що турбулентність здатна поставати новим, стійким станом системи, який одночасно є і джерелом, і наслідком змін у політиці. Остання думка повною мірою перегукується з ідеями Дж. Розенау, котрий зазначав, що турбулентність репрезентує мінливість і може сама сприяти подальшим змінам [8, с. 61]. Водночас для турбулентності характерною є суперечливість, причому це стан множинності суперечностей, а не якоїсь однієї. Розгортання турбулентності передбачає зіткнення і конкуренцію трендів у політичному процесі, коли тенденція зіштовхується з контртенденцією, і результат такого зіткнення є непередбачуваним. Тож турбулентність завжди продукує стан невизначеності. Це складне, рутинне явище, котре не передбачає однозначного завершення інновацією. Важливим є неототоження турбулентності з хаосом. Свого часу на цьому наголошували І. Пригожин та І. Стенгерс, коли зазначали, що «складність руху ще не є достатньою, щоб його можна було вважати хаотичним» [5, с. 380]. Складність турбулентності не передбачає втрату усвідомлення спрямованості або цілепокладання у діях політичних акторів, і це відрізняє її від хаосу. Водночас завжди зберігається ризик переходу турбулентності в хаос. Існує навіть думка, що «хаос – це найбільш сильний прояв турбулентності, який супроводжується найбільшими ризиками і максимальним ступенем невизначеності» [9].

Для опису соціальних, політичних, економічних відносин часто використовують поняття «небезпека», «загроза», «ризик», які в деяких аспектах схожі з турбулентністю. Проте у цілому поняття «турбулентність» є ширшим за замістом і включає у себе феномени ризиків, небезпек, загроз. Концепція турбулентності передбачає розгляд дестабілізації в більш ціннісно нейтральному світлі, зосереджуючись передусім на динаміці, на змінах. За допомогою концепції турбулентності можливим стає аналітичне дослідження рушійних сил змін у політичних системах, тож теоретичне осмислення турбулентності стає очевидним здобутком сучасної політичної науки, оскільки дає змогу вдосконалити понятійно-категоріальний апарат та інструментарій дослідження політичної динаміки. Турбулентність – це динаміка змін у системі, яка характеризується перманентною або періодичною нестабільністю, амбівалентністю та невизначеністю процесів. Турбулентність – це не лише реальний, а й дискурсивний феномен.

В умовах еволюції засобів медіа й особливостей сприйняття людиною кризових явищ дискурс і метафора турбулентності починають відігравати суттєву роль, впливаючи на осіб, що приймають політичні рішення [7, с. 54]. Тож подальші наукові розвідки, очевидно, здійснюватимуться у напрямі конкретизації впливів турбулентності на процес прийняття та реалізації політичних рішень, що надасть концепції турбулентності ще більшої інструментальності вже в прикладному, а не лише аналітичному сенсі.

Література:

1. Абдурахманов Д.Б. Политическая турбулентность в условиях глобализации: поиски теоретического концепта. *Общественные науки*. 2014. № 3. С. 17–20. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_21685693_36287209.pdf (дата звернення: 19.12.2020).
2. Делокаров К.Х. Системная парадигма современной науки и синергетика. *Общественные науки и современность*. 2000. № 6. С. 110–118. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/678/235/1218/009dELOKAROW.pdf> (дата звернення: 20.12.2020).
3. Пожалов А.А. Исследования политического риска: история зарождения, становления и развития. *Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки*. 2006. № 3. С. 43–56.
4. Кривошеїн В.В. Політична ризикологія: епістемологічний статус, предметна сфера, аналітичні інструменти : монографія. Дніпропетровськ : Інновація, 2009. 316 с.
5. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / пер. с англ. ; общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича и Ю.В. Сачкова. Москва : Прогресс, 1986. 432 с.
6. Emery F.E., Trist E.L. The causal texture of organizational environments. *Human Relations*. 1965. Vol. 18 P. 21–32. URL: https://ackoffcenter.blogs.com/ackoff_center_weblog/files/10.1177_001872676501800103.pdf (дата звернення: 19.12.2020).
7. Популях Д.С. Турбулентность в современной мировой политике: дискурсы и практика : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.04; Моск. гос. ун-т имени М.В. Ломоносова. Москва, 2016. 173 с. URL: <https://istina.msu.ru/dissertations/30283758/> (дата звернення: 17.12.2020).
8. Rosenau J.N. Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1990. 480 p.
9. Евдоченко Е.А. Турбулентность глобальной экономической среды: теоретические аспекты и практическое проявление. URL: <https://docplayer.ru/44615372-Turbulentnost-globalnoy-ekonomicheskoy-sredy-teoreticheskie-aspekty-i-prakticheskoe-proyavlenie.html> (дата звернення: 18.12.2020).

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.14>

УДК 321.6/8-057.341

Стрелков Владислав,
*аспірант кафедри політології, управління та державної безпеки
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ДЕЛЕГІТИМАЦІЇ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ ВЛАДИ

Нестабільність є визначальною рисою політичного процесу в Україні. Відсутність тривалої традиції суверенного державотворення в умовах сталої демократії заклала підвалини проблем легітимності політичної влади в Україні на сучасному етапі державного будівництва. Проблеми, пов'язані з утратою підтримки та довіри громадян, є особливо відчутними для незміцнених політичних інститутів українського суспільства. За часи незалежності криза легітимності політичної влади набула всеохоплюючого характеру в українській політичній системі. Це призвело до формування процесу делегітимації політичної влади. Найбільших репутаційних утрат від процесу делегітимації зазнав інститут президентства. Кульмінацією цих процесів для інституту президентства в Україні стали події Революції гідності 2013–2014 рр. та обрання президентом «не політика» В. Зеленського у 2019 р, яке стало проявом тотальної делегітимації української політичної еліти.

Проблеми делегітимації президентської влади значною мірою залишаються поза увагою українського наукового співтовариства. Про це свідчить недостатнє висвітлення означеної проблеми у вітчизняній науковій літературі. Однак актуальність кризових явищ в українській політичній системі та невирішеність проблем делегітимації президентської влади в політичному процесі України стимулюють наукову зацікавленість цією проблематикою. З огляду на це, автор пропонує інструментарій, який стане у нагоді в наукових розвідках, предметом яких є делегітимація президентської влади.

У статті розглянуто два рівня методології: загальнонауковий та конкретно-науковий. У рамках загальнонаукового рівня методології проаналізовано можливості застосування для дослідження технологій делегітимації президентської влади таких підходів: інституційного, історичного, соціокультурного, аксіологічного, системного, біхевіорального, діяльнісного, синергетичного. У рамках конкретно-наукового рівня методології встановлено евристичний потенціал таких спеціальних методів: спостереження, статистичного аналізу, математичного моделювання, психологічного аналізу, політичного прогнозування, політичного моделювання, контент-аналізу, case study.

Ключові слова: методологія, методологічний підхід, метод, президентська влада, легітимність, політичні технології, делегітимація, технології делегітимації президентської влади.

Strelkov Vladyslav. Methodology of research of technologies of delegitimation of presidential power

Instability is a defining feature of the political process in Ukraine. The absence of a long tradition of sovereign state-building in a stable democracy laid the foundations for the problems of the legitimacy of political power in Ukraine at the present stage of state-building. The problems associated with the loss of support and trust of citizens are particularly acute for the weakened political institutions of Ukrainian society. Since independence, the crisis of legitimacy of political power has become pervasive in the Ukrainian political system. This led to the constitution of the process of delegitimation of political power: The institution of the presidency suffered the greatest reputational losses from the delegitimation process. The culmination of these processes for the institution of the presidency in Ukraine were the events of the Revolution of Dignity 2013–2014 and the election of «non-politician» V. Zelenskyi in 2019, which was a manifestation of the total delegitimation of the Ukrainian political elite.

The problems of delegitimation of presidential power largely remain out of the attention of the Ukrainian scientific community. This is evidenced by insufficient coverage of this problem in the domestic scientific literature. However, the urgency of the crisis in the Ukrainian political system and the unresolved problems of delegitimation of presidential power in the political process of Ukraine stimulate scientific interest in this issue. With this in mind, the author offers tools that will be useful in scientific intelligence, the subject of which is the delegitimation of presidential power.

The article considers two levels of methodology: general scientific and specific scientific. Within the general scientific level of the methodology the possibilities of application of the following approaches for research of delegitimation of presidential power are analyzed: institutional, historical, sociocultural, axiological, systemic, behavioral, activity, synergetic. Within the specific scientific level of the methodology, the heuristic potential of the following special methods is established: observation, statistical analysis, mathematical modeling, psychological analysis, political forecasting, political modeling, content analysis, case study.

Key words: methodology, methodological approach, method, presidential power, legitimacy, political technologies, delegitimation, technologies of delegitimation of presidential power.

Постановка проблеми. Трендами політичного процесу України сьогодення є загострення політичної кризи та радикалізація проявів невдоволення народних мас. Рівень недовіри громадян до політичних та державних інститутів стає загрозливим. За таких умов дослідження технологій делегітимації президентської влади набуває величезного значення. Недостатній рівень висвітлення вищезазначених проблем у вітчизняній науковій літературі спонукає нас запропонувати дієвий інструментарій для наукового дослідження проблем делегітимації президентської влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробленню методології дослідження проблем легітимності та делегітимації політичної влади присвячено праці таких зарубіжних учених, як Т. Парсонс, Д. Істон, Г. Алмонд, С. Ліпсет та ін. Проблематика делегітимації президентської влади та кризи легітимності влади в політичному процесі України досліджувалася у працях таких українських науковців, як Є. Цокур, І. Рибак, К. Ващенко, Р. Ключник та ін.

Мета статті – дослідити методологічні підходи до дослідження технологій делегітимації президентської влади. Для досягнення поставленої мети було виконано такі завдання: проаналізовано можливості застосування для дослідження технологій делегітимації президентської влади загальнонаукових методологічних підходів, досліджено евристичний потенціал спеціальних методів політичної науки та міждисциплінарних методів суміжних наукових галузей, в яких досліджуються проблеми делегітимації влади та технологізації управління соціально-політичними процесами.

Виклад основного матеріалу. Рівні методології наукового дослідження задають рамки для систематизації методів пізнання. Філософський рівень є фундаментальним – у його межах визначаються світоглядні підходи до процесу пізнання. Загальнонауковий рівень методології виступає з'єднувальною ланкою між фундаментальними філософськими принципами та конкретними спеціальними методами наукових досліджень. У його межах застосовуються теоретичні концепції, притаманні науковим розвідкам переважної більшості наук. У рамках конкретно-наукового рівня визначаються можливості та умови використання спеціальних методів політичної науки та спеціальних методів суміжних наукових галузей (за умови доцільності їх застосування до конкретного предмету дослідження).

Зупинимося детальніше на особливостях застосування загальнонаукових підходів та конкретно-наукових методів дослідження технологій делегітимації президентської влади. У рамках загальнонаукового рівня методології в нашому дослідженні розглянуто такі традиційні та модерні (сучасні) підходи та методи наукового пошуку: інституційний, історичний, соціокультурний, аксіологічний, системний, біхевіоральний, діяльнісний, синергетичний.

Дослідження технологій делегітимації президентської влади передбачає розгляд політичних інститутів як сталих форм організації державної влади, тому *інституційний підхід* є ключовим для дослідження проблем делегітимації президентської влади. Інституційний підхід пов'язує делегітимаційний процес із трансформацією інститутів влади та зі зміною політичного лідера, який уособлює інститут президентства у певний період часу. Цей підхід можна використовувати в процесі аналізу юридичних норм і законів (наприклад, Конституція України, Виборчий кодекс України та ін.) та їх значення у контексті застосування технологій делегітимації президентської влади. Ми концентруємо увагу на делегітимації саме президентської влади, адже явище легітимності в українському політичному процесі має персоніфікований характер. Такої позиції дотримується й Є. Цокур: він вважає, що українська модель легітимності та легітимації здебільшого виявилася персоналізовано-технологічною. Тобто суспільство визнавало обґрунтованими претензії певних особистостей і груп на владу, виходячи не з їх державотворчого суспільно-консолідуючого потенціалу, а зважаючи на їхні особистісні якості й технології, які використовувалися для легітимації їх владних зазіхань. Тому перманентні кризи легітимності стали ознакою української політичної системи. Протягом тривалого часу українська державність, шлях до якої був тернистим та навіть трагічним, доволі швидко і без зайвого жалю з боку суспільства втрачалася. Причому головною причиною делегітимації власної політичної системи, еліти, лідерів та руйнації державності, як не парадоксально, ставало саме суспільство [1, с. 66]. Україні притаманна політична система лідерського типу – роль лідера у функціонуванні політичних інститутів (від окремих політичних партій до держави загалом) часто є домінуючою. На думку С. Ліпсета, такі системи більш уразливі до делегітимаційних впливів, тому що люди втрачають довіру до своїх лідерів значно легше, ніж довіру до системи [2, с. 378]. У західних країнах сталої демократії влада має абстрактну природу, тобто відділена від особи правителя, тоді як Україна відноситься до країн, де влада має персоніфікований характер і безпосередньо пов'язана з особою-носієм. Погоджуємося з І. Рибак, яка наголошує на тому, що головною закономірністю впроваджуваних делегітимаційних технологій є ескалація політичного протистояння в Україні в інформаційно-комунікативній сфері. Причому передусім на рівні політичних особистостей, а вже потім негативна інформаційна проекція від особистості трансплюється на його

політичні ідеї, політичну силу, програму, оточення, навіть прибічників. Останнє особливо небезпечно, оскільки створює чимало загроз світоглядного розколу української нації [3, с. 408].

Історичний підхід являє собою сукупність методів, які дають змогу дослідити технології делегітимації президентської влади в часових межах українського політичного процесу крізь призму функціональних процесів і структурних змін, які відбулися в політичній системі України за часи незалежності, та набуття нею тих якостей, які характеризують її політичні інститути на сучасному етапі державного будівництва. Методичний арсенал історичної науки забезпечує нас можливостями для використання методу *періодизації* – за його допомогою можна дослідити особливості застосування технологій делегітимації президентської влади у відповідних періодах, виділених на основі чітко визначених критеріїв проміжках часу. На основі *ретроспективного* методу доцільно визначати історичні передумови розгортання делегітимаційних процесів у чітко визначених *хронологічних* межах.

Соціокультурний підхід є доволі новим для політичних досліджень, він спонукає до концентрації уваги на стратегічних соціально-політичних цілях історичного відтворення українського суспільства з урахуванням його національної культурної специфіки. Такий підхід розширює можливості для багатофакторного аналізу українського соціокультурного простору в контексті виявлення механізмів впливу політичної культури на делегітимаційний процес. *Аксіологічний підхід* тісно пов'язаний із соціокультурним, адже базується на дослідженні цінностей, які були сформовані в процесі об'єктивного історично-культурного розвитку суспільства. Такий підхід буде помічним у визначенні ролі цінностей (у формі норм та ідеалів), у технологіях мотивації й спонукання суспільства до певних форм політичної участі та їх впливу на мотиви політичного вибору [4, с. 76–77].

Системний підхід дає змогу дослідити делегітимаційний процес як динамічну цілісність, елементи якої пов'язані між собою за допомогою структурно-функціонального зв'язку. Запровадження системного підходу в політичній науці пов'язано з іменами таких науковців, як Т. Парсонс, Д. Істон та Г. Алмонд. Системний підхід до дослідження соціальних систем уперше був застосований Т. Парсонсом у праці «Про соціальні системи» (1951 р.). У центрі уваги вченого знаходяться концепції взаємозв'язків та взаємовпливів між елементами соціальної системи. Особливу увагу у цій праці автор приділив дослідженню мотивації політичної участі індивіда в контексті визнання та підтримки політичної влади, усталених у суспільстві традицій та норм, а також механізмам впливу на поведінку індивіда з метою її спрямування на підтримку стабільності системи [5, с. 77–78]. У політичну науку системний підхід привніс Д. Істон. Саме він є засновником теорії політичних систем. У своїх працях він наголошує на необхідності застосування інтегративного принципу в дослідженнях політичної сфери життя суспільства. Згідно із цим принципом, політичні процеси, перебуваючи у перманентному взаємозв'язку, відіграють роль системоутворюючих взаємовідносин між елементами політичної системи [6, с. 383–384]. Учений акцентує увагу на важливості політизації членів суспільства, під якою він розуміє процес засвоєння політичних цінностей та норм політичної поведінки для забезпечення відчуття легітимності політичної системи у свідомості людей [6, с. 397]. Д. Істон розробив модель взаємодії політичної системи із зовнішнім середовищем, згідно з якою політична система активно впливає на середовище з метою самозбереження та розвитку й зазнає зворотного впливу від нього. Також його авторству належить концептуальна модель політичної системи, яка складається з «входу», «виходу» та «чорного ящика», у якому відбувається обробка «вхідних» запитів та реакція на зміни у середовищі з подальшою їх конверсією у форму політичних рішень та дій, спрямованих на їх реалізацію, на «виході» із системи. Г. Алмонд розвинув та поглибив напрацювання Д. Істона в сенсі застосування системного підходу в політичних дослідженнях [7]. У концепціях Г. Алмонда базовою одиницею політичної системи виступає «політична роль». У своїх працях він намагається встановити відповідність між політичним режимом та політичною культурою та виявити ключові взаємовпливи між ними. Провівши історично-компаративне дослідження політичних культур США, Мексики, Великобританії, Німеччини та Італії, він установив найбільш відповідні та сприятливі для стабільного функціонування декоративних систем політичної культури [8, с. 14]. Метод системного аналізу також застосовують для пошуку шляхів та способів інтеграції методів і результатів дослідження суміжних дисциплін (психологія, статистика та ін.) у розроблення технологій делегітимації президентської влади; розроблення методик та прийомів моделювання делегітимаційного процесу [9, с. 17].

Біхевіоральний підхід допомагає у дослідженні проєкції індивідуального виміру політичної поведінки на групові форми політичної діяльності. За його допомогою встановлюють домінуючі мотиви участі та особливості політичної орієнтації електорату, досліджують теорії та моделі політичної поведінки індивідів та їх груп, які мають евристичну та прогностичну цінність, інтерпретують явище делегітимації та визначають необхідні для управління делегітимаційним процесом технології відповідно до

мотивів політичного вибору, зразків політичної поведінки та практик політичної участі. Це має велике значення для вивчення делегітимаційних технологій, адже дає можливість установити вихідні чинники формування та спрогнозувати й оцінити можливі наслідки делегітимаційного процесу.

Підґрунтям застосування *діяльнісного підходу* є предметна діяльність людини (групи людей, соціальних спільностей, суспільства у цілому). Вона виступає у формі активності, що має потенціал до впливу на зміни у політичному житті суспільства. За цього підходу політичні технології розглядають як множини конкретних прийомів, дій та їх алгоритмів – одиниць діяльності, за допомогою яких досягається мета діяльності; остання складається із завдань – потреб і запитів суспільства, які можуть бути вирішені за допомогою певним чином структурованої діяльності.

Синергетичний підхід у дослідженні технологій делегітимації президентської влади полягає у вивченні механізмів становлення і збереження президентської влади. Зокрема, розглядаються стани стійкої нерівноваги інституту президента по відношенню до інших елементів політичної системи та зовнішнього середовища. На базі синергетичного підходу досліджують кризи та біфуркації легітимності президентської влади – нестійкі фази функціонування, які передбачають множинність сценаріїв подальшого розвитку. Для ефективного застосування цього підходу необхідно здійснити такі кроки: визначити предмет синергетичного впливу – інститут, систему та процес на який є намір здійснити вплив за допомогою делегітимаційних технологій, проаналізувати можливі альтернативи розвитку предмету впливу, встановити чинники його самоорганізації, визначити бажаний результат синергетичного впливу, розробити технології, які здійснюватимуть цілеспрямований вплив на самоорганізацію предмету впливу, визначити точки біфуркації, які можуть бути найбільш сприятливими для впливу політичних технологій делегітимації президентської влади [4, с. 70–75].

У межах конкретно-наукового рівня методології для дослідження технологій делегітимації президентської влади ми пропонуємо послуговуватися методами спостереження, статистичного аналізу, математичного моделювання, психологічного аналізу, політичного моделювання, політичного прогнозування, контент-аналізу, case study.

Метод спостереження використовують для вивчення політичних практик застосування делегітимаційних технологій. Характерною ознакою наукового спостереження є його цілеспрямованість на підтвердження або спростування за результатами дослідження ідей та гіпотез, які були висунуті на його початку та були основою для визначення завдань дослідження. Наприклад, гіпотези про те, що специфікою застосування технологій делегітимації президентської влади в українському політичному процесі є їхній негативний вплив не лише на персону конкретного політика (який виражається у зниженні довіри суспільства до нього), а й на інститут президентства як такий. *Методи статистичного аналізу та математичного моделювання* стануть у нагоді під час математичної формалізації зібраного матеріалу соціологічних досліджень, відслідковування у них певних тенденцій та кореляцій. Отримані цими методами результати будуть визначальними для надання політичних прогнозів щодо наслідків застосування технологій делегітимації президентської влади в українському політичному процесі та рекомендацій із використання конкретних методів протидії негативним впливам таких технологій. *Метод психологічного аналізу* стане дороговказом під час вивчення суб'єктивних механізмів політичної поведінки, прийомів психологічної мотивації та технологій маніпулювання свідомістю мас. Застосування *методу політичного моделювання* полягає у дослідженні делегітимаційних процесів і явищ шляхом конструювання та вивчення їх моделей. Суть методу полягає у вивченні штучного аналога об'єкта дослідження – моделі. На цій підставі делегітимаційний процес відображається у вигляді логічних схем. Моделювання делегітимаційного процесу здійснюють не лише на підставі вже відомих, емпірично перевірених даних, а й на основі гіпотез. Моделювання гіпотез і проведення теоретичного аналізу отриманих моделей дає змогу, з одного боку, перевірити гіпотези на несуперечність, з іншого – виявити чутливі та важливі параметри моделі, ті ознаки і зв'язки, зміни яких мають найсуттєвіший вплив на вихідні параметри моделі [10, с. 11–14]. *Метод політичного прогнозування* застосовують у частині окреслення перспектив практики застосування технологій делегітимації президентської влади в українському політичному процесі. Як слушно зауважує К. Ващенко, прогноз у сфері політики не стільки відіграє роль традиційного пророцтва, скільки є технологією, котра вказує, за яких умов і за допомогою яких засобів можна буде досягнути бажаного майбутнього [11, с. 168]. Опрацювання першоджерел, у тому числі нормативно-правових актів, промов та інтерв'ю політичних діячів, здійснюють на основі *методу контент-аналізу*. *Метод case study* уможливило накопичення емпіричного матеріалу з метою його подальшого аналізу, обробки та узагальнення. За його допомогою можна розглядати численні приклади виникнення, розвитку і вирішення кейсів делегітимації президентської влади.

Він буде помічним у визначенні загальної тенденції під час розгляду окремих випадків реалізації делегітимаційних політичних технологій [12, с. 109–110].

Висновки. Висвітлені у статті методологічні підходи та методи дослідження відкривають широкі перспективи для подальшого наукового пошуку в напрямі конструювання технологій делегітимації президентської влади та розроблення практичних рекомендацій щодо протидії негативному впливу цих технологій на інститут президентства.

Література:

1. Цокур Є.Г. Загальна модель та особливості легітимації політичної влади. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 61–67.
2. Lipset S.M. *The Confidence Gap: Business, Labor, and Government in Public Mind*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1983. 434 p.
3. Рибак І.В. Інформаційно-маніпулятивні технології політичної делегітимації в Україні: позаелекторальний контекст. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»*. 2014. Спец. вип. С. 406–412.
4. Савченко В.Ф., Шестаковська Т.Л. Наукове дослідження: задум, реалізація, результати : монографія. Мена : Номінант, 2013. 256 с.
5. Парсонс Т. О социальных системах / пер. с англ. В.Ф. Чесноковой. Москва : Академический проект, 2002. 832 с.
6. Easton D. An Approach to the Analysis of Political Systems. *World politics*. 1957. № 9. Р. 383–400.
7. Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. *Политические исследования*. 1992. № 4. С. 122–134.
8. Almond G.A., Verba S. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1963. 562 p.
9. Теоретические основы системного анализа / под. ред. В.И. Новосельцева. Москва : Майор, 2006. 592 с.
10. Політологія (модульний курс) : навчальний посібник / Б.О. Галь та ін. Дніпро : Національний гірничий університет, 2013. 141 с.
11. Ващенко К.О. Основні форми і принципи дослідження політичного аналізу й прогнозу. *Політичний менеджмент*. 2007. № 1. С. 165–172.
12. Ключник Р.М. Криза у політичній системі: проблеми методології дослідження. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія»*. 2015. № 2. С. 105–111.

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.15>

УДК 343.37:004.9

Гнатенко Валерій,
кандидат економічних наук,
науковий співробітник
Науково-практичного медичного
реабілітаційно-діагностичного центру
Міністерства охорони здоров'я України

ЗАСТОСУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Економічна та інформаційна глобалізація світових відносин супроводжується створенням ефективних механізмів і засобів для інформаційного та фінансового впливу на партнерів і конкурентів у локальному, регіональному і глобальному масштабах. Метою таких дій, як правило, є зміна розподілу вироблених реальних благ на користь тих, хто розробляє, має і застосовує відповідні технології. Ситуація, що склалася, вимагає підвищення уваги до захисту державних інтересів від нових реальних і потенційних загроз, забезпечення інформаційної та економічної безпеки.

Пережитий світом черговий етап технологічної революції в інформаційній сфері тягне серйозні зміни в суспільстві у цілому. Змінюється спосіб життя мільйонів людей. Процеси глобалізації зачіпають усе нові й нові сфери діяльності. Це стає актуальним й у сфері забезпечення національної безпеки, де чітко виділяється специфіка забезпечення інформаційної безпеки.

Загрози економічній та інформаційній безпеці дуже різноманітні, не завжди їх можна класифікувати й систематизувати, оскільки динаміка розвитку суспільства та економіки постійно змінюють існуючі і створюють нові загрози. До таких загроз можна віднести міжнародний кібертероризм, інформаційно-фінансові атаки та ін. Тяжкість наслідків реалізації економічних загроз залежить не тільки від сили джерела загроз, які прагнуть змінити стан держави, а й від невідповідності державних систем до відбиття цих загроз.

У сучасних нестійких турбулентних умовах, у світлі загострення проблеми взаємозв'язку інформаційної та економічної безпеки дуже важливо своєчасно виявляти й оцінювати виникаючі загрози економічній та інформаційній безпеці і на цій основі вживати необхідні заходи щодо запобігання загрозам, захисту інформаційних і економічних інтересів від потенційних джерел небезпеки.

Ключові слова: безпека, національна безпека, інформаційна безпека, інформаційна війна, інформаційні технології.

Hnatenko Valeriy. The use of information and communication technologies in ensuring of the state economic security

Economic and informative globalization of world relations is accompanied by the creation of effective mechanisms and means for information and financial influence on partners and competitors at the local, regional and global scales. The purpose of such actions, as a rule, is to change the distribution of produced real goods in favor of those who develop, have and apply appropriate technologies. The current situation requires raising the profile of the protection of state interests from new real and potential threats, provision of information and economic security.

By-gone stage of the technological revolution in the information sphere experienced by the world hobbles along serious changes in the society as a whole. The way of life of millions of people is changing. The processes of globalization affect more and more areas of activity. This is becoming relevant in the field of national security. In this area, the specifics of information security are clearly distinguished.

Threats to economic and information security are very different, they cannot always be classified and systematized, because the dynamics of society and economy development constantly changes existing ones and creates new threats. Such threats include international cyber terrorism, information and financial attacks and others. The severity of the consequences of the implementation of economic threats depends not only on the strength of the source of threats that try to change the state position, but also on the unpreparedness of state systems to strike these threats.

In modern unstable turbulent environment, in light of the aggravating a problem of information and economic security, it is very important to identify and assess emerging threats to economic and information security timely, and on this basis to initiate necessary measures to prevent threats, to protect information and economic interests from potential sources of danger.

Key words: safety, national security, information security, information war, information technologies.

Постановка наукової проблеми та її значення. Нові реалії сучасності турбулентного світу вимагають нового підходу до питань забезпечення економічної безпеки, в якій дедалі важливішу роль починають грати інформаційно-комунікаційні технології та інформаційна безпека. Такі тенденції інтенсивно розвиваються з 80-х років минулого століття і викликані науково-технічним прогресом у сфері інформаційних технологій, глобальних систем телекомунікацій, засобів зв'язку. У зазначеному періоді виникли ефективні технічні засоби цифрового інформаційного обміну, які могли забезпечувати інформаційно-комунікаційне з'єднання різних районів світу в глобальну економічну систему.

Для сучасного світу й окремо взятих держав небезпека інформаційних загроз постійно зростає, оскільки сьогодні основні «війни» та «атаки» починаються і розвиваються в інформаційному просторі. Відповідно, завоювання цього простору багато в чому визначає результат тих чи інших протистоянь між державами, товариствами, народами, регіонами, соціальними групами, що здійснюють свою діяльність у суспільстві.

У сучасних умовах розвитку світових глобальних інформаційно-комунікаційних систем і глобалізації економічних відносин проблема забезпечення економічної безпеки соціальних систем, що володіють державним суверенітетом, набуває нового змісту і нового значення: система забезпечення економічної безпеки за своєю суттю покликана служити гарантом суверенітету і незалежності країни, її стабільного та стійкого соціально-економічного розвитку, оскільки національна безпека і обороноздатність країни тісно пов'язані зі станом економіки.

Ці питання в різних аспектах розглянуто у працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників: Д. Белла, Е. Гіденса, М. Кастельса, Д. Лайона, У. Мартіна [1], В.Б. Бритко, С.В. Дубовського [2], М.К. Горшкова [3], О.Д. Довганя, Т.Ю. Ткачук [4], Є.Г. Дьякової [5], А.Ю. Нашінець-Наумової [6], І.М. Панаріна [7], О.А. Панченко [8–14], Г.А. Сатарова [15], А.І. Соловйової [16], В.М. Торяник [17], Я.І. Чмир [18] та ін.

В умовах модернізації економічного, політичного і соціального устрою сучасного суспільства, перетворення всіх державних і громадських інститутів на тлі динамічних процесів, що відбуваються у світі, проблема забезпечення національної безпеки держави в інформаційній сфері набула особливої гостроти.

Мета статті – провести аналітичний огляд чинників і аспектів впливу інформаційно-комунікаційних технологій на економічну та інформаційну безпеку в системі забезпечення національної безпеки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Розвиток військової техніки і технологій призвів до практичного унеможливлення ведення війни у великих масштабах. Основною зброєю в XXI ст. усе більшою мірою стають економічні, передусім фінансові, методи. Багато країн світу не мають свого конкурентоспроможного науково-технічного потенціалу та повністю залежать від техніки і технології розвинених країн. Країни, що розвиваються, а в перехідний період до них стала належати й Україна, залежать від політики міжнародних фінансових організацій: Міжнародного валютного фонду (МВФ), Світового банку, Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР) тощо. Ці організації були створені в кінці Першої світової війни для досягнення переваги над соціалістичною системою у фінансовій сфері і через це – в економічній сфері. Практика 90-х років минулого століття і нульових років нинішнього століття показала високу ефективність інформаційно-фінансового впливу на національну економіку, що дає змогу вирішувати політичні завдання без ведення бойових дій.

Сучасний соціально-економічний розвиток держави нерозривно пов'язаний із загостренням проблеми забезпечення її економічної безпеки, розширенням масштабів економічних загроз і появою нових форм і видів економічної злочинності. У контексті даного питання до ризиків національної безпеки можна віднести і блок інформаційних загроз, оскільки інформаційна сфера є фактором прогресу, одночасно виступає й як специфічний носій загроз економічній безпеці країни.

У сучасних умовах інформаційні впливи на економічні процеси, включаючи фінансову сферу, стають усе більш агресивними. Так, наприклад, колосальний економічний збиток може виникати і, безумовно, виникає за впливу негативної інформації на фондові ринки, а через них – на зниження капіталізації підприємств, які можуть скуповуватися недобросовісними економічними суб'єктами або навіть злочинцями за низькою ціною.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується зростаючою роллю інформаційної сфери, що являє собою сукупність інформації. Інформаційна сфера є системоутворюючим чинником життя суспільства, активно впливає на стан політичного, економічного, оборонного та інших складників національної безпеки. Під інформаційною безпекою держави розуміється стан захищеності її національних інтересів в інформаційній сфері, що визначаються сукупністю збалансованих інтересів особистості, суспільства і держави [8, с. 59].

Новий виток технологічних успіхів інформаційно-комунікаційних технологій поряд із прогресивними можливостями породжує й нові загрози безпеці. За роки незалежності кардинально змінилися форми власності, багаторазово розширився ідеологічний спектр політичних партій і рухів, загострилася соціальна диференціація суспільства, трансформуються уявлення про роль і місце нашої держави в новому мінливому світі. Поряд із тим, що в більшості сфер діяльності держави відбуваються позитивні зміни в реалізації реформ, необхідно підкреслити, що розвиток інформаційної сфери країни об'єктивно переживає складний період, її ресурси, у тому числі й їх захищеність, відстають у розвитку від інших інститутів сучасного суспільства.

Важливим інформаційним складником системи забезпечення національної безпеки є інформаційно-комунікаційні технології, а також технічні, програмні, лінгвістичні, правові, організаційні засоби, включаючи телекомунікаційні канали, які повинні бути застосовані в системі забезпечення національної безпеки для збору, формування, обробки, передачі або прийому інформації про стан національної безпеки і заходи щодо її зміцнення, і тим самим утворюють засоби забезпечення національної безпеки. Сили і засоби забезпечення національної безпеки зосереджують свої зусилля і ресурси на забезпеченні національної безпеки у внутрішньополітичній, економічній, соціальній сферах, у сфері науки і освіти, в міжнародній, духовній, інформаційній, військовій, оборонно-промисловій та екологічній сферах, а також у сфері громадської безпеки.

Найважливішу роль у забезпеченні інформаційної безпеки, безсумнівно, грає її захищеність, створювана державою за допомогою низки заходів і покликана протистояти реальним і потенційним загрозам національній безпеці як ззовні, так і зсередини країни.

Самостійний блок інформаційних загроз являє прагнення окремих країн до домінування у світовому інформаційному просторі. Так, наприклад, нині близько 70% усіх комунікаторів світу належать протиборчим між собою американським і російським корпораціям. Інформаційна сфера стає не лише найважливішою сферою міжнародної співпраці, а й об'єктом суперництва. Проблеми у сфері інформаційних відносин, формування інформаційних ресурсів та користування ними загострюються внаслідок політичного й економічного протиборства різних держав, що має місце в інформаційній нерівності. При цьому ведеться активна робота з витіснення неугодних держав із зовнішнього і внутрішнього інформаційних ринків, залучення країн у так звані «інформаційні війни» з метою порушення нормального функціонування інформаційних та телекомунікаційних систем, а також збереження інформаційних ресурсів. На тлі всього цього спостерігається й тенденція отримання несанкціонованого доступу з боку іноземних спецслужб та інших осіб до інформації економічного характеру і використання її з метою підриву економічної безпеки держави.

Реалізація національних інтересів держави можлива тільки на основі сталого розвитку економіки та забезпечення її безпеки в інформаційній сфері. Проблема сталого розвитку країни не є новою, подібного роду проблеми постійно обговорюються у світі, зокрема вони обговорювалися на Пленарному засіданні 42-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН (20 жовтня 1987 р.), на якому були прийняті принципи, що розкривають сутність сталого розвитку. В основу зазначених принципів було закладено задоволення потреб сучасного покоління, не загрожуючи можливості майбутніх поколінь задовольняти власні потреби, тобто принципи взаємозв'язку економічного і соціального розвитку за раціонального використання ресурсів і захисту навколишнього середовища. У 1992 р. на конференції в Ріо-де-Жанейро зазначені принципи сталого розвитку були прийняті главами урядів понад 150 країн.

Із 1999 р. на міжнародних конференціях під егідою ООН ведуться дискусії щодо визначення змісту сталого розвитку країн. У всіх подібних дискусіях забезпечення економічної безпеки є центральною ланкою національної безпеки і найважливішою умовою сталого розвитку держави.

В умовах глобалізації світового господарства фінансова безпека як ключовий складник економічної безпеки країни є першорядною. У світлі цього підвищується роль інформації і розвитку телекомунікацій як основи взаємодії фінансових і фондових ринків. У сучасних умовах загострення проблеми обмеження природних ресурсів питання економічної і, як наслідок, інформаційної безпеки стають не менш важливими, ніж питання військової безпеки. У сучасних умовах виявилось, що війна в традиційному розумінні, з веденням бойових дій за можливість захоплення й утримання території, є далеко не єдиною загрозою безпеці. Основним чинником впливу в навколишньому світі стає економічний вплив через фінансові інструменти. Інформаційний вплив застосовується як для забезпечення застосування фінансових інструментів, наприклад під час атак на валютних і фондових ринках, так і як ідеологічне прикриття під час створення необхідного образу справедливості проведеної політики в суспільній свідомості.

Загрози економічній та інформаційній безпеці стосуються не лише окремих компонентів державної системи, а й регіонів, великих господарюючих суб'єктів і територіальних утворень, вони формують соціально-інформаційний вплив на соціально-економічну систему держави.

Інформаційні системи, що включають телекомунікації, аналітичну та прогнозовану інформацію, впливають не лише на стан ринку цінних паперів, а й на стан фінансової системи країни у цілому. У результаті таких дій відбуваються коливання курсів національних валют, зміна цін і зниження конкурентоспроможності товарів і послуг, створюються загрози економічній безпеці суб'єктів ринку держави.

Рішення завдань забезпечення безпеки в інформаційній сфері не зводяться лише до захисту каналів і засобів передачі інформації, охорони державної таємниці, урядового зв'язку та інформації та інших питань, які прийнято розглядати під час аналізу сукупності загроз і системи заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки. До питань інформаційної безпеки в економічній сфері також належить безпека інформаційних систем управління промисловістю, галузями, підприємствами, банками.

Економічні та інформаційні загрози можуть виникати щодо будь-якого елементу економічної системи країни або зв'язків між ними, у тому числі щодо потоків товарів і послуг, грошових потоків, інформаційних потоків. Окрім того, загрози безпеці можуть виникати щодо тих елементів економічної системи або їх зв'язків, які можуть з'явитися в майбутньому, але визначити зміст яких наразі не представляється можливим.

Загрози економічній та інформаційній безпеці можуть бути спрямовані як на руйнування будь-якого компонента системи забезпечення національної безпеки та їх взаємозв'язку, так і на механізм забезпечення у цілому.

Інформаційні загрози економічній безпеці мають різний характер, закінчуються у системах зв'язку і телекомунікацій, можуть бути глобальними за своїми масштабами (такі прийнято називати викликами), регіональними, тобто відносяться до певного регіону, груп країн, або загрози національні, що виникають у самій країні.

У сучасних нестабільних і турбулентних умовах економічні загрози, як правило, мають довгостроковий характер і спрямовані на руйнування економічного потенціалу країни, її життєзабезпечуючих сфер. Вплив загроз в інформаційній сфері все більше спрямований на інтереси особистості, суспільства і держави. При цьому вплив на особистість із метою зниження активності життєвої позиції все більше здійснюється за допомогою комунікаційних засобів і технологій. При цьому неухильно зростає інформаційний вплив на економічну систему, включаючи її фінансову сферу, фондові ринки з грою на пониження капіталізації підприємств, а потім їх скуповуванням за нижчою ціною, у поєднанні з поширенням інформації щодо створення негативного образу конкурента тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Нові виклики і загрози (перш за все міжнародний кібертероризм, інформаційне шпигунство, організована злочинність в інформаційній сфері, небезпека поширення вірусних комп'ютерних атак на інформаційно-керуючі системи в економіці та, перш за все у фінансовій сфері, і т. д.) носять глобальний характер і вимагають адекватної відповіді з боку всього міжнародного співтовариства та солідарних зусиль для їх подолання.

Нині істотно зростає роль інформаційної безпеки національної економіки, все більш актуальною стає проблема боротьби з кіберзлочинністю у фінансовій сфері. Верховною Радою України було зроблено спробу врегулювати відносини, що виникають у кіберпросторі, а саме ухвалено Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки в Україні». Незважаючи на ці кроки, Україна постійно стає жертвою кібератак.

На забезпечення національних інтересів держави негативний вплив можуть чинити ймовірні рецидиви односторонніх силових підходів у міжнародних відносинах, протиріччя між основними учасниками світової політики, а також удосконалення форм протиправної діяльності в кібернетичній та біологічній сферах, у сфері інформаційно-комунікаційних технологій.

Складність завдань, що стоять перед державою, вимагає вироблення збалансованої стратегії їх вирішення, що виходить із взаємозв'язку проблем національної безпеки, соціально-економічного розвитку країни та інформаційної безпеки національної економічної системи.

Література:

1. Мартин У.Дж., Лайон Д. Информационное общество: проблемы и иллюзии. Москва : ИНИОН, 1989, 648 с.
2. Бритков В.Б., Дубовской С.В. Информационные технологии в национальном и мировом развитии. *Общественные науки и современность*. 2000. № 1. С. 146–150.
3. Горшков М.К. Проблемы национальной безопасности в информационном обществе. *Власть*. 2014. № 11. С. 8.
4. Довгань О.Д., Ткачук Т.Ю. Система інформаційної безпеки України: онтологічні виміри. *Інформація і право*. 2018. № 1(24). С. 89–103.

5. Дьякова Е.Г. Массовая коммуникация и власть. Екатеринбург : УрО РАН, 2002, 299 с.
6. Нашинець-Наумова А.Ю. Інформаційна безпека: питання правового регулювання : монографія. Київ : Гельветика, 2017. 168 с.
7. Панарин И.Н. Информационная война, PR и мировая политика : учебное пособие ; 3-е изд., испр. и доп. Москва : Горячая линия – Телеком, 2018. 370 с.
8. Панченко О.А. Інформаційна безпека в контексті викликів і загроз національній безпеці. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2020. Вип. 2(45). С. 57–63. DOI: 10.33287/102019. URL: <https://grani-print.dp.ua/index.php/dridu/article/view/361/286>.
9. Панченко О.А. Інформаційна безпека держави як елемент соціальної культури. *Аспекти публічного управління*. 2020. № 1. Т. 8. С. 58–67. URL: <https://aspects.org.ua/index.php/journal/article/view/720/692>.
10. Панченко О.А. Інформаційні аспекти трансформації державного управління в умовах турбулентності. *The system of public administration in the context of decentralization of power : collective monograph*. Riga : Izdevnieciba Baltija Publishing, 2020. P. 88–110. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-66-2-06>.
11. Панченко О.А. Засоби масової інформації як джерело інформаційної безпеки. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 2(8) С. 250–258. DOI: 10.32689/2617-9660-2020-2(8)-250-258. URL: <http://maup.com.ua/assets/files/expert/8/21.pdf>.
12. Панченко О.А. Засоби масової комунікації як платформа державної інформаційної політики. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 4. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.4.2. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/4_2020/4.pdf.
13. Панченко О.А. Роль засобів масової інформації в системі державного управління інформаційною безпекою. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. № 1(24). С. 97–102. DOI: 10.32836/2310-9653-2020-1.19. URL: <http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2020/1/19.pdf>.
14. Панченко О.А. Information technologies in ensuring of the state security. Інформаційні технології в забезпеченні державної безпеки. *Science Review*. 2020. Warsaw, Poland. № 5(32). June 2020. P. 30–35. DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_sr.
15. Сатаров Г.А. Общественное мнение и общественное сознание: реальность и миф. *ОНС: Общественные науки и современность*. 2007. № 4. С. 5-23.
16. Соловьев А.И. Политические коммуникации. Москва : Аспект Пресс, 2004, 332 с.
17. Торяник В.М. Інформаційна безпека як складова національної безпеки держави, роль ЗМІ в забезпеченні інформаційного суверенітету України. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 151–156.
18. Чмир Я.І. Проблеми забезпечення інформаційної безпеки в системі публічного управління. *Аспекти публічного управління*. 2018. Т. 6. № 9. С. 16–22.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.16>

УДК 351

Грицишен Дмитрій,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економічної безпеки,
публічного управління та адміністрування
Державного університету «Житомирська політехніка»

Прокопенко Жанна,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної безпеки,
публічного управління та адміністрування
Державного університету «Житомирська політехніка»

Кочин Тетяна,
аспірант кафедри обліку і аудиту
Державного університету «Житомирська політехніка»

Опанасюк Андрій,
здобувач кафедри інформаційних систем в управлінні та обліку
Державного університету «Житомирська політехніка»

РОЗВИТОК АУДИТУ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ПРОТИДІЇ ФАЛЬСИФІКАЦІЯМ

У статті доведено, що аналіз сучасного етапу розвитку аудиторської діяльності у світі вказує на відсутність єдиних глобальних підходів до регулювання аудиторської діяльності. Охарактеризовано, що кожна країна розробляє свої власні підходи до управління регулюванням аудиту та встановлює конкретні вимоги до діяльності аудиторських фірм. Відзначено, що основними характеристиками сучасного аудиту є встановлення вимог до людських ресурсів аудиторської фірми. Доведено, що фактично сьогодні аудиторський звіт (висновок) має підтверджувати якість фінансової звітності як важливого інструменту інформування користувачів для прийняття управлінських рішень. Доведено, що за допомогою розширення аудиторських процедур, зокрема використання аналітичних процедур, можна вести мову про аудиторський звіт (висновок) як складову частину інформаційного ресурсу. Охарактеризовано, що інформаційним ресурсом економічної та господарської діяльності виступає сукупність інформації, що міститься у фінансовій звітності та аудиторському звіті (висновку). Доведено, що варто переглянути підходи до аудиторського звіту (висновку) та визначити його місце в структурі інформаційного ресурсу.

Уточнено, що аудиторський звіт можна розглядати з декількох позицій: по-перше, як результат роботи аудитора. У даному контексті варто також визначити аудиторський висновок як результат виконання договірних відносин щодо аудиту фінансової звітності; по-друге, документ, що містить думку аудитора щодо фінансової звітності досліджуваного підприємства та гарантує надання впевненості зацікавленим користувачам. Доведено, що варто змінити підхід до аудиторського звіту (висновку) як до документу, що підтверджує достовірність показників фінансової звітності, адже зміна запитів користувачів призводить до того, що аудиторський висновок виступає ще й джерелом інформації, що не представлена у фінансовій звітності. Охарактеризовано, що сучасний аудиторський звіт (висновок) є складовою частиною інформаційного ресурсу про господарську діяльність підприємства, що у цілому дає змогу підвищити його якісні характеристики та задовольнити інформаційні потреби зацікавлених сторін, що в результаті призводить до зниження або ж уникнення інформаційної асиметрії на ринках капіталів.

Ключові слова: фальсифікації, економічні ресурси, аудит, аудиторські фірми, економічні злочини.

Hrytsyshen Dymytrii, Prokopenko Zhanna, Kochyn Tetiana, Opanasiuk Andrii. Development of audit as an anti-counterfeiting tool

The article proves that the analysis of the current stage of development of auditing in the world indicates the lack of common global approaches to the regulation of auditing. It is described that each country develops its own approaches to the management of audit regulation and sets specific requirements for the activities of audit firms. It is noted that the main characteristics of modern audit are the establishment of requirements for human resources of the audit firm. It is proved that in fact today the audit report (conclusion) should confirm the quality of financial statements as a careful tool for informing users to make management decisions. It is proved that by expanding the audit procedures, in particular the use of analytical procedures, allows to speak on the audit report (conclusion) as part of the information resource.

It is characterized that the information resource of economic and economic activity is a set of information contained in the financial statements and audit report (conclusion). It is proved that it is necessary to review the approaches to the audit report (conclusion) and determine its place in the structure of the information resource.

It is specified that the audit report can be viewed from several positions: first, as a result of the auditor's work. In this context, it is also necessary to determine the audit opinion and the result of the implementation of the contractual relationship for the audit of financial statements; secondly, a document that contains the auditor's opinion on the financial statements of the surveyed enterprise and guarantees confidence to interested users. It is proved that it is necessary to change the approach to the audit report (conclusion) as a document confirming the reliability of financial statements, because the change in user requests leads to the fact that the audit report is also a source of information not presented in the financial statements. It is characterized that the modern audit report (conclusion) is a component of the information resource about the economic activity of the enterprise, which in general allows improving its quality characteristics and meeting the information needs of stakeholders, which leads to reduction or avoidance of information asymmetry in capital markets.

Key words: *falsifications, economic resources, audit, audit firms, economic crimes.*

Актуальність дослідження. У сучасних умовах господарювання варто змінити акцент дослідження аудиту від інструменту підтвердження достовірності фінансової звітності та надання впевненості користувачам до інструменту формування якісного інформаційного ресурсу. Так, сьогодні користувачі бухгалтерського обліку все більше наголошують на необхідності оприлюднення саме якісної інформації, а її достовірність є не еталоном, а лише одним зі складників властивостей якості інформації.

Аналіз останніх досліджень. Сучасний стан наукових досліджень у сфері бухгалтерського обліку та аудиту характеризується вагомим внеском у розвиток теорії та методології аудиту вітчизняних учених, зокрема: О.Р. Антонюк, В.П. Бондаря, Г.І. Давидова, Н.І. Дорош, С.Я. Зубілевич, М.Д. Корінька, Є.В. Мниха, Н.М. Проскуріної, О.А. Петрик, О.Ю. Редька, К.І. Редченка, В.І. Рудницького, В.В. Рядської, Б.Ф. Усача, Н.С. Шалімової, О.Л. Шерстюка, І.М. Дмитренко, І.К. Дрозд, Т.О. Каменської, К.О. Назарової, О.В. Сметанка та ін. Зазначені вчені присвятили свої праці розвитку теорії аудиту як науки, впровадженню незалежного аудиту як процесу трансформації системи контролю в країнах пострадянського простору, розвитку аудиторських процедур, упровадженню міжнародних стандартів аудиту, застосуванню етичних принципів у діяльності аудитора, інституційному забезпеченню аудиту та іншим проблемним питанням. Серед зарубіжних учених питання розвитку аудиту значно відрізняються, адже становлення ринкових відносин відбулося значно раніше, що й зумовило власне виникнення аудиту як такого. Так, основоположними результатами наукових досліджень, які визначають витоки аудиту як функціональної науки у світі, є праці Д. Блутфілд, Дж. Шекман, П. Кармона, Дж. Бігус, Р.-К. Зіммерман, І.В. Аверчева, Н.Г. Айрапетової, Я. Алвера, Н.А. Бреславцевої, В.Г. Гетьмана, Т.Д. Варфілда, Дж.Дж. Вейганда, С.Дж. Грея, Т.Ю. Дружилівської, Д.Е. Кізо, В.В. Ковальова, М.І. Кутера, М.Р. Метьюса, К. Ноубса, В.Ф. Палія, Д.О. Панкова, Н.В. Парушиної, М.Х.Б. Перероя, Р. Паркера, М.Л. Пятова, О.В. Рожнової, Я.В. Соколова, Е.С. Хендріксена, Т.В. Федоровича, О.М. Хоріна, Л.Ф. Шиловой, Л.З. Шнейдмана та ін.

Виклад основного матеріалу. Фактично сьогодні аудиторський звіт (висновок) має підтверджувати якість фінансової звітності як важливого інструменту інформування користувачів для прийняття управлінських рішень. Своєю чергою, розширення аудиторських процедур, зокрема використання аналітичних процедур, дає змогу вести мову про аудиторський звіт (висновок) як складову частину інформаційного ресурсу. Інформаційним ресурсом про економічну дійсність та господарську діяльність виступає сукупність інформації, що міститься у фінансовій звітності та аудиторському звіті (висновку). Отже, варто переглянути підходи до аудиторського звіту (висновку) та визначити його місце у структурі інформаційного ресурсу.

«Згідно з чинним законодавством, за результатами проведеного аудиту аудитор повинен надавати своєму клієнтові (замовнику аудиту) підсумковий документ – аудиторський висновок (звіт). Він складається з дотриманням установлених норм та стандартів і має містити підтвердження або аргументовану відмову від підтвердження достовірності, повноти та відповідності чинному законодавству фінансової звітності підприємства-клієнта. Перед складанням аудиторського висновку (звіту) аудитор остаточно оцінює аргументованість своїх тверджень і доказів» [4].

«Головною метою аудиту є вираження думки про достовірність фінансової звітності і відповідність порядку ведення бухгалтерського обліку законодавству України. Саме аудит сприяє запобіганню фінансовим порушенням на підприємстві, підробкам, випадковим помилкам, недолікам в організації обліку» [2, с. 411].

Аудиторський звіт (висновок) є особливим складником процесу аудиту фінансової звітності. Його важливість полягає у тому, що він містить думку аудитора та її підтвердження щодо достовірності показників фінансової звітності підприємства.

«Важливість аудиторського звіту (висновку) як одного з основних підсумкових документів роботи аудитора є безумовною. Від якості його складання залежить рівень достовірності, об'єктивності і повноти інформації про підприємство, що перевіряється, яка подається зовнішнім і внутрішнім користувачам» [4]. «Складання аудиторського звіту є одним із найвідповідальніших складників аудиторського процесу, оскільки формуються підсумки виконаних аудиторських процедур, узагальнюються виявлені помилки, визначається їх сукупний вплив на фінансову звітність і висловлюється думка аудитора щодо її достовірності, повноти відповідності чинному законодавству. Аудиторський звіт (висновок) – це «продукт» праці аудитора. Висловлюючи свою думку, аудитор забезпечує впевненість користувачів інформації в тому, що інформація, наведена у звітності, є достовірною» [3].

Із даного приводу вітчизняна вчена О.А. Петрик указує: «Ефективність організації незалежного аудиту визначається плануванням, документуванням, відповідальністю за аудиторський висновок, взаємодією аудиторів, залученням експертів, повним та об'єктивним інформуванням клієнтів, контролем якості роботи аудитора, договірними відносинами, взаємодією з клієнтом у процесі перевірки, додержанням принципів професійної етики, а також дотриманням послідовності процесу аудиту (чотири останніх принципи запропоновано особисто автором)» [9].

Аудиторський висновок є особливим складником як власне аудиту, так і системи інформування зацікавлених осіб. Д.В. Долбнева вказує, що «основним результатом роботи аудитора та одним із найвідповідальніших етапів аудиту (виконання аудиторських процедур) є аудиторський висновок, який складається на завершальній стадії аудиту і повинен містити у собі виявлені помилки, визначення та узагальнення їх сукупного впливу на фінансову звітність клієнта (замовника). В аудиторському висновку висловлюється незалежна думка аудитора щодо достовірності фінансової звітності, її повноти та відповідності чинному законодавству. Саме тому від розуміння аудитором сутності та вимог до складання аудиторського висновку залежать його якість та об'єктивність, а також здатність задовольнити інформаційні потреби зовнішніх і внутрішніх користувачів» [4].

Відповідно до Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», звіт аудитора – це «документ, підготовлений суб'єктом аудиторської діяльності за результатами аудиту фінансової звітності (консолідованої фінансової звітності) відповідно до міжнародних стандартів аудиту та вимог цього Закону» [9].

Аудиторський звіт можна розглядати з декількох позицій:

- по-перше, результат роботи аудитора. Із цього погляду оцінюється власне діяльність аудитора або групи аудиторів. Документ складається за результатами роботи аудиторів у межах певного завдання;
- по-друге, результат виконання договірних відносин. У даному контексті варто також визначати аудиторський висновок як результат виконання договірних відносин щодо аудиту фінансової звітності;
- по-третє, документ, що містить думку аудитора щодо фінансової звітності досліджуваного підприємства та гарантує надання впевненості зацікавленим користувачам.

Усі зазначені складники у цілому формують уявлення про аудиторський висновок. Варто зазначити, що зазначені складники враховано як у вітчизняному аудиторському законодавстві, так і в Міжнародних стандартах аудиту. «Приведення вітчизняних нормативних актів із питань регулювання порядку проведення аудиту, у т. ч. і складання аудиторського висновку (звіту) до МСА, відбувалося у чотири етапи: I етап: прийняття Національних нормативів аудиту, затверджених Рішенням АПУ № 73 від 18.12.1998; II етап: прийняття Рішення АПУ від 18 квітня 2003 р. № 122 «Про порядок застосування в Україні Міжнародних стандартів аудиту». Стандарти аудиту та етики Міжнародної федерації бухгалтерів прийняті як Національні стандарти аудиту та набрали чинності з 01 січня 2004 р. Згодом було прийнято Рішення АПУ від 30.10.2003 «Про затвердження Національних нормативів аудиту України та Кодексу професійної етики аудиторів України» від 18 грудня 1998 р. №73 вважати таким, що втратило чинність з 1 січня 2004 року»; III етап: прийняття Рішення АПУ від 30.11.2006 «Про застосування Міжнародних стандартів аудиту видання 2006 року» як Національних стандартів аудиту, що введені в дію з 01 січня 2007 р.; IV етап: прийняття Рішення АПУ від 31.03.2011 229/7 «Про застосування Міжнародних стандартів аудиту видання 2010 р.» як Національних стандартів аудиту та введені в дію з 01 квітня 2011 р.» [4].

На сучасному етапі складання та оприлюднення аудиторського висновку регулюється Міжнародними стандартами аудиту. Вивчення праць учених (Л.В. Гуцаленко, Я.В. Сидорук, І.М. Пожарицька) щодо даного питання дає змогу систематизувати вимоги міжнародних стандартів до аудиторського звіту (висновку) (табл. 1).

Таблиця 1

**Характеристика міжнародних стандартів аудиту
щодо регулювання складання аудиторського звіту (висновку)**

Назва розділу	Назва і номер стандарту	Назва документу	Типи аудиторської Думки
Міжнародні стандарти аудиту та положення з міжнародної практики аудиту (вид. 2003 р.) [7]			
700-799 Аудиторські думки звітність	700А Аудиторський висновок про фінансову звітність	Аудиторський висновок	– безумовно-позитивний висновок; – модифіковані висновки (умовно-позитивна думка, відмова від висловлення думки, негативна думка)
Міжнародні стандарти аудиту, надання впевненості та етики (вид. 2006 р.) [5]			
700-799 Аудиторські висновки та звітність	700 Висновок незалежного аудитора щодо повного пакету фінансових звітів загального призначення	Висновок незалежного аудитора	– безумовно-позитивний висновок; – модифіковані висновки (умовно-позитивна думка, відмова від висловлення думки, негативна думка)
Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг (вид. 2012 р.) [6]			
700-799 Аудиторські висновки та звітність	МСА 700 «Формулювання думки та надання звіту щодо фінансової звітності»	Звіт незалежного аудитора	– немодифікована думка; – модифіковані думки (умовно-позитивна думка, негативна думка, відмова від висловлення думки)
Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг (вид. 2015 р.) [8]			
700-799 Аудиторські висновки та звітність	МСА 700 «Формування думки та складання звіту щодо фінансової звітності»	Звіт аудитора	– немодифікована думка; – модифікована думка (думка із застереженням, негативна думка, відмова від висловлення думки)

Відповідно до Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», «аудиторський звіт передбачає надання впевненості користувачам шляхом висловлення незалежної думки аудитора про відповідність у всіх суттєвих аспектах фінансової звітності та/або консолідованої фінансової звітності вимогам НП(С)БО, МСФЗ або іншим вимогам. Аудиторський звіт підписує аудитор, який провадить аудиторську діяльність як фізична особа – підприємець або провадить незалежну професійну діяльність у разі проведення ним аудиту одноосібно або щонайменше як ключовий партнер у разі проведення аудиту аудиторською фірмою. У разі одночасного залучення декількох суб'єктів аудиторської діяльності аудиторський звіт підписується всіма аудиторами, а від аудиторської фірми – щонайменше ключовим партнером. Особа, яка підписала аудиторський звіт, зазначає дату підписання» [1].

Власне, як зазначений закон, так і Міжнародні стандарти висувають сукупність вимог до звіту аудитора. Вимоги стосовно структури та формату звіту аудитора містяться в таких стандартах редакції 2016–2017 рр. «Міжнародних стандартів контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг»:

- 700 «Формування думки та складання звіту щодо фінансової звітності»;
- 705 «Модифікації думки у звіті незалежного аудитора»;
- 701 «Повідомлення інформації з ключових питань аудиту в звіті незалежного аудитора»;
- 706 «Пояснювальні параграфи та параграфи з інших питань у звіті незалежного аудитора»;
- 710 «Порівняльна інформація – відповідні показники і порівняльна фінансова звітність»;
- 720 «Відповідальність аудитора щодо іншої інформації»;
- 570 «Безперервність діяльності».

Варто зауважити, що Міжнародні стандарти аудиту та Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» передбачають різну структуру аудиторського звіту (табл. 2). Відповідно до зазначених стандартів, для того щоб аудитор сформував свою думку щодо фінансової звітності, він повинен:

«1) висновок аудитора відповідно до МСА 330 щодо того, чи були отримані прийнятні аудиторські докази в достатньому обсязі;

2) висновок аудитора відповідно до МСА 450 щодо суттєвості невиправлених викривлень (окремо або в сукупності);

3) оцінювання:

3.1. чи складена фінансова звітність в усіх суттєвих аспектах згідно з вимогами застосовної концептуальної основи фінансового звітування;

3.2. якщо фінансова звітність складена відповідно до концептуальної основи достовірного подання, то оцінювання також повинно включати оцінювання того, чи забезпечено достовірне її подання;

3.3. чи зроблено у фінансовій звітності належне посилання на застосовну концептуальну основу фінансового звітування або її описання».

На основі зазначеного аудитор формує думку, яка, відповідно до Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», має такі види:

1. немодифікована;

2. модифікована:

2.1. думка із застереженням;

2.2. негативна;

2.3. відмова від висловлення думки.

Таблиця 2

Структура звіту аудитора за Міжнародними стандарти аудиту та Законом України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність»

Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність»	Міжнародні стандарти аудиту
1. Повне найменування юридичної особи. 1.1 Склад фінансової звітності або консолідованої фінансової звітності. 1.2 Звітний період та дата, на яку вона складена. 1.3 Відповідно до яких стандартів (МСФЗ, П(С)БО, ін.) складено фінансову звітність. 2. Твердження про застосування міжнародних стандартів аудиту (МСА). 3. Чітко висловлена думка аудитора немодифікована або модифікована. 4. Окремі питання, на які САД вважає за доцільне звернути увагу, але які не вплинули на висловлену думку аудитора. 5. Про узгодженість звіту про управління; Про наявність суттєвих викривлень у звіті про управління та їх характер. 6. Суттєву невизначеність щодо безперервної діяльності (за МСА 570), у разі наявності такої невизначеності. 7. Основні відомості про САД, що провів аудит (повне найменування, місцезнаходження, інформація про включення до Реєстру).	1. Назва. 2. Адресат. І Звіт щодо аудиту фінансової звітності. 3. Думка аудитора. 4. Основа для думки. 5. Безперервність діяльності (там, де це застосовно, аудитор повинен звітувати відповідно до вимог МСА 570). 6. Ключові питання аудиту. 7. Інша інформація. 8. Відповідальність управлінського персоналу за фінансову звітність. 9. Відповідальність аудитора за аудит фінансової звітності. ІІ Звіт щодо вимог інших законодавчих та нормативних актів. 10. Повне ім'я партнера із завдання. 11. Підпис аудитора. 12. Адреса аудитора.

Такий поділ аудиторської думки зумовлений тим, чи розкриває фінансова звітність підприємства в усіх суттєвих аспектах достовірно та об'єктивно фінансову інформацію згідно з міжнародними стандартами фінансової звітності (МСФЗ (IAS / IFRS)) або національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку (НП(С)БО, П(С)БО) та відповідає вимогам законодавства, зокрема господарського, податкового, бюджетного, екологічного та іншого галузевого.

В Україні стан фінансової звітності можна прослідкувати за видами аудиторських звітів, що надали представництва компаній великої аудиторської четвірки (ТОВ «Ернст енд Янг аудиторські послуги», ПрАТ «Делойт енд Туш Юкрейніан Сервісез Компані», ТЗОВ «Аудиторська фірма «ПрайсвотерхаусКуперс (Аудит)», ПАТ «КПМГ АУДИТ»). Зокрема, нами проаналізовано аудиторські звіти, що сформовано зазначеними компаніями протягом трьох років (2015–2017 рр.) щодо фінансової звітності підприємств, що становлять суспільний інтерес («підприємства, що становлять суспільний інтерес, – підприємства – емітенти цінних паперів, цінні папери яких допущені до торгів на фондових біржах або щодо цінних паперів яких здійснено публічну пропозицію, банки, страховики, недержавні пенсійні фонди, інші фінансові установи (окрім інших фінансових установ та недержавних пенсійних фондів, що належать до мікропідприємств та малих підприємств) та підприємства, які, відповідно до цього Закону, належать

до великих підприємств» [11]). Зокрема, проаналізовані звіти стосуються підприємств різних галузей національного господарства (банківські та фінансові установи, промислові підприємства, підприємства сфери зв'язку, транспортні підприємства та підприємства інших галузей). Результати проведеного аналізу аудиторських звітів представлено в табл. 3.

Таблиця 3

Характеристика аудиторських висновків «великої четвірки» щодо фінансової звітності підприємства, що становлять суспільний інтерес

Рік проведення аудиту	2015 р.	2016 р.	2017 р.
1	2	3	4
ТОВ «Ернст енд Янг аудиторські послуги»			
ПАТ «Укртелеком»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)
ПАТ «Укргазбанк»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «Укрзалізниця»	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)	02-(із застереженням)
ПАТ «Турбоатом»	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)	02-(із застереженням)
ПАТ «Рено Україна»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)
ПАТ «Природні Ресурси»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
АТ КБ «ПУМБ»	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «Одеський припортовий завод»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)
ПАТ «Дікергофф Цемент Україна»	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «Державний Експортно-Імпортний Банк України»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
Приватне акціонерне товариство «Делойт енд Туш Юкрейніан Сервісез Компані»			
ПАТ «Рубіжанський картонний-гарний комбінат»	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)	01-(умовно-позитивна)
НАК «Нафтогаз»	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)	02-(із застереженням)
ПАТ «ВФ Україна»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «Фармак»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
АТ «Укргазвидобування»	–	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)
ПАТ «Банк Восток»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
АТ «Піреус Банк МКБ»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «Розрахунковий центр з обслуговування договорів на фінансових ринках»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)
ПАТ «Метлайф»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «Арселор Міттал Кривий Ріг»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
АТ «Агропросперіс Банк»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «БТА Банк»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)
ПАТ «Укрсоцбанк»	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)	02-(із застереженням)
АТ «ОТП Банк»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
Товариство з обмеженою відповідальністю Аудиторська фірма «ПрайсвотерхаусКуперс (Аудит)»			
АТ «КБ «ПриватБанк»	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)	02-(із застереженням)
АТ «Креді Агріколь банк»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПрАТ «Аіг Україна Страхова Компанія»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «Славутський комбінат «Будфарфор»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)
ПАТ «Карлсберг Україна»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «Імперіал Тобакко Продакшн Україна»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)
ПАТ «Київстар»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «Монделіс Україна»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)
ПАТ «Філіп Морріс Україна»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «СКФ Україна»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «КІПМГ АУДИТ»			
ПАТ «Астра Банк»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «Консюмерс-Скло-Зоря»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)
АТ «Кредобанк»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)

Закінчення таблиці 3

1	2	3	4
АТ «Укрсоцбанк»	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)	02-(із застереженням)
ПАТ «Запорізький металургійний комбінат «Запоріжсталь»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «Вімм-Білль-Данн Україна»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)
ПАТ «Страхова компанія «ПЗУ Україна»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
АТ «Прокредит Банк»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
АТ «Правекс Банк»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
АТ «Райффайзен Банк Аваль»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «Свроцемент-Україна»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	02-(із застереженням)
ПАТ «Український Процесінгований Центр»	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)	01-(умовно-позитивна)
ПАТ «Ясинівський коксохімічний завод»	04- (відмова від висловлення думки)	03-(негативна)	03-(негативна)

На основі отриманих результатів аналізу аудиторських звітів, що складені аудиторами, представництв компаній великої аудиторської четвірки щодо фінансової звітності підприємств, що становлять суспільний інтерес, можна зробити такі висновки:

– аудит фінансової звітності підприємств, що становлять суспільний інтерес, який був здійснений ТОВ «Ернст енд Янг аудиторські послуги» у 2015 р., супроводжувався модифікованим аудиторським звітом, а саме умовно-позитивною думкою. Тобто фінансова звітність жодного з клієнтів не супроводжувалася позитивною немодифікованою аудиторською думкою. Аудит фінансової звітності зазначених підприємств, який був здійснений компанією ТОВ «Ернст енд Янг аудиторські послуги» в 2016 р., указує на погіршення якості оприлюдненої фінансової інформації. Зокрема, висловлено модифіковану думку із застереженнями щодо фінансової звітності таких підприємств: ПАТ «Укрзалізниця», ПАТ «Турбоатом», АТ КБ «ПУМБ», ПАТ «Дікергофф Цемент Україна». Щодо інших підприємств вид аудиторського звіту є ідентичним до звітів за 2015 р. Фінансова звітність за 2017 звітний рік покращилася з модифікованої думки аудитора із застереженням до умовно-позитивної у АТ «КБ «ПУМБ» та ПАТ «Дікергофф Цемент Україна». Якість фінансової звітності, відповідно до звіту аудитора, зменшилася у таких підприємствах, як ПАТ «Укртелеком», ПАТ «Рено Україна», ПАТ «Одеський припортовий завод»;

– фінансова звітність клієнтів ПрАТ «Делойт енд Туш Юкрейніан Сервісез Компані» характеризується умовно-позитивною думкою аудитора за звітний період 2015 р. Ситуація змінилася 2016 р., зокрема модифікований аудиторський звіт із думкою аудитора із застереженням характерна для фінансової звітності таких підприємств: ПАТ «Рубіжанський картонний-тарний комбінат», НАК «Нафтогаз», ПАТ «Укрсоцбанк». Звітність усіх інших підприємств характеризується думкою аудитора як умовно-позитивна. У 2017 р. якість фінансової звітності на думку аудитора покращилася у ПАТ «Рубіжанський картонний-тарний комбінат», а погіршилася у АТ «Укргазвидобування», ПАТ «Розрахунковий центр з обслуговування договорів на фінансових ринках», ПАТ «БТА Банк». Аудиторська думка щодо звітності усіх інших підприємств – клієнтів ПрАТ «Делойт енд Туш Юкрейніан Сервісез Компані» залишилася незмінною;

– умовно позитивна думка про фінансову звітність за 2016 р. підприємств, що мають суспільний інтерес, характерна для всіх клієнтів ТзОВ «Аудиторська фірма «ПрайсвогтерхаусКуперс (Аудит)». Ситуація змінилася на гірше (модифікована думка аудитора із застереженнями) лише для одного клієнта, а саме АТ «КБ «ПриватБанк». Для даного клієнта аудиторської фірми ідентична думка характерна і за звітний 2017 р. У 2017 р. модифікована думка аудитора із застереженням стосується фінансової звітності ПАТ «Славутський комбінат «Будфарфор», ПАТ «Імперіал Тобакко Продакшн Україна», ПАТ «Монделіс Україна». Фінансова звітність за 2017 р. усіх інших підприємств-клієнтів характеризується думкою аудитора як умовно-позитивна;

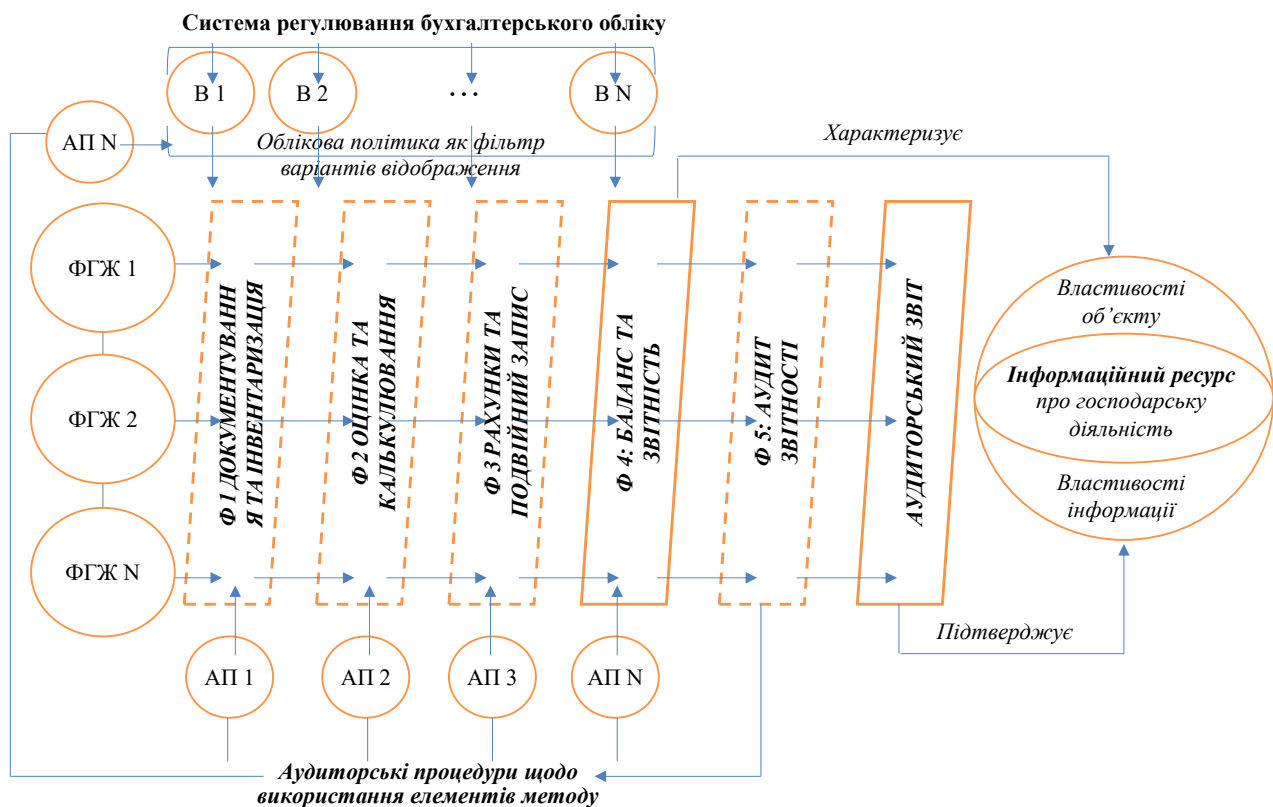
– за досліджуваний період (2015–2017 звітні роки) ПАТ «КПМГ АУДИТ» мав 13 клієнтів, які є підприємствами, що становлять суспільний інтерес. Серед досліджуваних підприємств у 2015 р. відмовою від висловлення думки характеризувався аудиторський про фінансову звітність лише одного підприємства – ПАТ «Ясинівський коксохімічний завод». Аудиторські звіти про фінансову звітність за 2015 р. перелічених клієнтів фірми характеризувалися умовно-позитивною думкою аудитора. За 2016 звітний рік ситуація змінилася для АТ «Укрсоцбанк» – із застереженням та ПАТ «Ясинівський коксохімічний

завод» – негативна. Аналізуючи аудиторські звіти ПАТ «КПМГ АУДИТ» щодо фінансової звітності за 2017 р., варто сказати, що ситуація змінилася для: ПАТ «Консюмерс-Скло-Зоря» – з умовно-позитивної до із застереженням; ПАТ «Вім-Білл-Данн Україна» – з умовно-позитивної до із застереженням; ПАТ «Євроцемент-Україна» – з умовно-позитивної до із застереженням. Для ПАТ «Укрсоцбанк» та ПАТ «Ясинівський коксохімічний завод» думка щодо фінансової звітності за 2017 звітний рік залишилася такою самою, як і за 2016 звітний рік, тобто модифікована думка із застереженням та негативна думка аудитора відповідно.

Сьогодні варто змінити підхід до аудиторського звіту (висновку) як до документу, що підтверджує достовірність показників фінансової звітності, адже зміна запитів користувачів призводить до того, що аудиторський висновок виступає ще й джерелом інформації, що не представлена у фінансовій звітності. А розширення складу та змісту аудиторських процедур дає змогу ще й представити інформацію аналітичного характеру, адже сьогодні все більшої актуальності набувають аналітичні процедури в аудиті.

Таким чином, сучасний аудиторський звіт (висновок) є складовою частиною інформаційного ресурсу про господарську діяльність підприємства, що у цілому дає змогу підвищити його якісні характеристики та задовольнити інформаційні потреби зацікавлених сторін, що в результаті призводить до зниження або ж уникнення інформаційної асиметрії на ринках капіталів. Саме методологічний інструментарій аудиту дає змогу сформуванню якісного інформаційного ресурсу та пізнати економічну дійсність зацікавленими користувачами. У цілому систему бухгалтерського обліку та аудиту можна представити у вигляді інформаційних фільтрів, що є процесом інформаційного моделювання економічної дійсності (рис. 1).

ФГЖ – акт господарського життя; В 1, 2 ... N – варіанти передбачення законодавством; Ф.1 – фільтр, що обмежується реквізитним розширенням документів; Ф. 2 – фільтр, що обмежується методами калькулювання та оцінки; Ф. 3 – фільтр, що обмежується планом рахунків (робочим планом рахунків); Ф. 4 – фільтр, що обмежується попередніми фільтрами та діючими формами; Ф. 5 – фільтр, що обмежується аудиторськими процедурами та потенціалом САД; АП – аудиторські процедури

Рис. 1. Аудит у системі формування якісного інформаційного ресурсу про економічну дійсність

Представлена модель характеризує місце аудиту у формуванні якісного інформаційного ресурсу. Кожний складник представлено як своєрідний фільтр, що виконує відповідні функції, зокрема:

– кожна група елементів методу бухгалтерського обліку виступає своєрідним фільтром, який дає змогу обробляти інформацію про економічну дійсність, яка викладається з господарської діяльності

підприємства. Адже бухгалтерський облік відображає не лише операції, що становлять бізнес-процеси, а й операції, що пов'язані із зовнішнім середовищем, прикладом чого є формування резервів та ін.;

– важливим елементом організації бухгалтерського обліку, що визначає механізм застосування методів як фільтрів даних про господарську діяльність підприємства, є облікова політика. Облікова політика є інструментом, що визначає вибір варіантів облікового відображення того чи іншого об'єкта бухгалтерського обліку. Від облікової політики залежить увесь процес інформаційного моделювання економічної дійсності. Саме тому під час формування положення про облікову політику враховуються як об'єктивні, так суб'єктивні чинники. До об'єктивних варто віднести: галузеві особливості, специфіку організації виробництва та організаційну і виробничу структуру підприємства; до суб'єктивних – інформаційні запити, стратегію розвитку підприємства, економічну, інвестиційну та маркетингову політику підприємства. Варто також зауважити, що облікова політика виступає об'єктом аудиту, адже аудитор має встановити як її відповідність законодавству, так і відповідність її положенням облікового процесу на підприємстві;

– документування та інвентаризація є складниками першого фільтру. Даний фільтр систематизує інформацію, що можливе через відповідні реквізити первинних документів, та підтверджує їх через використання методів інвентаризації. Так, учені для підвищення якості інформації та для врахування усіх властивостей об'єкта бухгалтерського обліку пропонують різні напрями реквізитного розширення існуючих документів та впровадження нових, особливо в контексті появи нових об'єктів бухгалтерського обліку. Аудитор має встановити законність та доцільність такого розширення і порядок використання незатверджених форм первинних документів;

– оцінка та калькулювання виступають другим фільтром даних про об'єкт у системі бухгалтерського обліку. Зазначені методи дають змогу виміряти, оцінити та виразити об'єкт у грошових одиницях. Це можливо через використання дозволених чинним законодавством способів оцінки та методів обліку витрат і калькулювання собівартості продукції, робіт, послуг. Зауважимо, що дані елементи методу є найбільш залежними від суб'єктивного чинника, тобто впливу суб'єкта управління на використання тих чи інших методів та способів оцінки і калькулювання. Вибір методів, що передбачені в чинному законодавстві (національні та міжнародні стандарти бухгалтерського обліку), відбувається під час формування облікової політики підприємства;

– для забезпечення систематизації інформації використовуються такі елементи методу бухгалтерського обліку, як рахунки та подвійний запис. Своєю чергою, рахунки виступають інструментом зберігання інформації про властивості об'єкта бухгалтерського обліку, а подвійний запис – механізмом її формування на рахунках. Використання зазначених методів як фільтру полягає у тому, що кожне підприємство формує робочий план рахунків, який є інструментом організації аналітичного обліку. Своєю чергою, організація аналітичного обліку залежить від тих властивостей об'єкта облікового відображення, щодо яких є інформаційний запит зацікавлених осіб. Можливості врахування усіх властивостей об'єкта в аналітичному обліку залежать від кадрового потенціалу підприємства та форми ведення бухгалтерського обліку. Так, інформаційно-комп'ютерна система, яка використовується підприємством, дає можливість організації аналітичного обліку в різних розрізах;

– баланс та звітність виступають як фільтром даних про господарську діяльність, так і, власне, складником інформаційного ресурсу. Щодо звітності як фільтру даних, то й цьому контексті варто розглядати не звітність як вид звітного документу про господарську діяльність, а саме процедуру формування показників та звітування. Власне процедура формування показників залежить від організації бухгалтерського обліку на підприємстві та всіх попередніх фільтрів, тобто механізму застосування елементів методу бухгалтерського обліку. Так, кожен елемент методу бухгалтерського обліку фільтрує інформацію про економічну дійсність, що в подальшому залежить від її відображення на рахунках бухгалтерського обліку, які формують окремі показники фінансової, статистичної, податкової та внутрішньої звітності підприємства. Якість звітності знаходиться в прямій залежності від ефективності механізму застосування елементів методу бухгалтерського обліку. Якщо розглядати фінансову звітність підприємства як складник інформаційного ресурсу, то варто наголосити, що вона має враховувати як властивості об'єкта управління, так і якісні властивості інформації, що залежать від урахування усіх можливих властивостей об'єкта у елементах методу бухгалтерського обліку;

– особливим фільтром інформації про господарську діяльність є аудит фінансової звітності. У методологічному інструментарії аудиту є сукупність аудиторських процедур, які дають змогу встановити законність господарських операцій, правильність відображення в обліку, відповідність чинному бухгалтерському законодавству та ін. Так, під час планування аудиту відбувається підбір аудиторських процедур щодо оцінки організації бухгалтерського обліку та кожного елемента методу бухгалтерського обліку. Під час аудиту необхідно встановити відповідність організації бухгалтерського обліку чинному

законодавству та оцінити положення облікової політики на предмет маніпулювання обліковими даними. Зокрема, такі маніпуляції досить часто можна прослідкувати в положенні про облікову політику, яке піддається постійній зміні як перед початком звітного періоду, так і під час нього. Особливу увагу аудиторі приділяють таким елементам методу бухгалтерського обліку, як оцінка та калькулювання, адже чинне бухгалтерське законодавство передбачає багато варіантів оцінки різних об'єктів.

Таким чином, вивчаючи механізми використання елементів методу бухгалтерського обліку, треба надати можливість аудиторам установити, наскільки такий механізм дає змогу виявити якісні властивості інформації, що оприлюднюється. А це можливо за умови оцінки, наскільки елементи методу бухгалтерського обліку дають змогу врахувати властивості об'єкта управління та піддаються суб'єктивному впливу як менеджменту підприємства через облікову політику, так і власне бухгалтера через використання професійного судження.

Вищевикладене вказує, що аудиторський висновок є значно важливішим складником, аніж документ, що містить думку аудитора щодо фінансової звітності підприємства. Аудиторський висновок виступає складовою частиною інформаційного ресурсу, що використовують зацікавлені особи для прийняття відповідних рішень. Отже, проведене дослідження характеризує аудит не лише як засіб підтвердження достовірності та надання впевненості, як повноцінний складник інформування зацікавлених сторін. Від аудиту в цілому залежать ринок капіталу та доля окремого підприємства зокрема.

Висновки. Фактично сьогодні аудиторський звіт (висновок) має підтверджувати якість фінансової звітності як важливого інструменту інформування користувачів для прийняття управлінських рішень. Своєю чергою, за допомогою розширення аудиторських процедур, зокрема використання аналітичних процедур, можна вести мову про аудиторський звіт (висновок) як складову частину інформаційного ресурсу. Інформаційним ресурсом про економічну дійсність та господарську діяльність виступає сукупність інформації, що міститься у фінансовій звітності та аудиторському звіті (висновку). Отже, варто переглянути підходи до аудиторського звіту (висновку) та визначити його місце в структурі інформаційного ресурсу.

Аудиторський звіт можна розглядати з декількох позицій: по-перше, як результат роботи аудитора. Із цього погляду оцінюється власне діяльність аудитора або групи аудиторів. Документ складається з результатів роботи аудиторів у межах певного завдання; по-друге, як результат виконання договірних відносин. У цьому контексті варто також визначити аудиторський висновок як результат виконання договірних відносин щодо аудиту фінансової звітності; по-друге, документ містить думку аудитора щодо фінансової звітності досліджуваного підприємства та гарантує надання впевненості зацікавленим користувачам.

Сьогодні варто змінити підхід до аудиторського звіту (висновку) як до документу, що підтверджує достовірність показників фінансової звітності, адже зміна запитів користувачів призводить до того, що аудиторський висновок виступає ще й джерелом інформації, що не представлена у фінансовій звітності. А розширення складу та змісту аудиторських процедур дає змогу ще й представити інформацію аналітичного характеру, адже сьогодні все більшої актуальності набувають аналітичні процедури в аудиті. Сучасний аудиторський звіт (висновок) є складовою частиною інформаційного ресурсу про господарську діяльність підприємства, що у цілому дає змогу підвищити його якісні характеристики та задовольнити інформаційні потреби зацікавлених сторін, що в результаті призводить до зниження або ж уникнення інформаційної асиметрії на ринках капіталів. Саме методологічний інструментарій аудиту дає змогу сформуванню якісного інформаційного ресурсу та пізнати економічну дійсність зацікавленими користувачами. У цілому систему бухгалтерського обліку та аудиту можна представити у вигляді інформаційних фільтрів, що є процесом інформаційного моделювання економічної дійсності, дана модель характеризує місце аудиту у формуванні якісного інформаційного ресурсу.

Вивчаючи механізми використання елементів методу бухгалтерського обліку, треба надати можливість аудиторам установити, наскільки такий механізм дає змогу виявити якісні властивості інформації, що оприлюднюється. А це можливо за умови оцінки, наскільки елементи методу бухгалтерського обліку дають змогу врахувати властивості об'єкта управління та піддаються суб'єктивному впливу як менеджменту підприємства через облікову політику так і власне бухгалтера через використання професійного судження.

Вищевикладене вказує, що аудиторський висновок є значно важливішим складником, аніж документ, що містить думку аудитора щодо фінансової звітності підприємства. Аудиторський висновок виступає складовою частиною інформаційного ресурсу, що використовують зацікавлені особи для прийняття відповідних рішень. Отже, проведене дослідження характеризує аудит не лише як засіб підтвердження достовірності та надання впевненості, а й як повноцінний складник інформування зацікавлених сторін. Від аудиту в цілому залежать ринок капіталу та доля окремого підприємства зокрема.

Література:

1. Андреев В.Д. Практический аудит. Москва : Экономика, 1994.
2. Голяш І.Д., Будник Л.А. Тенденції розвитку аудиту: ретроспективний погляд та проєкція на майбутнє. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2016. Вип. 17(1). С. 130–133.
3. Гончаров С.М., Кушнір Н.Б. Тлумачний словник економіста. Київ : Центр навч. літ., 2009. 264 с.
4. Денисюк О.Г. Використання ресурсного потенціалу підприємства та його фінансової складової. *Ефективна економіка*. 2018. № 2. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2018/38.pdf.
5. Лавренова Е.С. Особенности развития аудита в историческом аспекте с точки зрения американской экономики. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-razvitiya-audita-v-istoricheskom-aspekte-s-tochki-zreniya-amerikanskoj-ekonomiki/viewer>.
6. Лазаришина І.Д. Використання економічного аналізу в аудиті. *Вісник Тернопільської академії народного господарства*. 2002. Вип. 3. С. 192–196.
7. Лазаришина І.Д. Удосконалення методологічних аспектів аналізу відхилень за критерієм суттєвості інформації. *Наукові записки*. 2003. Вип. 12. С. 119–122.
8. Мельничук Б.В. Еволюція сутності аудиту. *Економіка АПК*. 2011. № 12. С. 49–57.
9. Обов'язкова ротація аудиторів здійснюється відповідно до встановлених вимог. URL: <https://www.pabu.com.ua/ua/mediacentr-3/profesiini-novyny/1083-oboviazkova-rotatsiia-audytoriv-zdiisniuietsia-vidpovidno-do-vstanovlenykh-vymoh>.
10. Пантелеев В.П., Сніжко О.С. Словник бухгалтера та аудитора. Київ : Інформ.-аналіт. агентство, 2009. 239 с.
11. Парацій О. Аналіз фінансового потенціалу підприємства. *Наукові записки*. 2005. Вип. 14. С. 178–181.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.17>

УДК 614.2

Криничко Лілія,

кандидат медичних наук,

здобувач кафедри економічної безпеки,

публічного управління та адміністрування

Державного університету «Житомирська політехніка»

ЕТАПИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті визначено етапи реформування системи охорони здоров'я в Україні, які виділяють вітчизняні вчені, а також з'ясовано напрями, які ними пропонуються для вдосконалення. Загалом вважаємо, що для реалізації ефективних методів удосконалення системи охорони здоров'я потрібно на державному рівні визначити стратегічні напрями розвитку досліджуваної галузі з обмеженням впливу політичних змін. Це дозволить забезпечити в повній мірі реалізацію стратегії та уникнути фрагментарних реформ. У статті досліджено сутність та значення державного регулювання ринку приватної медицини, а також висвітлено особливості системи охорони здоров'я як вкрай важливого сектора соціально-економічного життя з точки зору забезпечення соціально-економічної та політичної стабільності держави. Проаналізовано ключові засади отримання позитивних результатів у політиці державного управління медичними закладами. Окреслено, що за державної підтримки розвитку ринку медицини та мінімізації перешкод розвитку галузі створення сприятливих умов для фінансування системи охорони здоров'я в цілому є досить імовірним. Проведено огляд основних цілей державного регулювання ринку медицини України. Доведено, що реалізація права людини на якісні медичні послуги зумовлює спрямування політики держави в Україні на реформування чинної системи охорони здоров'я та створення ефективної національної моделі. Охарактеризовано завдання, які стоять перед державним управлінням щодо реформування системи охорони здоров'я, у свою чергу зазначені завдання визначають зміст та форму реалізації тієї чи іншої реформи у сфері охорони здоров'я як ключового складника соціальної політики держави. Виявлено, що зміни в стратегії державного управління приватними медичними закладами є необхідною передумовою розвитку кардинально нового, потенційно здорового суспільства. Здійснено періодизацію процесів реформування системи охорони здоров'я України.

Ключові слова: система охорони здоров'я, медицина, медичні заклади, медичні послуги, державне регулювання медичними закладами.

Krynychko Lilia. Stages of reforming the healthcare system in independent Ukraine

The article identifies the stages of reforming the health care system in Ukraine, which are identified by domestic scientists, as well as clarifies the areas they propose for improvement. In general, we believe that in order to implement effective methods of improving the health care system, it is necessary to determine at the state level the strategic directions of development of the research area with limiting the impact of political change. This will ensure full implementation of the strategy and avoid fragmentary reforms. The article examines the essence and importance of state regulation of the market of private medicine, as well as highlights the features of the health care system as an extremely important sector of socio-economic life in terms of socio-economic and political stability of the state. The key principles of obtaining positive results in the policy of public administration of medical institutions are analyzed. It is emphasized that with the state support of the development of the medical market and minimization of obstacles to the development of the industry, the creation of favorable conditions for financing the health care system as a whole is highly probable. A review of the main objectives of the Ukrainian state regulation medical market is described. It is proved that the realization of the human right to quality medical services determines the direction of the state policy in Ukraine on reforming the current health care system and creating an effective national model. The tasks facing the public administration in reforming the health care system are described, in turn; these tasks determine the content and form of implementation of a reform in the field of health care as a key component of social policy. It was found that changes in the strategy of public administration of private medical institutions are a necessary prerequisite for the development of a radically new potentially healthy society. Periodization of the processes of reforming the health care system of Ukraine has been carried out.

Key words: health care system, medicine, medical institutions, medical services, state regulation by medical institutions.

Актуальність теми. Система охорони здоров'я України є досить мінливою до реформ у галузі державного управління. Це зумовлено тим, що охорона здоров'я є складовою частиною соціальної політики держави та завжди знаходиться на перетині соціальних інтересів більшості членів суспільства. «Охорона здоров'я є найважливішою сферою діяльності для благополучного й успішного розвитку будь-якої країни і територіального утворення. Від організаційної, фінансово-економічної, кадрової готовності надавати якісну і доступну медичну допомогу населенню залежать стійкість економічного

розвитку країни і соціальна стабільність у суспільстві» [1, с. 31]. Відповідно, політичні еліти з метою збереження свого авторитету та місця на політичній арені приділяють даному питанню значну увагу. Зазвичай під час зміни політичної влади в країні розроблялися нові підходи до реформування системи охорони здоров'я. З метою розроблення науково обґрунтованих напрямів розвитку системи охорони здоров'я необхідним є оцінка існуючих програм, стратегій та концепцій розвитку охорони здоров'я, які були розроблені міжнародними, громадськими, аналітичними організаціями та органами центральної виконавчої влади чи органами місцевого самоврядування. Це дозволить оцінити наслідки реформ і визначити напрями розвитку науки державного управління та сформулювати інноваційні підходи до реформування системи охорони здоров'я України.

Аналіз останніх досліджень. Питання оцінки напрямів розвитку системи охорони здоров'я піднімалися в наукових працях вітчизняних учених, зокрема таких, як: В.М. Лехан, Л.В. Крячкова, М.І. Заярський, Г.О. Слабкий, М.В. Шевченко, А.Д. Барзилович, В.М. Пашков, С.В. Петрова, О. Фірсова, О. Заглада, Н. Кризина та інші.

Виклад основного матеріалу. Питання реформування системи охорони здоров'я для України є не новим та завжди актуалізується в умовах зміни політичних еліт. Значна увага до нього пов'язана з незадоволеністю системою охорони здоров'я більшості членів суспільства. «Для успішної реалізації трансформацій системи медичного обслуговування в Україні нагально необхідними є: формування політики, яка базується на цілісній, виваженій, прийнятій консенсусом стратегії реформи охорони здоров'я; розробка адекватного нормативно-правового забезпечення, збалансованого з конституційними нормами; застосування сучасних управлінських підходів: управління змінами та проектного підходу; постійний моніторинг та оцінка для швидкого реагування на виклики і ризики, які виникають в процесі реформування, а також ретельна підготовка керівників та працівників фінансово-економічних підрозділів органів та закладів охорони здоров'я щодо роботи в нових фінансово-економічних умовах» [8, с. 8].

Вітчизняний вчений В.С. Костюк з даного приводу вказує: «нині в Україні станом охорони здоров'я незадоволені всі: і громадяни, і медичні працівники, і уряд, і Верховна Рада. Українська система охорони здоров'я не здатна повною мірою задовольнити потреби населення в медичній допомозі, забезпечити її доступність і належну якість, необхідний рівень профілактики захворюваності, зниження смертності, збільшення тривалості життя населення. Медична реформа не лише назріла, а й певним чином перезріла. Реалізація права людини на якісні медичні послуги зумовлює спрямування політики держави в Україні на реформування чинної системи охорони здоров'я та створення ефективної національної моделі. Виконанню цього завдання сприятиме аналіз досвіду організації медичної сфери в країнах, системи охорони здоров'я яких визнано успішними. Руйнація системи охорони здоров'я Семашка (бюджетне утримання медичної інфраструктури) в Україні дає нашій державі унікальний шанс створити нову модель, яка буде побудована на сучасних досягненнях, і враховувати позитивний досвід організації охорони здоров'я світового співтовариства» [8, с. 9].

Досить цікавою є позиція Л.З. Буранбаєвої щодо причин повільності реформування системи охорони здоров'я в країнах світу, особливо країнах пострадянського простору: «Реформа в охороні здоров'я здійснюється вкрай повільно. Є значні труднощі в реструктуризації цієї сфери. Низькі темпи структурних перетворень у системі охорони здоров'я зумовлюються значною мірою недосконалістю системи управління – передусім її фрагментацією, ослабленням функцій стратегічного і поточного планування, недостатнім розвитком механізмів координації різних суб'єктів управління. Муніципалізація охорони здоров'я помітно знизилася можливості побудови раціональної системи охорони здоров'я. Кожне муніципальне утворення будує свою замкнену систему охорони здоров'я. Місцеві органи з політичних міркувань схильні містити надмірну кількість медичних установ і підприємств, ніж іти на кооперацію з іншими муніципальними утвореннями. Жорстка прив'язка фінансування до конкретних муніципальних підприємств і установ, неможливість перерозподілу фінансових ресурсів призводять до нераціонального їх використання як в окремому муніципальному окрузі, так і в суб'єкті Федерації загалом. Часто приймаються рішення, які суперечать регіональній стратегії розвитку охорони здоров'я (наприклад, щодо перерозподілу частини обсягів стаціонарної допомоги в амбулаторну ланку, реструктуризації ліжкового фонду тощо)» [2]. Таким чином, найбільш важливою проблемою системи охорони здоров'я авторка вважає управління, а саме систему державного управління, від удосконалення якої залежить власне ефективність реалізації реформ, з одного боку, та результативність систем суспільного розвитку – з іншого.

Багато вітчизняних учених, що працювали в таких галузях науки, як медицина, економіка, право, соціологія, державне управління, піднімали питання реформування системи охорони здоров'я та наслідків реформ, що були здійснені в Україні. З метою їх оцінки розглянемо погляд учених та проаналізуємо найбільш важливі сучасні стратегії та програми реформування системи охорони здоров'я в Україні.

Вітчизняні дослідники В.М. Лехан, Л.В. Крячкова, М.І. Заярський зазначають, що «в усіх пострадянських країнах, включаючи й Україну, в системах охорони здоров'я розпочалися перетворення, які стосувалися реорганізації організації, фінансування та надання медичних послуг. У дослідженні Європейського регіонального бюро ВООЗ та Європейської обсерваторії по системах і політиці охорони здоров'я було проаналізовано процеси перетворень, які відбувалися протягом двох десятиліть у системах охорони здоров'я 12-ти пострадянських країн (Вірменії, Азербайджану Білорусі, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Республіки Молдова, Російської Федерації, Таджикистану, Туркменістану, України та Узбекистану), і встановлено, що трансформації відбувалися в усіх країнах, однак темпи, змістовне наповнення і результативність змін в охороні здоров'я різних країн істотно відрізнялися» [8, с. 5]. Загалом, погоджуючись із вченими, наведемо їхні підходи щодо реформування системи охорони здоров'я в Україні за певними етапами:

- 1) 1991–2000 рр.,
- 2) 2000–2010 рр.;
- 3) 2010–2013 рр.
- 4) з 2014 р. і дотепер (табл. 1).

Таблиця 1

**Періодизація процесів реформування системи охорони здоров'я України
за В.М. Лехан, Л.В. Крячковою, М.І. Заярським [8]**

Сутність	Характеристика
1	2
<i>1991–2000 рр.</i>	
<i>у перше десятиріччя після проголошення незалежності реформи в системі охорони здоров'я практично не проводилися</i>	зусилля уряду України і Міністерства охорони здоров'я (МОЗ) як центрального виконавчого органу влади у сфері охорони здоров'я були спрямовані на запобігання розвалу сформованої системи охорони здоров'я і збереження мінімального рівня соціальних гарантій забезпечення населення медичною допомогою
<i>2000–2010 рр.</i>	
<i>визначення основних напрямів та механізмів реформування СОЗ</i>	1) пошук додаткових джерел фінансування охорони здоров'я (запровадження добровільного медичного страхування, створення лікарняних кас – громадських неурядових об'єднань громадян для добровільної солідарної участі населення в додатковому фінансуванні охорони здоров'я); 2) запровадження нових методів фінансування на рівні первинної ланки; 3) автономізація постачальників медичних послуг; 4) структурно-функціональні перетворення в системі медичної допомоги, в т.ч. реформування первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини; 5) розвиток стаціонарозамінювальних форм надання медичної допомоги; 6) регіоналізація родопомічної допомоги, а також комплекс підходів, спрямованих на поліпшення якості медичного обслуговування
<i>2010–2013 рр.</i>	
<i>проведення масштабної реформи СОЗ у пілотних регіонах</i>	Реалізовані пілотні проекти щодо комплексного реформування системи охорони здоров'я, найбільш ефективні з яких: 1) розмежування первинної та вторинної медичної допомоги, пріоритетний розвиток ПМД на засадах загальної практики – сімейної медицини, створення центрів ПМСД із розвинутою мережею амбулаторій у містах і сільській місцевості; 2) об'єднання (пулінг) фінансових ресурсів для надання вторинної та екстреної допомоги на регіональному рівні; 3) запровадження системи маршрутизації пацієнтів до закладів охорони здоров'я (ЗОЗ), що відповідають важкості та складності захворювання, і створення лікарень інтенсивного лікування як провідних закладів госпітальних округів; 4) впровадження оплати праці за обсяги та якість роботи; 5) запровадження державного регулювання цін на лікарські засоби для лікування осіб з гіпертонічною хворобою з використанням порівняльних (референтних) цін і реімбурсації.
<i>2014 р. і дотепер</i>	
<i>комплексне реформування системи охорони здоров'я розпочалося після певної паузи, яка була зумовлена необхідністю вироблення новим урядом підходів до реформування галузі</i>	1) систему державного регулювання цін на лікарські засоби та розширено спектр захворювань із включенням серцево-судинних захворювань, бронхіальної астми та цукрового діабету другого типу, на які поширюється механізм реімбурсації – повного або часткового відшкодування вартості ліків; 2) запроваджено цільове фінансування охорони здоров'я з державного бюджету у вигляді медичної субвенції;

Закінчення таблиці 1

1	2
	3) дозволено урядом фінансування ЗОЗ одночасно з державного та місцевого бюджетів та/або одночасно з різних бюджетів; 4) впровадження державного гарантованого пакета медичної допомоги; 5) пулінг бюджетних коштів для фінансування державних гарантій на національному рівні зі створенням центрального органу виконавчої влади – Національної служби здоров'я України (НСЗУ) як єдиного закупівельника медичних послуг; 6) перехід від утримання мережі медичних закладів до стратегічної закупівлі медичних послуг на договірних засадах; 7) автономізація постачальників медичної допомоги з набуттям більшістю з них статусу некомерційних медичних підприємств та запровадження електронної системи охорони здоров'я

Зазначений підхід до періодизації реформування системи охорони здоров'я країни показує, що реформи зачіпали такі складники даної сфери державного управління:

- організацію медичної допомоги через: розмежування первинної та вторинної медичної допомоги; маршрутизацію пацієнтів; розроблення гарантованого державою пакету медичної допомоги; впровадження системи забезпечення ліками; формування стаціонарозамінювальних форм надання медичної допомоги та інше;
- організацію управління закладами охорони здоров'я: автоматизацію постачальників медичної допомоги; впровадження оплати праці за обсяги та якість роботи; стратегічну закупівлю медичних послуг на договірних засадах;
- фінансування системи охорони здоров'я: запровадження нових методів фінансування; впровадження страхової медицини; цільове фінансування охорони здоров'я з державного бюджету у вигляді медичної субвенції;
- регулювання системи охорони здоров'я через систему державного регулювання цін на лікарські засоби.

А.Д. Барзилович [1] пропонує виділяти 4 етапи реформування системи охорони здоров'я в незалежній Україні, по кожному з яких виділяє сукупність нормативно-правових актів та дає характеристику. Варто зазначити, що періодизація реформ значно відрізняється від запропонованої авторами вище. Підхід А.Д. Барзиловича представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Основні етапи формування системи охорони здоров'я України

Етапи	Нормативно-правові акти	Основні напрями реформування
1	2	3
1991–1999 рр.	Конституція України; Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [12]; наказ Міністерства охорони здоров'я України від 27 липня 1998 р. № 226 «Про затвердження Тимчасових галузевих уніфікованих стандартів медичних технологій діагностично-лікувального процесу стаціонарної допомоги дорослому населенню в лікувально-профілактичних закладах України та Тимчасових стандартів обсягів діагностичних досліджень, лікувальних заходів та критеріїв якості лікування дітей» [16]	Визначення правових, організаційних, економічних та соціальних засад охорони здоров'я в Україні
2000–2007 рр.	Концепція розвитку охорони здоров'я населення України [5]; Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації» [14]; Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо реформування системи охорони здоров'я населення» [16]; Національний план дій («Дорожня карта реформування системи охорони здоров'я»)	Початок упровадження інституту сімейного лікаря, боротьба з найбільш поширеними та серйозними захворюваннями, вдосконалення медичного обслуговування, спроби запровадження страхової медицини, впровадження стандартів лікування на основі доказової медицини, розвиток недержавного сектору медицини
2008–2014 рр.	Національний план розвитку системи охорони здоров'я на період до 2010 рр.; оновлений Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [12]	Розвиток первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини. Стандартизація, ліцензування та акредитація медичних закладів

Закінчення таблиці 2

1	2	3
2015–2020 рр.	Національна стратегія реформування системи охорони здоров'я в Україні на 2015–2020 роки [11]; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я» [13] (автономізація постачальників медичної допомоги) та інші	Перехід до контрактної моделі закупівлі медичних послуг. Запровадження нових форм фінансування медичних закладів та оплати праці медичних працівників. Запровадження гарантованого державою пакета медичних послуг. Створення єдиного замовника медичних послуг. Автономізація постачальників медичної допомоги. Запровадження принципу «гроші ходять за пацієнтом». Запровадження соціального медичного страхування. Розбудова сучасної системи управління медичною інформацією

Зокрема, автор визначає такі напрями реформування, як: реформування первинної медико-санітарної допомоги; автоматизація постачальників медичної допомоги; запровадження соціального медичного страхування; стандартизація та акредитація медичних закладів.

Таким чином, кожен етап реформування системи охорони здоров'я характеризується змінами в таких складниках:

- економічний – визначаються напрями фінансування державної системи охорони здоров'я та формування системи оплати приватних медичних послуг, зокрема страхування;
- соціальний – визначаються напрями розвитку соціальної політики у сфері охорони здоров'я та формування напрямів надання медичної допомоги всім верствам населення, незалежно від соціального статусу, місця проживання й так далі;
- правовий – напрями правового регулювання функціонування державних закладів охорони здоров'я та ринку приватної медицини за всіма галузями медицини;
- організаційний – визначає порядок надання медичної допомоги на всіх рівнях (первинна, вторинна, третинна) та напрями організації системи фінансування медицини.

І.П. Кринична, досліджуючи історичні аспекти реформування системи охорони здоров'я в Україні, виділяє такі етапи (табл. 3). Характеризуючи зазичений період, автор робить такі висновки: «За роки незалежності України значно скоротилося державне фінансування безоплатної для населення медичної допомоги. Розрахунок динаміки цін за різними видами витрат ОЗ свідчить, що обсяг державного фінансування з 1991 по 2001 р. зменшився на 2/3. Це дало підстави окремим авторам і політичним діячам для звинувачень уряду держави в неспроможності вирішувати соціальні питання. Однак справедливо зазначити, що безкоштовність медичної допомоги в СРСР мала обмежений характер, тому що багато провідних медичних технологій або не застосовувалися, або були доступні лише певній категорії населення» [7, с. 21].

У більшій мірі автор визначав не особливості реформ, а їхні наслідки й, відповідно, стан системи охорони здоров'я в певному періоді.

Вітчизняні вчені В.М. Лехан, Г.О. Слабкий, М.В. Шевченко [8], досліджуючи питання стратегії розвитку охорони здоров'я в Україні, запропонували такі етапи реформування:

- *I етап – підготовчий – 2010–2012 рр.*: 1) законодавче та нормативне забезпечення реформи; 2) розроблення органами місцевої влади всіх рівнів із залученням громадськості та за організаційно-методичної підтримки МОЗ планів структурної реорганізації мережі закладів охорони здоров'я відповідно до потреб населення в медичній допомозі різних рівнів (первинній, вторинній, третинній); 3) створення за ініціативою МОЗ незалежної структури для оцінки відповідності медичних закладів ліцензійним і акредитаційним вимогам (агенції з акредитації та ліцензування); 4) створення Всеукраїнського реєстру пацієнтів; 5) створення Фонду медичного страхування та його територіальні відділення, забезпечення їх устаткування та комплектування необхідними спеціалістами; 6) проведення апробації запропонованих змін на пілотних регіонах;

- *II етап – 2013–2018 рр.* – проведення реформування системи охорони здоров'я: 1) здійснення структурної реорганізації системи медичного обслуговування; 2) перехід до контрактної моделі закупівлі медичних послуг; 3) запровадження нових форм фінансування медичних закладів; 4) запровадження нових форм оплати праці медичного персоналу; 5) здійснення комплексу заходів щодо підвищення доступності ліків і забезпечення їхньої якості; 6) завершення проведення комплексу заходів, спрямованих на підвищення якості медичної допомоги; 7) запровадження соціального медичного страхування [8].

Таблиця 3

Характеристика етапів реформування системи охорони здоров'я в незалежній Україні

Період	Етап	Характеристика
1991–1994 рр.	Переорієнтація	Помітно скоротилася управлінська вертикаль, управлінські посади не завжди займали особи, досить компетентні з питань управління, економіки, права і психології. Як результат – посилення соціального напруження в галузі, відтік кадрів, погіршення якості медичної допомоги, соціально-економічного та правового захисту медичних працівників
1995–1998 рр.	Перехідний	На фоні зниження основних демографічних показників, підвищення захворюваності на окремі соціально значущі хвороби (туберкульоз, СНІД) і низьких загальних показників здоров'я населення відзначалася деяка стабілізація політичної та соціально-економічної ситуації в країні, в тому числі в галузі охорони здоров'я. Так, формувалися перші ознаки ринкової економіки господарювання (виникло конкурентне середовище; зникав тотальний ринковий дефіцит медичних послуг, лікарських засобів, медичної техніки, втрачало своє значення детальне централізоване планування ОЗ), були прийняті основні закони в галузі ОЗ, протокольно затверджена Кабінетом Міністрів України у 1997 р. Концепція реформування галузі, яка визначала деякі напрями загальної державної політики щодо ОЗ населення, а також фінансувалися цільові науково-дослідні роботи, налагоджувалися міжнародні зв'язки з метою вирішення проблем ОЗ і надання медичної допомоги в рамках програм «TACIS», «Здоров'я реформ», «Трансформ» тощо.
з 1999 р.	Умовно ринковий	Період реформ в ОЗ можна оцінити як відносно ринковий, що характеризується розробленням державної концепції реформування галузі та нової нормативно-правової бази, з'ясуванням необхідності переходу на науково обґрунтовані моделі управління, визначенням загальної державної політики в галузі ОЗ населення і перспективних напрямів щодо організації медичної допомоги – впровадження сімейної медицини та медичного страхування.

У контексті вказаних етапів розроблена авторами стратегія передбачала такі напрями вдосконалення системи охорони здоров'я: розмежування первинної та вторинної медичної допомоги; формування структури надання медичної допомоги в сільській місцевості; створення госпітальних округів; розроблення структури вторинної медичної допомоги; розвиток структури лікарень різних типів; розвиток відомчої та приватної медицини; запровадження договірних відносин у закупівлі медичних послуг; удосконалення системи управління закладами охорони здоров'я. Загалом запропоновані авторами пропозиції носять комплексний характер.

Ю.В. Вороненко та Н.Г. Гойда пропонують такі напрями реформування системи охорони здоров'я в Україні: «Щодо поліпшення надання медичних послуг реформою пропонується перш за все структурна перебудова, яка включає чітке розмежування первинного, вторинного і третинного рівня; забезпечення пріоритетного розвитку первинної медичної допомоги з акцентом на її профілактичний складник; запровадження сучасних механізмів організації медичної допомоги, як-то вільний вибір лікаря первинної ланки та систему направлень на вторинний і третинний рівень; запровадження дієвої системи управління якістю медичної допомоги із застосуванням медичних стандартів та клінічних протоколів, що базуються на надійних наукових даних» [3, с. 25]. Так, автор фактично погоджується з колегами щодо структурних перетворень, які полягають у визначенні чітких рис усіх трьох рівнів медичної допомоги, а також вагоме значення надає саме профілактичному складнику. Варто наголосити на позиції автора щодо якості медичних послуг та внесення змін в організацію процесів лікування.

У 2016 р. вітчизняний дослідник проблем охорони здоров'я І.С. Музика провів аналіз системи реформування досліджуваної галузі та виявив проблеми реалізації задекларованих реформ, на основі чого визначив такі проблеми:

– попри проголошення на державному рівні реформи фінансового забезпечення охорони здоров'я в Україні її реалізація в практичній площині залишається законодавчо не підтвердженою, що, відповідно, не дозволяє повною мірою змінити підходи до фінансування галузі;

– удосконалення механізму фінансування (зокрема, введення медичної субвенції місцевим бюджетам), яке має місце нині, не враховує особливостей регіонів, а надалі відбувається за принципом «вирівнювання», що вимагає внесення уточнень і введення додаткових вагових коефіцієнтів у формульний підхід до розрахунку обсягів медичної субвенції за її збереження далі;

– брак характерних особливостей у фінансуванні системи охорони здоров'я в областях Карпатського регіону. Тенденції щодо зростання обсягів видатків на галузь є перманентними. Основні показники щодо фінансування видатків галузі як за економічною, так і за функціональною класифікаціями залишаються практично незмінними впродовж усього горизонту досліджень;

– оптимізація закладів охорони здоров'я, на жаль, на практиці відбувається за принципом «ліквідації касового розриву» між виділеними коштами і потребою в них, а не з метою поліпшення надання медичних послуг і приведення показників ефективності охорони здоров'я до світових стандартів;

– ухвалення рішень про оптимізацію мережі лікарських установ здебільшого не враховує потреб мешканців конкретних територій, розвиток транспортної інфраструктури, якості медичних послуг тощо, що є неприпустимим явищем, зважаючи на рівень надання медичних послуг, технічне оснащення установ, стан доріг, відстань між населеними пунктами, стан транспортного парку галузі на місцях тощо [9, с. 42].

Вітчизняний учений Я.А. Аркатов характеризує напрями реформування системи охорони здоров'я, що визначають позитивні зрушення:

«а) збільшення бюджетного фінансування медичної галузі;

б) забезпечення збалансованості обсягів державних гарантій надання населенню безоплатної медичної допомоги з фінансовими можливостями держави;

в) запровадження загальнообов'язкового державного медичного страхування;

г) координацію діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування й суб'єктів медичного страхування;

д) підвищення ефективності використання всіх фінансових ресурсів;

е) забезпечення господарської самостійності медичних закладів і перехід до прогресивних форм їх господарювання;

є) підвищення рівня оплати праці та соціального захисту медичних працівників» [4, с. 54].

Визначені автором напрями є загальними та не враховують у цілому галузеву специфіку та ті проблеми, з якими стикається система охорони здоров'я України. У більшій мірі зазначені напрями можна вважати завданнями, які стоять перед державним управлінням щодо реформування системи охорони здоров'я, у свою чергу зазначені завдання визначають зміст та форму реалізації тієї чи іншої реформи у сфері охорони здоров'я як ключової складової частини соціальної політики держави.

Висновки та перспективи подальших досліджень. За результатами проведеного дослідження нами визначені етапи реформування системи охорони здоров'я в Україні, які виділяються вітчизняними вченими, а також з'ясовано напрями, які ними пропонуються для вдосконалення. Загалом вважаємо, що для реалізації ефективних систем охорони здоров'я потрібно на державному рівні визначити стратегічні напрями розвитку досліджуваної галузі з обмеженням впливу політичних змін. Це дозволить забезпечити в повній мірі реалізацію стратегії та уникнути фрагментарних реформ.

Література:

1. Барзилович А.Д. Реформування системи охорони здоров'я в Україні: стратегічні аспекти. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 2. С. 134–140
2. Буранбаева Л.З. Реализация социально-ориентированной стратегии регионального развития на основе совершенствования инструментов управления системой здравоохранения. Казань, 2012. 20 с.
3. Вороненко Ю.В., Гойда Н.Г. Реформування охорони здоров'я: успіхи та перешкоди. *Сучасні медичні технології*. 2013. № 2. С. 24–26.
4. Илюшкина О.В. Классификация факторов, влияющих на конкурентоустойчивость в системе оказания услуг в области здравоохранения. *Экономический анализ: теория и практика*. 2013. № 33 (336). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-faktorov-vliyayuschih-na-konkurentoustoychivost-v-sisteme-okazaniya-uslug-v-oblasti-zdravoohraneniya> (дата обращения: 15.12.2020).
5. Концепція розвитку охорони здоров'я населення України : Указ Президента України від 07.12.2000 р. № 1313/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1313/2000> (дата звернення: 15.12.2019).
6. Костюк В.С. Реформування охорони здоров'я в Україні в умовах європейської орієнтації. URL: <http://www.vestnik-econom.mgu.od.ua/journal/2017/24-2-2017/11.pdf>
7. Кринична І.П. Обґрунтування необхідності проведення реформування системи охорони здоров'я в Україні: історичний аспект. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 3 (17). С. 19–26.

8. Лехан В.М., Крячкова Л.В., Заярський М.І. Аналіз реформ охорони здоров'я в Україні: від здобуття незалежності до сучасності. *Україна. Здоров'я нації*. 2018. № 4 (52). С. 5–11.
9. Музика І.С. Реформа охорони здоров'я: проблеми, аналіз, напрями реалізації (на прикладі Карпатського Регіону України). URL: [http://ird.gov.ua/sep/sep20162\(118\)/sep20162\(118\)_038_MuzykaI.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20162(118)/sep20162(118)_038_MuzykaI.pdf)
10. Національна стратегія реформування системи охорони здоров'я в Україні на період 2015–2020 рр. URL: <https://moz.gov.ua/strategija> (дата звернення: 22.12.2019).
11. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280112> (дата звернення: 22.12.2019).
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я : Закон України від 06.04.2017 р. № 2002VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/200219> (дата звернення: 22.12.2019).
13. Про затвердження Міжгалузевої комплексної програми «Здоров'я нації» на 2002–2011 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.01.2002 р. № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142002%D0%BF> (дата звернення: 15.12.2019).
14. Про затвердження Національного плану розвитку системи охорони здоров'я на період до 2010 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.06.2007 р. № 815. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8152007%D0%BF> (дата звернення: 22.12.2019).
15. Про невідкладні заходи щодо реформування системи охорони здоров'я населення : Указ Президента України від 06.12.2005 р. № 1694/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1694/2005> (дата звернення: 15.12.2019).

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.18>

УДК 94(477.8)

Пінчук Віталій,

аспірант

Національного університету «Чернігівська політехніка»

ВИНИКНЕННЯ КОРУПЦІЙНОГО СКЛАДНИКА В ПРОХОДЖЕННІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ПІД ЧАС КАРАНТИННИХ ОБМЕЖЕНЬ В ОРГАНАХ ПЕНСІЙНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

Досліджено основні проблеми інституту державної служби в Україні та ризики виникнення корупції. Проаналізовано стан та актуальні проблеми державної служби під час карантинних обмежень 2020 р. в Україні [11].

Розглянуто сам добір і призначення осіб на вакантні посади державної служби відповідно до Порядку здійснюється у виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю виконання завдань і функцій державних органів на період дії карантину. Такі випадки мають бути обґрунтованими. Таким чином, посади необхідні для безперебійного функціонування державного органу (наприклад, керівники державних органів та їхні заступники, керівники самостійних структурних підрозділів та їхні заступники, а також посади відповідних спеціалістів, які вводяться у разі недоцільності утворення в державних органах окремих структурних підрозділів, для виконання окремих функцій). Відповідальність за прийняте рішення покладається на суб'єкта призначення або керівника державної служби в державному органі. Окрім того зазначаємо, що сфера дії Порядку з урахуванням вимог абзацу п'ятого пункту 8 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» поширюється на вакантні посади державної служби незалежно від того, чи оголошувався на них конкурс до набрання чинності цим Законом [12].

Ключові слова: *корупція, запобігання та протидія корупції, державна служба, державне управління, реформування державної служби, Європейська інтеграція, модель державної служби, публічна адміністрація, публічна служба, діяльність на державних політичних посадах, служба в органах місцевого самоврядування, посада, посадова особа, професійна діяльність, орган державної влади.*

Pinchuk Vitaliy. The occurrence of the corruption component in the civil service during quarantine restrictions in the bodies of the Pension Fund of Ukraine

The main problems of the civil service institute in Ukraine and the risks of corruption are studied. The state and current problems of the civil service during the quarantine restrictions of 2020 in Ukraine are analyzed [11].

The selection and appointment of persons to vacant civil service positions in accordance with the Procedure is carried out in exceptional cases related to the need to perform the tasks and functions of state bodies for the period of quarantine. Such cases must be justified. Thus, the positions that are necessary for the smooth functioning of the state body (for example, heads of state bodies and their deputies, heads of independent structural units and their deputies, as well as positions of relevant specialists, which are introduced in case of inexpediency of forming separate structural units in state bodies). individual functions). Responsibility for the decision rests with the appointing authority or the head of the civil service in the public body. In addition, we note that the scope of the Procedure, subject to the requirements of the fifth paragraph of paragraph 8 of Section II «Final Provisions» of the Law of Ukraine «On Amendments to the Law of Ukraine» On State Budget of Ukraine for 2020 «, applies to vacant civil service positions independently from whether a competition was announced for them before the entry into force of this Law [12].

Key words: *corruption, prevention and counteraction of corruption, civil service, governance, civil service reform, European integration, model of civil service, public administration, public service, activity in state political positions, service in local self-government bodies, position, official, professional activity, body of state power.*

Постановка проблеми. Країна та весь світ опинилися в умовах пандемії, спричиненої вірусом COVID-19, що призвело до необхідності запровадження суворого карантину та соціального дистанціювання. Але це не привід зупиняти реформи чи державну службу в цілому, адже від ефективності роботи публічної адміністрації залежить те, як країна долатиме кризу. 18 квітня 2020 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» [1].

Саме цим Законом тимчасово призупинені норми Закону України «Про державну службу» в частині конкурсного добору на посади державної служби. Натомість уведено процедуру тимчасового добору на посади державної служби шляхом укладання строкового контракту. Дана процедура діятиме впродовж карантину і 30 днів після його закінчення.

Це означає, що у виняткових випадках суб'єкт призначення або керівник державної служби державного органу можуть оголосити добір на ту чи іншу вакантну посаду державної служби у зв'язку

з гострою необхідністю забезпечення функціонування цього державного органу шляхом укладання строкового контракту [6; 13].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми та методи протидії корупції досліджували зарубіжні фахівці, а саме: А. Авенаріус, В. Ананд, Г. Блек, Н. Беслі, Н. Макиавелі, М. Беккер, Г. Беккер, Л. Вайлд, Н. Вінер, Е. Кант, Ф. Луї, Сар Дж. Пундей, Л. Мизес, Дж. Муди-Стюарт, Л. Туроу, М. Олсон, С. Роуз-Аккерман, Д. Мак-Ларен, П. Чендер, Ф. Фукуяма.

Питаннями дослідження корупційних процесів займалися такі вітчизняні вчені, як: І. Білас, І. Голосніченко, О. Дудоров, М. Камлик, О. Кожушко, І. Корж, А. Красницька, В. Євтушевський, М. Мельник, Є. Невмержицький, Г. Омельченко, В. Прісняков, М. Хавронюк, С. Стеценко, Л. Скорик, О. Терещук, Б. Щур, В. Чубарев, В. Чорновіл, К. Футей, С. Хмара та ін.

Вагомий внесок у формування основ національної антикорупційної стратегії в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні можна знайти у працях В. Авер'янова, В. Бакуменко, С. Дубенко, О. Кальмана, Н. Липовської, О. Маркеева, М. Мельника, В. Мартиненко, Т. Мотренко, Н. Нижника, Є. Невмержицького, А. Новака, В. Олуйко, М. Погорецького, О. Прохоренко, С. Рогульського, С. Серьогіна, М. Стрельбицького, Р. Тучака і багатьох інших [11].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Інститут публічної служби (державної служби та служби в органах місцевого самоврядування) є надзвичайно важливим елементом механізму урядування, відіграючи виняткову роль у функціонуванні держави, забезпеченні прав і свобод людини і громадянина. Однак на перешкоді досягненню зазначених важливих цілей стоять «слабкість» публічної служби та її нездатність ефективно протистояти корупції. Зокрема, для теперішнього стану організації та функціонування публічної служби в Україні характерними лишаються такі корупційні ризики, як непрозорий та недостатній рівень оплати праці більшості публічних службовців, надмірний суб'єктивізм у вирішенні питань публічної служби, низький професійний рівень багатьох публічних службовців.

Мета статті. Метою статті є з'ясування теоретичної та нормативно-правової основи інституту державної служби в Україні разом із визначенням шляхів подолання корупції в її діяльності в період карантину шляхом добору та ефективної і швидкої адаптації державних службовців.

Виклад основного матеріалу. Визначальною процедурою відбору державних службовців є конкурс. Для умов реформування державної служби під час дії карантину та ефективного й якісного виконання завдань держави законодавчо було закріплено проводити добір кадрів. Але без проведення відкритого конкурсу, який раніше проводився та ефективно зарекомендував себе, можна вважати, втрачена відкритість визначення переможця.

Тому для проведення конкурсу Порядком було визначено процедуру заміщення вакантних посад особами, які здатні виконувати свої посадові обов'язки та професійно проходити службу в органах влади.

Для належної і прозорої організації процесу конкурсного відбору на посади державної служби створено Єдиний портал вакансій державної служби НАДС, на якому особи, що бажають працювати в державних органах, можуть знайти всю необхідну інформацію про відкриті вакансії державної служби України [7; 18].

На жаль, масове скорочення працівників в органах влади, у тому числі й органах Пенсійного фонду України, та відміна норми статті граничного віку (раніше це була межа 65 років), свідчать про неякісний відбір кадрового потенціалу. За умов низького посадового окладу, який майже прирівняний до мінімальної заробітної плати, є великий ризик добору кандидатів, котрі вже отримують пенсійне забезпечення (тобто пенсію), але намагаються працювати в державних органах на посадах, які не є «ефективними».

А саме Постановою від 05.08.2020 № 688 КМУ вніс зміни до Постанови «Деякі питання призначення на посади державної служби на період дії карантину, установленої з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» від 22.04.2020 № 290 (далі – Постанова № 290; Порядок № 290) [12]. Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади та місцеві державні адміністрації повинні у двотижневий строк після скасування карантину, установленої з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, оголосити конкурси на посади держслужби, на які призначали відповідно до Порядку № 290. У попередній редакції Постанови № 290 строк оголошення конкурсів становив два місяці [8; 17].

Тимчасова процедура на період дії карантину для добору на державну службу та 30 днів після його завершення укладатиметься строковий контракт. Хоча ця процедура передбачає тимчасове призначення на посади, але втрачений час для справжніх професіоналів не повернути, які б хотіли працювати на державу й її розвиток.

Стрімке реагування на ризики та поповнення лав державних службовців розглянемо на прикладі добору в конкретних структурних підрозділах в органах Фонду.

Так, у *головного спеціаліста відділу формування електронних трудових книжок Управління інформаційних систем та електронних реєстрів* величезний обсяг обов'язків:

1. Здійснювати ведення та супроводження інформаційних систем, що забезпечують опрацювання електронних трудових книжок.

2. Опрацьовувати та вносити відомості щодо трудової діяльності застрахованих осіб на підставі отриманих через вебпортал електронних послуг Пенсійного фонду України сканованих копій трудових книжок до персональної облікової картки застрахованої особи в реєстрі застрахованих осіб.

3. Перевіряти та контролювати відповідність даним системи персоніфікованого обліку внесених відомостей про трудову діяльність застрахованих осіб, виявляти випадки відсутності в трудовій книжці необхідних записів, неправильних чи неточних записів або інших розбіжностей.

4. Організовувати взаємодію із застрахованими особами та страхувальниками через електронний кабінет на вебпорталі електронних послуг Пенсійного фонду України шляхом направлення повідомлень про виявлені випадки відсутності в трудовій книжці необхідних записів або неправильних чи неточних записів про періоди роботи, або інших розбіжностей.

5. Забезпечувати дотримання законодавства щодо формування, накопичення та зберігання звітних даних реєстру застрахованих осіб, щодо електронних трудових книжок [14].

У *головного спеціаліста відділу кадрового адміністрування та організаційного розвитку Управління по роботі з персоналом* такі обов'язки:

1. Забезпечувати підготовку матеріалів щодо призначення на посади та звільнення.

2. Надавати консультативну допомогу з питань управління персоналом керівникам структурних підрозділів Головного управління.

3. Обчислювати стаж роботи на державній службі.

4. Організовувати складення Присяги державного службовця особою, яка вперше вступає на державну службу, оформляти документи про присвоєння відповідних рангів державним службовцям.

5. Ознайомлювати державних службовців із правилами внутрішнього службового розпорядку державного органу, посадовими інструкціями та іншими документами.

6. Оформляти і видавати державному службовцю службове посвідчення.

7. Здійснювати контроль над установами надбавок за вислугу років.

8. Формувати графік відпусток персоналу Головного управління Фонду, готувати проекти наказів щодо надання відпусток персоналу, контролювати їх подання та вести облік.

9. Ведення кадрового обліку в комп'ютерній програмі «АЛЬФА.БУХГАЛТЕРІЯ».

10. Здійснювати облік військовозобов'язаних і призовників та бронювання військовозобов'язаних у Головному управлінні Фонду.

11. Забезпечувати в межах своїх повноважень додержання вимог законодавства про інформацію, захист інформації з обмеженим доступом відповідно до режиму її обробки [15].

У *начальника відділу обслуговування громадян (сервісний центр) Управління обслуговування громадян Головного управління Фонду* такі обов'язки:

1. Здійснювати керівництво роботи відділу щодо прийому громадян стаціонарно, на виїзних прийомах, на віддалених робочих місцях, дистанційно та шляхом надання електронних послуг, у тому числі через агентські пункти відповідно до Положення «Про організацію прийому та обслуговування осіб, які звертаються до органів Пенсійного фонду України», затвердженого Постановою правління Пенсійного фонду України від 30.07.2015 № 13-1 та зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 18.08.2015 за № 991/27436 (зі змінами).

2. Візувати документи, що надаються начальнику Головного управління Фонду його заступникам.

3. Здійснювати моніторинг послуг, які надаються відділом, та оцінку якості обслуговування спеціалістами відділу, застосовувати заходи щодо усунення виявлених недоліків.

4. Забезпечувати в установленому порядку складання звітності з питань, віднесених до компетенції відділу.

5. Узагальнювати, аналізувати та підготовлювати керівництву Головного управління інформаційні та аналітичні матеріали з питань роботи відділу, вносити пропозиції щодо вдосконалення роботи.

6. Здійснювати контроль над своєчасною передачею сформованих пакетів документів до структурних підрозділів Головного управління, до компетенції яких належить вирішення питання.

7. Проводити інформаційно-роз'яснювальну роботу з питань пенсійного забезпечення, надавати практичну, консультативну та методичну допомогу з питань, що входять до компетенції відділу.

8. Здійснювати контроль над виконанням спеціалістами відділу своїх функцій.

9. Звітувати перед начальником Управління обслуговування громадян Головного управління про виконання покладених на відділ завдань.

10. Приймати участь у проведенні семінарів та інших навчальних заходів із працівниками Головного управління з питань, віднесених до компетенції відділу [16].

Тому процедура добору шляхом укладання на державній службі строкового контракту повністю відрізняється від класичного відкритого конкурсу, де незалежно оцінюються професіоналізм та компетентність кандидатів, не проводиться незалежне тестування та не проходять ситуативні завдання.

Сьогодні корупція є загрозою не тільки в організації добору кадрового потенціалу а й функціонуванні чесності, демократії та соціальної справедливості.

Висновки і пропозиції. Важливість дослідження даного питання полягає у тому, щоб унеможливити породження корупційного складника в умовах карантину під час добору на державну службу та доопрацювати Порядок і досягнення проходження «класичного» конкурсу. Контракт триватиме до проведення конкурсу, але не більше чотирьох місяців після відміни карантину. Хоча державний службовець, який працював на умовах контракту, і буде звільнений, але матиме право пройти традиційний конкурс, він вже матиме більш спеціалізовані навички та потенційно матиме перевагу перед іншими кандидатами на цю ж посаду.

Таким чином, проаналізовано можливість реалізації інноваційних методів поліпшення кадрового потенціалу та напрямів формування і функціонування високоефективної кадрової політики у державних органах влади в умовах карантинних обмежень, що дає змогу оптимізувати діяльність органів державної влади за умови підвищення якості адміністративно-управлінських процесів, що й є перспективою подальших наукових досліджень у даному напрямі.

Література:

1. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»: Закон України від 26 листопада 2020 р. № 553-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/553-20#Text>.
2. Про державну службу: Закону України від 24 жовтня 2020 р. № 889-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
3. Про затвердження Порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 липня 2020 р. № 246-2016-п / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2016-%D0%BF#Text>
4. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Закон України 28 квітня 2020 р. № 251-V / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/251-16#Text>
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 р. № 995_c16 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_c16
6. Щодо процедури тимчасового добору на державну службу на період карантину / Національне агентство України з питань державної служби. URL: <https://nads.gov.ua/news/shchodo-proceduri-timchasovogo-doboru-na-derzhavnu-sluzhbu-na-period-karantinu>
7. Конкурс як спосіб реалізації права на державну службу. Юридична газета. 2020. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/konkurs-yak-sposib-realizaciyi-prava-na-derzhavnu-sluzhbu.html>
8. Уряд змінив умови призначення на держслужбу під час карантину. Кадровик. URL: <https://www.kadrovik01.com.ua/news/4627-uryad-zmniv-umovi-priznachennya-na-derzslujbu-pd-chas-karantinu>
9. Під час карантину державних службовців добиратимуть за тимчасовою процедурою. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/pid-chas-karantinu-derzhavnih-sluzhbovciv-dobiratimut-za-timchasovoyu-proceduroyu>
10. Корупційні ризики в діяльності державних службовців / Міністерство юстиції. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_34678
11. Інститут публічної служби в Україні та проблеми протидії корупції / Національний університет «Чернігівська політехніка» 2018 р. URL: <https://pa.stu.cn.ua/tmppdf/116.pdf>
12. Актуальна інформація щодо призначення на посади державної служби на період дії карантину (питання-відповіді). Портал вакансій. 2020. URL: <https://career.gov.ua/site/view-article?id=35>
13. Щодо процедури тимчасового добору на державну службу на період карантину. Національне агентство України з питань державної служби. 2020. URL: <https://nads.gov.ua/news/shchodo-proceduri-timchasovogo-doboru-na-derzhavnu-sluzhbu-na-period-karantinu>
14. Оголошення про добір / Головне управління Пенсійного фонду України в Чернігівській області. 2020. URL: <https://www.pfu.gov.ua/cn/category/diyalnist/upravlinnya-personalom/vakansiyi/>
15. Основні функції структурних підрозділів головного управління Пенсійного фонду України в Луганській області / Головне управління Пенсійного фонду України в Луганській області. 2020. URL: <https://www.pfu.gov.ua/lg/122-osnovni-funktsiyi-strukturnyh-pidrozdiliv-golovnogo-upravlinnya-pensijnogo-fondu-ukrayiny-v-luganskij-oblasti/>
16. Начальник відділу обслуговування громадян № 8 (сервісний центр) Управління обслуговування громадян (розташування робочого місця в м. Ічня). Портал вакансій. 2020. URL: <https://career.gov.ua/site/view-vacantion?id=38890>
17. Призначення на вакантні посади держслужби на період дії карантину: роз'яснення від НАДС / Приазовська районна державна адміністрація. URL: <http://priazrda.gov.ua/index.php?news=1738>.
18. Юридична газета: Конкурс як спосіб реалізації права на державну службу / Сьомий апеляційний адміністративний суд. URL: <https://7aac.gov.ua/en/yuridichna-gazeta-konkurs-yak-sposib-realizaciyi%20d1%97-prava-na-derzhavnu-sluzhbu/>

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.19>

УДК 351/354

Щербак Наталія,
кандидат наук з державного управління,
головний науковий співробітник
Інституту законодавства Верховної Ради України
ORCID: 0000-0002-2978-3606

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ З ПИТАНЬ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА ЇХ УПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ (В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ)

У статті досліджено актуальні питання формування та розвитку міжнародних стандартів з питань гендерної рівності. Аргументовано, що особливого значення ці питання набувають в умовах реформування державного управління в Україні.

Одночасно доведено, що питання рівноправності жінок і чоловіків гарантовано низкою міжнародних нормативно-правових документів. Важливим завданням є забезпечення інтеграції гендерного підходу до всіх напрямів міжнародної політики.

Всебічно проаналізовано діяльність основних міжнародних організацій (ООН, Рада Європи, Європейський Союз тощо) з питань забезпечення гендерної рівності. Наголошено, що питання розвитку міжнародних стандартів з питань гендерної рівності є досить складним та комплексним поняттям, воно включає різні галузі, а саме: соціальну, гуманітарну, безпекову, культурну та інші.

Підкреслено, що гендерна рівність – це рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дає змогу особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах суспільного життя. У зв'язку з цим всебічно проаналізовано державний механізм забезпечення гендерної рівності як впорядкованої системи міжнародних, національних, регіональних і місцевих організаційних структур державного і громадського характеру, діяльність яких спрямована на утвердження принципів гендерної рівності в різних сферах суспільного життя та гарантування здійснення вироблених ними гендерних стратегій і відповідної до них державної гендерної політики.

На основі проведеного дослідження вироблено практичні рекомендації щодо практичного впровадження міжнародних стандартів із питань гендерної рівності в національне законодавство, зокрема в контексті здійснення широкомасштабної реформи державного управління в Україні.

Ключові слова: законодавство, міжнародні організації, гендер, гендерна рівність, стандарт, державне управління, реформа.

Shcherbak Nataliia. International standards on gender equality issues and their implementation in Ukraine (in the context of the public administration reform)

The article provides a deep analysis of the issues related to the elaboration and further development of the international standards in the field of gender equality. It is justified that this issue becomes extremely important in the framework of the public administration reform implementation in Ukraine.

It is explained that gender equality issues are secured by a number of the important legal and normative acts. An important objective is to ensure the integration of the gender approach in all directions of the international policy.

It is also highlighted the activity of the different international organizations (UN, Council of Europe, European Union etc.) in the field of ensuring gender equality standards. It is noted that "gender" is a complex notion and there are different definitions in the scientific literature. It includes the different aspects from the different spheres: social, economic, cultural, humanitarian etc.

It is underlined that the gender equality is also equal legal status of women and men as well as equal opportunities for its realization. It allows the possibility for the representatives of both sexes to have equal right regarding their participation in all spheres of the public life. Taking into account the above-mentioned, it is analyzed the State mechanism for ensuring gender equality as a well-structured system of the international, national, regional and local organizational structures (of public or civic importance) focused on the consolidation of the gender equality principles in all spheres of the public life and the practical implementation of the developed gender strategies (according to the defined objectives of the State gender policy).

On the basis of the conducted research, it is developed the practical recommendations regarding further implementation of the international gender equality standards in the national legislation of Ukraine (in particular, taking into account the priorities of the public administration reform).

Key words: legislation, international organizations, gender, gender equality, standard, public administration, reform.

Постановка проблеми. Сучасна міжнародна політика спрямована на досягнення рівності жінок і чоловіків у суспільстві, подолання всіх форм дискримінації, зокрема за ознакою статі, створення необхідних соціальних і політичних передумов для реалізації прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах трудового, суспільного та особистого життя. Вагому роль у формуванні та реалізації гендерної політики відіграє держава, яка створює механізми для досягнення гендерної рівності.

В Україні сьогодні здійснюються широкомасштабна реформа державного управління, яка спрямована на модернізацію діяльності всіх органів держави, а також розбудови їх кадрового та інституційного потенціалу відповідно до європейських та міжнародних стандартів та кращих практик інших країн. Важливе значення має підписання та практичне впровадження Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII. У зв'язку з цим одним із найбільш пріоритетних завдань має стати впровадження стандартів гендерної рівності як на політичному, так і на адміністративному рівнях.

Одночасно слід зазначити, що важливим чинником для впровадження стандартів гендерної рівності в усіх органах державної влади стало ухвалення Стратегії реформування державного управління України, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 червня 2016 року № 474-р, а також введення в дію нової редакції Закону України «Про державну службу» [2]. Разом із тим зарубіжний досвід та кращі практики інших країн свідчать про те, що міжнародні стандарти гендерної рівності (зокрема, щодо рівного представництва чоловіків та жінок в усіх органах влади) мають стати важливими складовими елементами в подальшій модернізації національного законодавства та реалізації реформи державного управління в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки питанням гендера, реалізації різних аспектів гендерної політики почала приділятися значна увага як з боку науковців, так і практиків. Істотний внесок у дослідження цих та інших питань проблем зробили М. Білинська, В. Гошовська, М. Канавець, Лихач, А. Малюга, Т. Марценюк, В. Мироненко, Н. Нижник, О. Руденко, О. Синчак та ін.

Одночасно питання розвитку міжнародних стандартів з питань забезпечення гендерної рівності залишаються ще недостатньо вивченими. У зв'язку з цим та з урахуванням завдань широкомасштабної реформи державного управління, що реалізується сьогодні в Україні, є актуальним та необхідним завданням продовжити вивчення діяльності різних міжнародних організацій, а також основних міжнародних правових актів, що визначають стандарти гендерної рівності, та перспективи їх практичного впровадження в національне законодавство України.

Метою статті є дослідження актуальних питань розвитку національного законодавства з питань гендерної рівності, зокрема в контексті реформування системи державного управління та реалізації парламентської реформи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розроблення та впровадження універсальних стандартів щодо забезпечення гендерної рівності є натеper пріоритетним завданням у діяльності багатьох міжнародних організацій (зокрема, ООН, Рада Європи, Європейський Союз тощо).

Основу міжнародно-правового механізму захисту прав жінок закладено в статті 1 Статуту ООН, яка покладає на держави обов'язок поважати всіх людей незалежно від статі. Органами системи ООН прийнята низка міжнародно-правових документів, що стосуються конкретних прав жінок [9]. До числа цих актів відносяться такі:

- Загальна декларація прав людини 1948 року;
- Конвенція про політичні права жінок 1952 року;
- Конвенція про громадянство одруженої жінки 1957 року;
- Конвенція про згоду на вступ у шлюб, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбів 1962 року та Рекомендація до неї 1965 року;
- Декларація про захист жінок і дітей у надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів 1974 року;
- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року (CEDAW);
- Декларації про викорінювання насилля щодо жінок 1993 року;
- Пекінська Платформа Дій та Пекінська декларація 1995 року;
- Декларація тисячоліття ООН 2000 року;
- Цілі сталого розвитку 2016–2030 (Порядок денний для сталого розвитку – 2030) тощо.

Серед цих міжнародних документів ключову увагу слід звернути на Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року (Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women, CEDAW) – міжнародний договір, прийнятий у 1979 році Генеральною Асамблеєю ООН. Описується як міжнародний «білль про права» для жінок. Договір укладений

3 вересня 1981 року і ратифікований 189 державами. Україна підписала Конвенцію 17 липня 1980 року, ратифікувала її 19 грудня 1980 року; Факультативний протокол Конвенції ратифікувала 5 червня 2003 року. Конвенція стала першим імперативним міжнародним документом та включає не лише прохання-рекомендації, але цілий ряд зобов'язань держав щодо забезпечення та охорони рівних з чоловіками прав жінок у сфері освіти, праці, здоров'я, сім'ї, вибору громадянства тощо. За форматом вона подібна до Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, «як з точки зору обсягу матеріальних зобов'язань, так і щодо механізмів міжнародного моніторингу» [4].

Крім того, слід звернути увагу на зв'язок Конвенції з Резолюціями Ради безпеки ООН №№ 1325 і 1820.

ООН було стурбовано, що лише 22 учасниці зі 192-х країн прийняли національні плани дій. Жінки, як і раніше, недопредставлені, якщо не повністю відсутні, в більшості офіційних мирних переговорів, а сексуальне насильство в мирний час і в умовах конфлікту продовжує зростати. Ці реалії підкреслили необхідність використовувати зовнішні правові механізми для активізації здійснення резолюції 1325 Ради безпеки, зокрема механізми CEDAW. Як можливі інструменти забезпечення підзвітності наводились усталені механізми Конвенції – звітність про виконання країнами-учасницями та відслідковування процесів у громадянському суспільстві (civil society shadow reporting process).

Хоча CEDAW і резолюції 1325 та 1820 про жінок, мир і безпеку є важливими міжнародними документами самі по собі, існує також взаємозв'язок між трьома стандартами, який може бути використаний для прискорення їх виконання та впливу. Резолюції 1325 і 1820 розширюють сферу застосування CEDAW шляхом уточнення її актуальності для всіх сторін у конфлікті, тоді як CEDAW містить конкретні стратегічні вказівки на дії, які повинні бути прийняті на загальних зобов'язаннях, викладених у цих резолюціях.

CEDAW – це міжнародний договір у галузі прав людини, який повинен бути інкорпорований в національне законодавство як вищий стандарт прав жінок. Конвенція вимагає від держав-членкинь ООН ратифікувати її (натепер 185), щоб встановити механізми для повної реалізації прав жінок.

Резолюція 1325 – це міжнародний закон, одноголосно прийнятий Радою Безпеки ООН, який наказує державам-членкиням ООН залучати жінок у всі аспекти побудови миру, в тому числі забезпечити участь жінок на всіх рівнях прийняття рішень з питань миру і безпеки.

Резолюція 1820 пов'язує воєнне сексуальне насильство як тактику ведення війни з підтриманням міжнародного миру і безпеки. Вона вимагає всеосяжного рапортування Генерального секретаря ООН про реалізацію та стратегії, спрямовані на поліпшення інформаційного потоку в Раді Безпеки, і прийняття конкретних заходів із захисту і запобіжних заходів для викоринення сексуального насильства.

Резолюції 1325 і 1820 та CEDAW поділяють такий порядок денний з питань прав жінок та гендерної рівності:

- вимога участі жінок у прийнятті рішень на всіх рівнях;
- неприйняття насильства проти жінок як такого, що перешкоджає поліпшенню становища жінок і підтримує їхнє підлегле становище;
- рівність жінок і чоловіків перед законом; захист жінок і дівчаток через верховенство закону;
- вимога сил та систем безпеки для захисту жінок і дівчаток від насильства за гендерною ознакою (gender-based violence);
- визнання факту, що особисті переживання/досвіди та труднощі жінок і дівчаток викликані системною дискримінацією;
- гарантія включення жіночих досвідів, потреб і перспектив у політичні, правові й соціальні рішення, що визначають досягнення справедливого і міцного миру.

Загальний коментар Комітету CEDAW може посилити захист прав жінок для повного виконання резолюцій 1325 і 1820 на рівні країн та спільнот. І навпаки, актуальність CEDAW для уражених конфліктом районів буде додатково підкреслено двома резолюціями. Іншими словами, всі три міжнародних договори доповнюють один одного і набагато більш ефективні щодо прав людини для жінок, якщо використовуються разом.

Слід також згадати про факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок (Optional Protocol to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women), що є додатковою до Конвенції угодою, яка дозволяє країнам-учасницям визнати компетенцію Комітету з ліквідації дискримінації жінок щодо розслідування скарг приватних осіб. Факультативний протокол прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 6 жовтня 1999 року і набрав чинності 22 грудня 2000 року. Натепер він має 80 країн-підписанток і 109 країн-учасниць. У відповідності до статті 18 Конвенції держави повинні представити Комітету звіти про прогрес у впровадженні Конвенції у своїх державах. Оскільки більшість інформації, з якою працює комітет, надходить із цих звітів, було розроблено керівництва з метою допомогти країнам у підготовці точних і корисних звітів.

Початковий звіт описує поточну картину дискримінації жінок у державі, адресовану до конкретних статей Конвенції, і включає не більше ніж 100 сторінок. Держави зобов'язані підготувати і представити цей звіт протягом 1 року після ратифікації CEDAW. Періодичні звіти деталізують прогрес у дотриманні статей CEDAW, включають не більше 75-ти сторінок і фокусуються на періоді часу з моменту попереднього звіту. Держави-учасниці, як правило, зобов'язані надавати періодичні звіти кожні 4 роки, але якщо Комітет висловлює занепокоєння з приводу становища в державі, він може запитати звіт у будь-який час.

Натепер видано 32 таких Рекомендації, останні з них займаються гендерними аспектами статусу біженця/ки, притулку, громадянства та жінок без громадянства. Рекомендації, прийняті комітетом у його перше десятиліття, були короткими і стосувалися в основному змісту звітів держав і застережень до Конвенції. З 1991 року рекомендації спрямовувались на застосування Конвенції керівними державами в конкретних ситуаціях. Формулювання Загальних рекомендацій починається з діалогу між комітетом на теми рекомендацій з різними неурядовими організаціями та іншими органами ООН. Рекомендації готуються членом комітету, обговорюються та допрацьовуються на наступній сесії й остаточно приймаються на наступній сесії.

Саме в рекомендаціях Комітету від 1989 та 1992 років, не в останню чергу через активну діяльність неурядових організацій, міжнародна увага повертається до питання насильства проти жінок. Так, у 1989 році державам було рекомендовано включати у свої періодичні звіти інформацію щодо внутрішнього законодавства про захист жінок від усіх видів насильства (включаючи сексуальне насильство, насильство в сім'ї та сексуальні домагання на робочому місці), методи боротьби з цими явищами, наявність підтримки жертв насильства та відповідну статистику.

У 1992 році в рекомендаціях Комітету з'являються визначення гендерно зумовленого насильства, висновки щодо необхідності здійснення державами конкретних дій щодо ліквідації всіх форм насильства проти жінок та відповідні настанови. Насильство було визнане дискримінацією жінок і порушенням прав людини, що дозволило використовувати проти нього інструменти Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 рік). Так питання, яке до того фактично вважалось «приватною справою», було офіційно визнано загальною проблемою у сфері прав людини, що потребує державного та міжнародного втручання.

Позитивний вплив Конвенції втілюється в тому, що на її прикладі держави розвивають своє внутрішнє законодавство у сфері захисту прав жінок, покращують рівень допомоги жертвам насильства, відповідно, карають злочинців та зменшують безкарність за такі злочини загалом. Відповідно до статті 18 Конвенції Україна готує і подає на розгляд Комітету періодичні доповіді про виконання положень Конвенції, а саме:

- під час 15-ої сесії Комітету (15 січня – 2 лютого 1996 року) Україна захистила Третю періодичну доповідь про виконання положень Конвенції;
- під час 27-ої сесії Комітету (3–21 червня 2002 року) Україна захистила об'єднані Четверту та П'яту періодичні доповіді про виконання положень;
- під час 45-ої сесії Комітету (січень 2010 року) Україна захистила об'єднану Шосту та Сьому періодичні доповіді про виконання положень Конвенції;
- 16–17 вересня 2014 року в Україні відбулася презентація Восьмої Державної доповіді про виконання Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Попередній розгляд Восьмої періодичної доповіді відбувся на 66-ій сесії Комітету 25 липня 2016 року;
- під час 66-ої сесії Комітету (14 лютого 2017 року) Україна захистила Восьму періодичну доповідь про виконання положень Конвенції. Наступну доповідь було рекомендовано підготувати до 31 березня 2021 року.

Новий етап міжнародної діяльності з питань розвитку стандартів гендерної рівності розпочався з проведення четвертої всесвітньої конференції зі становища жінок, яка пройшла в Пекіні з 4 по 15 вересня 1995 року. Це були найбільші збори представників урядів і неурядових організацій, на яких були присутні 17 тис. делегатів, включаючи представників з 189-ти країн.

Пекінська Платформа дій підтвердила, що права жінок і дівчат є складовою та невід'ємною частиною загальних прав людини, і запропонувала низку конкретних заходів із забезпечення дотримання цих прав. На конференції були прийняті фундаментальні історичні документи – Декларація і Платформа дій, в яких чітко викладена стратегічна програма утвердження гендерної рівності [8]. Одночасно Пекінська Платформа дій концептуально розглянула розширення прав і можливостей жінок у контексті забезпечення рівноправності між жінками і чоловіками, конкретизувала дії урядів і громадських структур щодо рівноправності, а також запровадила поняття гендерної рівності.

У Платформі дій виокремлені 12 важливіших напрямів діяльності стосовно стану жінок, а саме: жінки і злиденність; освіта і професійна підготовка жінок; жінки та охорона здоров'я; насильство щодо жінок; жінки і збройні конфлікти; жінки й економіка; участь жінок у роботі директивних органів і в процесі прийняття рішень; інституційні механізми покращення становища жінок; права жінок; жінки і засоби масової інформації; жінки і навколишнє середовище; дівчата – діти.

Слід також нагадати, що після прийняття Декларації тисячоліття у 2000 році на Саміті тисячоліття гендерна проблематика була внесена до Цілей розвитку тисячоліття ООН. Декларації тисячоліття – це вісім міжнародних цілей розвитку, яких 193 держави-учасниці ООН і щонайменше 23 міжнародні організації домовилися досягти до 2015 року. Цілі включали в себе скорочення масштабів крайньої бідності, зниження дитячої смертності, боротьбу з епідемічними захворюваннями, такими як СНІД, а також розширення всесвітнього співробітництва з метою розвитку [10].

Для України найбільш повне втілення це знайшло в цілі № 3 «забезпечення гендерної рівності», цілі № 4 «зменшення дитячої смертності», цілі № 5 «поліпшення здоров'я матерів». Система ООН мобілізувала всі сили для досягнення цих цілей.

У вересні 2015 року в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку відбувся Саміт ООН для прийняття Порядку денного у сфері розвитку на період після 2015 року – «Порядок денний для сталого розвитку – 2030».

Офіційний документ (Резолюція) Генеральної Асамблеї ООН зветься «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року» (Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development) та оголошує новий план дій, орієнтований на виведення світу на траєкторію сталого та життєстійкого розвитку. «Порядок денний для сталого розвитку – 2030» визнає, що права людини відіграють ключову роль у розвитку, а гендерна рівність є необхідною умовою досягнення Цілей сталого розвитку, які особливу увагу зосереджують на вирішенні проблеми нерівності та дискримінації за принципом «нікого не залишити осторонь» та «досягати першими тих, хто лишається поза увагою» [11].

Порядок денний використовує подвійний підхід для просування гендерної рівності та розширення повноважень жінок та дівчат – гендерна рівність та розширення повноважень жінок визначається, як самостійна ціль (Ціль № 5), а також індикатори з гендерної рівності включені до всіх інших цілей із зобов'язанням збирати дані, дезагреговані по статі та віку.

Забезпечення гендерної рівності було включено до 10-ти із 17-ти цілей, 25-ти з 86-ти завдань та 45-ти зі 172-х індикаторів Національного Плану Дій «Цілі Сталого Розвитку України» [3].

Міжнародні норми та стандарти у сфері праці (Конвенції) МОП здійснюють унікальну нормотворчу функцію. Кожна конвенція МОП є юридичним інструментом. Після ратифікації і набуття конвенцією чинності держави зобов'язані привести національні законодавства і практику у відповідність до положень конвенції, а також періодично звітувати перед МОП про імплементацію конвенції в законодавство і практику.

Конвенції МОП, спрямовані на просування гендерної рівності у сфері праці, формують основу для всієї діяльності МОП у цій сфері. До основних конвенцій МОП, де відображені питання гендерної рівності, належать такі:

- Конвенція № 100 «Про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності» 1951 року (дата реєстрації ратифікаційної грамоти України в Женеві 10 серпня 1956 року);
- Конвенція № 103 «Про охорону материнства» (переглянута в 1952 році) (дата реєстрації ратифікаційної грамоти України в Женеві 14 вересня 1956 року);
- Конвенція № 111 «Про дискримінацію в галузі праці та занять» 1958 року (дата реєстрації ратифікаційної грамоти України в Женеві 4 серпня 1961 року);
- Конвенція № 122 «Про політику у сфері зайнятості» (дата реєстрації ратифікаційної грамоти України в Женеві 19 червня 1968 року);
- Конвенція № 156 «Про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками» 1981 року (ратифікована Україною 22 жовтня 1999 року, дата реєстрації ратифікаційної грамоти в Женеві 4 квітня 2000 року) тощо.

Слід нагадати, що Конвенцією МОП № 100 «Про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності» 1951 року було визначено принцип однакової оплати праці без дискримінації за ознакою статі. Він реалізовувався через національне законодавство, яке декретувало систему визначення та встановлення винагороди, на підставі чого стали запроваджуватися колективні договори між підприємствами та працюючими.

У 1952 році МОП прийняла Конвенцію № 103 «Про охорону материнства», яка надавала права на відпустки жінкам у зв'язку з вагітністю та пологами. Це сприяло вирішенню одного з важливих питань,

яке дискримінувало жінок у професійній сфері та обмежувало їхній кар'єрний зріст. Жінки, які працювали та готувались народити дитину, незалежно від того, чи перебувають вони у шлюбі, їхнього віку, національності чи релігії за наявності медичної довідки, яка засвідчує вагітність та строк до пологів, мають право на відпустку. Конвенція застосовувалась до жінок, професійно зайнятих у промисловій, непромисловій, сільськогосподарській чи будь-якій іншій професійній сфері діяльності.

Конвенція № 111 «Про дискримінацію в галузі праці та занять» виступила на захист жінок шляхом забезпечення їм рівного доступу до професійного навчання в будь-якій сфері зайнятості, рівну оплату та умови праці. Конвенція забезпечувала:

- співпрацю організацій, підприємств, працівників та належних уповноважених органів щодо дотримання узгодженої політики в питаннях поліпшення відносин відповідних суб'єктів;
- зміну законодавства та адміністративних інструкцій, що практично були несумісними з введеною політикою;
- умови дотримання встановленої політики в діяльності установ з професійного навчання і працевлаштування під керівництвом державних органів;
- ухвалення відповідного законодавства та розроблення програм, які зможуть забезпечувати прийняття і дотримання політики щодо поліпшення відносин та подолання дискримінації.

Конвенція передбачала заходи захисту та допомоги, передбачені в інших прийнятих МОП конвенціях та рекомендаціях, де вирішувалися питання стосовно ліквідації дискримінації за статевою ознакою.

Наступним кроком міжнародних організацій знову стало подолання дискримінації у сфері зайнятості, зокрема згідно з прийнятою МОП у 1964 році на Генеральній конференції Конвенцією № 122 «Про політику у сфері зайнятості». Філадельфійська декларація зобов'язувала МОП сприяти прийняттю програм, що мали на меті досягнення повної зайнятості й підвищення життєвого рівня, боротьбу з безробіттям, гарантуючи заробітну плату, що могла забезпечувати задовільні умови життя. На підставі цього до обов'язків МОП входило вивчення та розгляд впливу економічних та фінансових аспектів політики у сфері зайнятості. Таким чином, жінки отримали захист щодо свого духовного розвитку та накопичення матеріального блага в умовах свободи, гідності, економічної стійкості й рівних можливостей.

Прийнята у 1981 році Конвенція МОП № 156 «Про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками» з метою досягнення повної рівності чоловіків і жінок та зміни традиційної ролі як чоловіків, так і жінок у суспільстві й у сім'ї, встановлення дійсної рівності ставлення і можливостей для трудящих чоловіків і жінок із сімейними обов'язками, а також між цими та іншими трудящими, постановляє, що особи із сімейними обов'язками, котрі виконують або бажають виконувати оплачувану роботу, можуть здійснювати своє право на це, не зазнаючи дискримінації і, наскільки це можливо, гармонійно поєднуючи професійні й сімейні обов'язки.

Ця Конвенція поширюється на працюючих чоловіків і жінок, які мають сімейні обов'язки щодо дітей, які перебувають на їхньому утриманні, коли такі обов'язки обмежують їхні можливості підготовки, доступу, участі чи просування в економічній діяльності. Положення цієї Конвенції поширюються також на чоловіків і жінок, які мають зобов'язання щодо інших найближчих родичів-членів їхньої сім'ї, котрі дійсно потребують на їхній догляд чи допомогу, якщо такі обов'язки обмежують їхні можливості підготовки, доступу, участі чи просування в економічній діяльності.

Стратегія комплексного підходу МОП охоплює такі основні компоненти:

1. Врахування гендерного аспекту в усіх програмах і документах.
2. Розроблення цільових заходів, спрямованих на жінок і чоловіків з метою подолання гендерної нерівності та наслідків дискримінації. Реалізується за чотирма пріоритетними стратегіями МОП, а саме:
 - пріоритети у фундаментальних принципах і правах у сфері праці:
 - відповідно до Конвенцій № 100 і № 111 забезпечення не лише формальної, але й реальної рівності;
 - просування міжнародних стандартів праці, що стосуються материнства та працівника із сімейними обов'язками, охорони праці з метою покращення становища жінок на і поза ринку праці;
 - рівний доступ до виробничих ресурсів;
 - врахування положень Декларації МОП основних принципів та прав у світі праці (1998 рік) та її застосування сприятиме забезпеченню фундаментального права – гендерної рівності;
 - пріоритети в забезпеченні зайнятості та доходів:
 - можливості зайнятості для жінок. Забезпечення рівного доступу до професійного навчання, використання нових технологій та набуття нових навичок з метою усунення професійної сегрегації;

- викорінення бідності шляхом усунення обмежень для працевлаштування жінок;
- підтримка найманих працівників і самозайнятих у неформальній економіці;
- підтримка жінок у сфері менеджменту та підприємництва;
- розроблення спеціальних заходів, що враховують потреби жінок і чоловіків у періоди кризи;
- пріоритети в галузі соціального захисту:
 - зменшення незахищеності у сфері праці через забезпечення безпечних і гідних умов праці, запобігання бідності та соціальної ізоляції, забезпечення доступу до соціального захисту;
 - вироблення рішень, що унеможливають дискримінацію під час доступу до основних сфер соціального захисту, а також охоплення тих, хто позбавлений соціального захисту;
 - забезпечення безпечних, здорових і гідних умов праці. Захист материнства, боротьба із сексуальними домаганнями на робочому місці, покращення умов праці на шкідливих виробництвах;
 - розроблення практичних заходів, що сприятимуть чоловікам і жінкам поєднувати сімейні та виробничі обов'язки;
 - вдосконалення управління системою соціального захисту та її ефективності. Підтримка мінімальних соціальних гарантій та гарантій заробітку;
 - гендерні пріоритети в соціальному діалозі:
 - внесення гендерних питань до порядку денного соціального діалогу та привернення уваги урядів, асоціацій роботодавців і профспілок;
 - врахування питань статі в діяльності міністерств праці, урядових установ, асоціацій роботодавців і профспілок;
 - пошук соціальних партнерів у неофіційному секторі з метою розширення представництва;
 - забезпечення гендерного балансу на керівних посадах і на рівні прийняття рішень.

Слід також зазначити, що принципи гендерної рівності визначені в первинному законодавстві ЄС. Рівність між чоловіками та жінками стала частиною «європейського проекту» від самого початку існування ЄС, і принцип гендерної рівності посідає центральне місце в усій його діяльності. Фактично всі основні документи ЄС містять статті про недискримінацію, рівні права та можливості для жінок і чоловіків [6; 7; 10].

Принцип рівності (принцип заборони дискримінації) є одним із принципів функціонування Європейської спільноти і Європейського Союзу. Відповідно до параграфу 2 статті 2 Договору вся діяльність Спільноти «спрямована на усунення нерівності та сприяє досягненню рівності між чоловіками та жінками». Заборона дискримінації викладена у статтях 12 і 13 Договору про заснування Європейської Спільноти, зокрема, відповідно до статті 2 завданням Спільноти є, запроваджуючи спільний ринок, економічний та валютний союзи, а також виконуючи спільні політики та діяльність, зазначені в статтях 3 та 4, поширювати в межах усієї Спільноти гармонійний, збалансований і стабільний розвиток економічної діяльності, високий рівень зайнятості й соціального захисту, рівність жінок і чоловіків, стабільне та безінфляційне зростання, високий рівень конкурентоспроможності й конвергенції економічних показників, високий рівень захисту й поліпшення стану довкілля, підвищення рівня та якості життя, економічну й соціальну згуртованість та солідарність держав-членів.

Принцип рівності чоловіків і жінок також було закріплено в Хартії основних прав Європейського Союзу (Charter of Fundamental Rights of the EU), в статті 21, яка забороняє дискримінацію будь-якого роду, зокрема, за ознакою статі, раси, кольору шкіри, етнічного або соціального походження, генетичних характеристик, мови, релігій або переконань, політичних або інших поглядів, належності до національних меншин, майнового стану, походження, обмеженої працездатності, віку або сексуальної орієнтації, та в статті 23, яка гарантує забезпечення рівності між чоловіками та жінками в усіх галузях, у т.ч. в галузі працевлаштування, роботи та винагороди за працю. Неприпустимість дискримінації є важливішим принципом основних прав особистості (стаття 21 Хартії).

У Консолідованих версіях Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу 2010 року в статті 2 також зазначено, що: «Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема осіб, які належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність жінок і чоловіків».

Європейський Союз, затверджуючи принцип рівних можливостей, головну увагу зосередив на новій гендерній концепції, суть якої полягає в переході від принципу однакового ставлення, що передбачає рівні права і можливості для всіх громадян, до стратегії позитивної дії. Ця стратегія передбачає зміщення акцентів із забезпечення рівних можливостей до забезпечення відповідних соціальних умов, які сприяли б утвердженню фактичної гендерної рівності. Для покращення ситуації Європейська Комісія

вважає за необхідне інтегрувати принцип гендерної рівності в стратегії, які впливають (прямо чи опосередковано) на життя жінок і чоловіків. У зв'язку з цим у 1996 році Європейською Комісією було застосовано комплексний підхід інтеграції гендерних пріоритетів у політику – гендерний мейнстрімінг (Gender mainstreaming).

Крім того, в травні 2006 року Радою європейських муніципалітетів і регіонів було запроваджено Європейську хартію з питань рівності між жінками та чоловіками в суспільному житті. Хартія була підтримана Європейською комісією. Цей документ призначений для органів місцевого самоврядування і пропонує взяти на себе зобов'язання використовувати існуючі повноваження і партнерства для досягнення більшої рівності своїх громадян. Визначено шість принципів Хартії:

- рівність жінок і чоловіків є основним правом людини;
- різноманітні теми дискримінації, що спираються на сексистські упередження, упередження щодо релігії, інвалідності, сексуальної орієнтації, соціально-економічної ситуації, повинні бути поручені з метою забезпечення рівності позиції жінок і чоловіків;
- стала участь жінок і чоловіків у процесі прийняття рішень для демократичного суспільства;
- виключення будь-яких стереотипів і думок, що з них випливають;
- урахування місцевою і муніципальною владою потреб жінок і чоловіків у рівній мірі;
- ретельне планування використання коштів.

Втілення в життя принципів гендерної рівності було підсилено створенням у 2006 році Європейського інституту з питань гендерної рівності (European Institute for Gender Equality), метою діяльності якого є інтегрування принципів рівності в політику ЄС та країн-членів, подолання дискримінації за статевою ознакою, сприяння підвищенню обізнаності громадян з питань гендерної рівності.

У 2011 році сталася значна подія, яка зробила істотний вплив на розвиток європейського та міжнародного права у сфері гендерної рівності. 11 травня 2011 року в Стамбулі (Туреччина) була прийнята Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, або Стамбульська конвенція (Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence; Istanbul Convention). Метою конвенції є попередження насильства, захист постраждалих та «покінчення з безкарністю злочинців».

За даними офіційного сайту Конвенції, станом на 25 жовтня 2018 року її підписали 46 країн та Європейський Союз. Україна підписала Конвенцію 7 листопада 2011 року, але досі не ратифікувала її. Проект Закону про ратифікацію Конвенції був повернутий на доопрацювання до Комітету 17 листопада 2016 року і з того часу до жодного порядку денного засідань Верховної Ради України не включався.

Стамбульська конвенція є певною мірою революційним документом, адже вона:

- є першим міжнародним юридично обов'язковим актом, що стосується саме насильства щодо жінок, потенційно відкритий для будь-якої країни у світі;
- є комплексним документом, бо охоплює низку заходів із запобігання та протидії насильству, захисту його жертв, переслідування та покарання кривдників і вбудовані підходи;
- визнає насильство стосовно жінок водночас і порушенням прав людини, і видом дискримінації;
- встановлює чіткий зв'язок між досягненням рівноправності між жінками і чоловіками та викоріненням насильства над жінками;
- пропонує державам установити кримінальну відповідальність за основні види насильства стосовно жінок (такі як переслідування, примусовий шлюб, ушкодження жіночих геніталій, примусовий аборт, примусова стерилізація) і забезпечити належні й ефективні міри покарання за насильство;
- пропонує підхід для ефективного припинення насильства стосовно жінок та домашнього насильства, що закликає всі відповідні залучені органи, установи та громадські організації до координованої співпраці;
- є оснащеною потужним і незалежним механізмом контролю реалізації на національному рівні, в якому активну роль гратимуть національні парламентарі.

Конвенція надає країнам-учасникам комплексну юридичну базу, стратегії та заходи, засновані на найкращому досвіді запобігання та протидії насильству стосовно жінок і домашньому насильству. Її основними цілями є:

- захист жінок від усіх видів насильства і запобігання, переслідування та викорінення насильства над жінками й домашнього насильства;
- сприяння викоріненню всіх видів дискримінації щодо жінок, сприяння рівноправності між жінками та чоловіками і розширення прав жінок;
- захист і допомога всім постраждалим жінкам від насильства та домашнього насильства;
- сприяння міжнародній співпраці, спрямованій проти цих видів насильства;

– забезпечення підтримки та допомоги організаціям і правоохоронним органам у співпраці між собою з метою запровадження інтегрованого підходу до викорінення насильства стосовно жінок та домашнього насильства.

Започаткована у 2012 році Трансверсальна (наскрізна) програма гендерної рівності (Transversal Programme on Gender Equality) спрямована на забезпечення стандартів гендерної рівності, втілення їх державами-членами за допомогою різних заходів, включаючи стратегії досягнення гендерної рівності. Трансверсальна програма гендерної рівності передбачає, що всі керівні, консультативні та моніторингові органи Ради Європи повинні підтримувати і сприяти досягненню стратегічних цілей Стратегії, зокрема заохочувати їх, брати ініціативу відповідно до мандата, враховуючи свій статус і ресурси.

У рамках реалізації Трансверсальної програми було прийнято Стратегію Ради Європи «Стратегія гендерної рівності 2014–2017» (Gender Equality Strategy 2014–2017), яка у сфері прав людини та гендерної рівності сприяла розробленню узгодженої правової та політичної схеми, спрямованої на забезпечення прав жінок та надання державам-членам Ради Європи можливості наблизитись де-факто до гендерної рівності.

7 березня 2018 року було запроваджено нову Стратегію гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки. У новій Стратегії до зазначених вище цілей додається нова проблематика, викликана сучасною геополітичною ситуацією, – захист прав мігранток, біженок, жінок і дівчат, які шукають притулку.

Нова Стратегія спирається на величезний правовий та політичний атрибут Ради Європи щодо гендерної рівності, а також досягнення першої Стратегії Ради Європи з питань гендерної рівності на 2014–2017 роки. Це пов'язує їх як із поточним економічним контекстом, так і з політичним впливом у Раді Європи, включаючи основні пріоритети Організації. У новій Стратегії визначені цілі та пріоритети Ради Європи, методи роботи та основні партнери, а також заходи, необхідні для покращення видимості результатів.

Іншим ключовим документом у галузі сприяння розвитку гендерної рівності ЄС є Європейський консенсус із розвитку (The European Consensus on Development). Консенсус визначає загальні цінності, цілі, принципи та зобов'язання, які виконують Європейська Комісія та країни-члени ЄС у межах політики сприяння розвитку. Європейський консенсус з розвитку є спільною заявою країн-членів ЄС, Ради Європи, європейських парламентів і Європейської Комісії стосовно політики сприяння розвитку, що проводиться ЄС. Ця заява відображає прихильність принципам підвищення ефективності наданої допомоги та закликає до посилення її координації та гармонізації.

У контексті співробітництва з метою розвитку Європейський консенсус визнав досягнення гендерної рівності окремою ціллю, яка може бути визначена з трьох основних принципів співробітництва ЄС (скорочення бідності, демократичні цінності, національний розвиток).

Гендерні питання є важливим складником Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС. Підписана у 2014 році Угода зобов'язує до гарантування рівних можливостей для жінок та чоловіків у сферах працевлаштування, освіти, навчання, економіки, в суспільній діяльності та прийнятті рішень.

Важливою складовою частиною Угоди є її п'ятий розділ «Економічне та галузеве співробітництво». У зазначеному розділі в ст. 419 глави 21 «Співробітництво в галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей», зокрема, йдеться про сфери співробітництва, а саме про те, що сторони Угоди «посилюють діалог та співробітництво щодо забезпечення гідної праці, політики зайнятості, безпечних та здорових умов праці, соціального діалогу, соціального захисту, соціального залучення, гендерної рівності та недискримінації». У ст. 420 цієї ж глави визначено цілі зазначеного співробітництва, в п.п. l та m йдеться про гендерну рівність та недискримінацію, а саме: у п.п. l – про забезпечення гендерної рівності та рівних можливостей для чоловіків та жінок у сфері зайнятості, освіти та навчання, економічної та суспільної діяльності, а також у процесі прийняття рішень; у п.п. m – про подолання дискримінації в усіх її формах та проявах.

Додатком XL до глави 21 Угоди в підрозділі «Антидискримінація та гендерна рівність» уточнюються терміни впровадження директив щодо дотримання вищезазначених положень із дати набрання чинності Угодою, а саме:

– Директива Ради № 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 р., що встановлює загальну систему рівного ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності. Метою цієї директиви є створення сислиностей, віку або сексуальної орієнтації в питаннях зайнятості та професії теми для боротьби з дискримінацією на основі релігії або віросповідання, обмеженості фізичних мож. і. Директива встановлює загальні рамки рівності поведження у сфері зайнятості та професійної діяльності, зокрема, в доступі до зайнятості, у професійному навчанні, просуванні по службі та у відношенні умов праці, які охоплюють і гендерні відносини в публічному управлінні. Її положення має бути впроваджено протягом чотирьох років;

– Директива Ради № 2004/113/ЄС від 13 грудня 2004 р. про реалізацію принципів рівного ставлення до чоловіків та жінок у питаннях доступу та постачання товарів і послуг. Дана директива передбачає виключення непрямой та прямої дискримінації в доступі до товарів та послуг;

– Директива Ради № 96/34/ЄС від 3 червня 1996 р. про рамкову угоду щодо батьківської відпустки, укладену СКПРЕ (Спілка конфедерацій підприємців і роботодавців Європи), ЄЦРП (Європейський центр роботодавців і підприємств) та ЄКПС (Європейська конфедерація профспілок). Ця директива передбачає запровадження батьківської відпустки у зв'язку з усиновленням дитини, якій більше трьох років. Така відпустка повинна тривати 3 роки; вона передбачає скорочення робочого часу для жінок та чоловіків і визнання права відсутності на роботі через хворобу чи нещасний випадок з дитиною або родичем. Ця норма має застосовуватись як у державних, так і приватних установах. Ще одним важливим аспектом цієї директиви є неможливість передавання відпустки по догляду за дитиною іншому члену подружжя. Тобто якщо чоловік взяв на себе цей обов'язок, то він не зможе потім передати його дружині. Її положення мають бути впроваджені протягом трьох років;

– Директива Ради № 92/85/ЄЕС від 19 жовтня 1992 р. про встановлення заходів із заохочення поліпшення безпеки та гігієни праці вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили, чи годувальниць (десята окрема Директива в значенні ст. 16 (1) Директиви № 89/391/ЄЕС). Ця директива стосується поліпшення безпеки та гігієни праці для вагітних працівниць, жінок, які недавно народили, або годувальниць. Її положення мають бути впроваджені протягом трьох років;

– Директива Ради № 79/7/ЄЕС від 19 грудня 1978 р. про поступове запровадження принципу рівного ставлення до чоловіків та жінок у сфері соціального забезпечення. Насамперед ідеться про випадки інвалідності, безробіття, травмування через виконання службових обов'язків, нещасні випадки. Її положення мають бути впроваджені протягом трьох років.

Крім того, Стратегією комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018–2021 роки окреме місце присвячено питанням гендерної рівності задля підвищення рівня поінформованості широких верств населення про європейські цінності та стандарти щодо верховенства права та поваги до прав людини й основоположних свобод, забезпечення гендерної рівності та подолання дискримінації в усіх її формах та проявах.

Таким чином, державою ратифіковані основоположні міжнародні договори у сфері протидії дискримінації, що стає правовою основою впровадження міжнародних стандартів принципу недискримінації у внутрішнє законодавство, у т. ч. з питань гендерних відносин, у публічному управлінні України.

Висновки та пропозиції. Пріоритетним напрямом діяльності більшості міжнародних організацій (зокрема, ООН, Ради Європи, ЄС та інших) стало вироблення та впровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення гендерної рівності. Результатом цієї роботи стала розробка потужної міжнародної правової бази з цього питання.

Разом із тим в умовах реалізації широкомасштабної реформи державного управління важливим завданням є впровадження стандартів гендерної рівності в діяльність усіх органів державної влади. Одним із найбільш пріоритетних завдань реалізації державної гендерної політики в Україні на сучасному етапі є впровадження в національне законодавство основних міжнародних стандартів та норм, що зумовлює ратифікацію Верховною Радою України таких важливих міжнародних документів, як Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (або Стамбульська конвенція) та ін.

На всіх етапах реалізації Стратегії реформування державного управління України на період до 2021 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 червня 2016 року № 474-р, має бути передбачено здійснення відповідних заходів щодо забезпечення гендерної рівності як складової частини принципів державного управління. Стратегія має забезпечити розв'язання гендерного дисбалансу у сфері державної служби та управління людськими ресурсами.

Разом із тим важливим є забезпечити реалізацію Закону України «Про державну службу», який визначає, що державна служба здійснюється з дотриманням принципу «забезпечення рівного доступу до державної служби – заборони всіх форм і проявів дискримінації, відсутності необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу» (пункт 7 частини першої статті 4). Таким чином, гендерний паритет на державній службі має постати збалансованою участю жінок та чоловіків у процесах державного управління.

Важливим пріоритетом реалізації державної гендерної політики є також розвиток національного гендерного законодавства у сфері подолання дискримінації та домашнього насильства, а також у сфері безпеки та оборони.

Необхідним завданням подальшої реалізації реформи державного управління є створення сприятливих умов для забезпечення рівного доступу жінок і чоловіків до ухвалення рішень на державному рівні, рівномірного представлення інтересів різних соціальних груп в усіх органах державної влади тощо.

Література:

1. Марценюк Т. Гендер для всіх. Виклик стереотипам. Київ : Основи, 2017. 256 с.
2. Марценюк Т. Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики. Київ : Міжнародний центр перспективних досліджень, 2015. 44 с.
3. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://rada.gov.ua/en> (дата звернення: 11.08.2020).
4. Analyzing Gender. Women and Men in Development. Stockholm : SIDA, 2003.
5. Desk Research of the Surveys of IDPs. UNHCR, December 2017.
6. Hermet G., Badie B., Birnbaum P. Dictionnaire de la science politique et des institutions politiques. 3ème éd. Paris : Dalloz, 2001. 287 p.
7. Raynaud P., Rials S. Dictionnaire de philosophie politique. Paris : PUF, 1996. 395 p.
8. Shcherbak N. Civil service reform in Ukraine: current status and new objectives to be attended. *Nauka I Studia*. Przemysl, 2014. № 10 (120). P. 94.
9. Global Issues. Governance. United Nations. URL: <https://www.un.org/en/globalissues/governance> (дата звернення: 11.08.2020).
10. Recommendation CM/Rec(2019)1 of the Committee of Ministers to member States on preventing and combating sexism. URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=090000168093b26a (дата звернення: 11.08.2020).
11. Toolkit on Modern and Effective Human Resources Management. Council of Europe. Strasbourg. 397 p. URL: <https://wcd.coe.int> (дата звернення: 11.08.2020).